SADRŽAJ. — САДРЖАЈ.

I. Arheologija i povijest. — I. Археологија и повијест.

A. Izvještaji i rasprave. — A. Извјештаји и расправе.

Strana — Страна

*

Strana — Страна

B. Bilješke. — Б. Биљешке.

II. Nauka o narodu. — II. Наука о народу.

A. Izvještaji i rasprave. — A. Извјештаји и расправе.

B. Bilješke. — Б. Биљешке.

Strana — Страна

III. Nauka o prirodi. — III. Наука о природи.

A. Izvještaji i rasprave. — A. Извјештаји и расправе.

B. Bilješke. — Б. Биљешке.

Imenik spisateljâ. — Именик списатељâ.

Strana — Страна

САДРЖАЈ. — SADRŽAJ.

Cetiri sveska čine jedno godište. — Четири свеска чине једно годиште.

Sarajevo, januar—mart. **1895.** Сарајево, јануар—март.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Стање балканског полуострва на освитку XIII. вијека.

Приопћио

Драгутин Франић, професор велике реалке осјечке.

Послије смрти цара Манојла Комнена (1143.—1180.) одлану за сва времена балканским Словјенима од византијске силе. Манојло бијаше пошљедни цар, који покуша да све балканске земље учини својим провинцијама. С њим заједно паде и задња сјајна звијезда с византијског неба.

Источном царству за леђима диже се помлађена бугарска држава. У само његово срце увуче се неприродно ново латинско царство (1204.—1261.). На његовим развалинама бијаше опет обновљена грчка држава, али тако слаба, да је српски цар Душан већ намјеравао сјести на цариградски пријесто.

Наша је намјера да расвијетлимо стање балканског полуострва на освитку XIII. вијека, и у свези с овијем и одношај папе Иноцента III. према балканским Словјенима. То је без сумње најзанимљивији моменат у хисторији цјелокупног Балкана. То је био моменат препорода и ницања држава на Балкану под моћном егидом и заштитом великог папе Иноцента III., који сједе на папински пријесто 1198. године, управо онда, кад сами византијски цареви помогоше Латинима Визант оборити. Балканско се полуострво тада у државном и вјерском погледу са свијем преобразило. Почнимо са истоком Балкана, да тај преображај расвијетлимо.

А. Бугарска.

Почетком X. вијека паде Цариград и цар римски на кољена пред бугарским царем Симеоном (893.—927.), најсилнијим и највећим владарем, што се икада роди из јужног Словјенства. У Симеоновој руци лежаше велика будућност балканских Словјена, али је он мирно испусти из руку, и што бијаше у оном преважном часу изгубљено, не поврати

се више. Симеон поставља темељ грчко-словјенском царству на рушевинама монаркије Константина Великога, а Василије II. (976.—1025.) отимље државу његовим слабим нашљедницима, те бугарско царство паде под византијско господство (1018.—1019. године).

Бугари, премда подложни, не бијаху ипак никада одани источном царству; али истом онда, кад им већ бијаше дозлогрдило исисавање византијско, дигоше се листом на оружје и свргоше 167-годишњи јарам с врата. Коловође устанка бијаху браћа Иван и Петар Асјен, којима пође за руком, да понове бугарско царство (године 1185.—1186.) Иван се прогласи одмах царем „Бугара и Грка“, те учини и у црквеном погледу своју државу самосталном. За црквеног поглавара постави он загорског[1]) архиепископа, надбискупа Василља.

Цар Иван I., обновитељ другог бугарског царства и утемељитељ нове лозе бугарских царева, Асјеновића[2]), није дуго уживао своју срећу, јер га послије девет-годишње славне и јуначке владавине (год. 1196.) уби у његову дворцу у Трнову неки Иванко.

Владавину преузеше његова браћа Петар и Калојан. Петар брзо угуши буну, коју су биле подигле Иванкове присташе. Оте им Трново, подјарми цијелу Мезију, те се и он прогласи царем „Бугара и Грка[3])“. Петрова се доброћудност није Бугарима допадала, те га већ год. 1197. уби неки његов земљак.

На бугарском пријестољу остаде тада сам храбри и лукави Калојан (1197.—1207.), љути душманин грчки. Он бијаше изврстан, али и веома окрутан војсковођа и лукав државник, те се није жацао, да и црквено-религиозне прилике употријеби у своје политичко-државне сврхе. Он се не брине за Богумиле, а веже пријатељство с римским папом, само да га овај призна самосталним владарем.

И Бугарска је морала сада опет на ново заузети свој положај међу осталим европским народима. Обичаји времена и народна част захтијеваху црквени благослов и признање нове династије и владавине, и то од моћније црквене и државне власти. Премда се бугарско царство понављало, а није се с нова замећало, то се ипак није смјело изневјерити старим обичајима кршћанске Европе, јер су тада, као што и сада, врло важни били међународни односаји.

Којим начином да постигне Бугарска то извањско формално признање? Тà Бугарска се крвави с Византом од истока и југа, од

1) Загора, стари: Develtus, данас: Стара Загора, лежи на југоисточном подножју Черне горе (Karandža-dagh) у Источној Румелији.

2) Браћа Асјени изабраше Трново за своју пријестоницу. Трново лежи у романтичном предјелу на сјеверном обронку Балкана покрај ријеке Јантре, која се недалеко Свиштова у Дунав губи.

3) К. Ј. Јиречек, „Geschichte der Bulgaren“, Prag 1876., стр. 225—230.

сјевера проваљује у њу галички кнез Роман[1]), а угарски јој се краљ грози од сјеверозапада. У таком положају била је Бугарска безувјетно присиљена и упућена једино на поглавицу католичке цркве, римскога папу; јер без његове приволе није био нико признан правим краљем.

Врло је тешко рећи, као што и сам Успенскиј[2]) признаје, откуда је учињен први корак: из Трнова или из Рима[3]). Сигурно је пак, да је Калојану црквено-вјерско стање послужило у политично-државну сврху, и да је римо-католичкој цркви бугарски положај пружио лијепу прилику, да покуша повратити у свој овчињак „шизматијски народ“, и да тим цариградском патријархату, кога већ од IX. вијека попријеко гледаше, врати шило за огњило. Управо тада, као што рекосмо, бијаше сио на папинску столицу Иноцент III. Он је душом и тијелом желио и настојао, да опет сједини исток са западом и да сабере све народе под своје окриље.

Цар Калојан, држећ грчку државу за највећег непријатеља бугарског народа и пријестола, заметну године 1199. или 1200. усред ратне буке и војених погибељи договор с римском столицом[4]).

Око нове године 1200.[5]) посла папа к бугарском владару (nobili viro) Калојану свога посланика, грчког натпопа Доминика, из Брундисија, те му предложи, да ступи с Римом у тјешњи савез. Иноцент изводи дапаче и његов род од римског покољења[6]), будућ је Калојан имао под својом влашћу Румуње балканског полуострва, који се дакако диче, да су потомци Римљана. Папа је Доминика уопће за то послао, да разабере, да ли је управо вриједно започињати наумљени посао око сједињења цркава. За сада називље папа цара Калојана само „nobilis vir“. Посланик дође у Бугарску истом друге године, а Калојан, забављен ратом и уређивањем своје државе, одговори папи тек 27. новембра године 1202.

Цар писа папи: како су већ његова браћа Иван и Петар хтјели доћи с њиме у дотицај, али им је било на путу много непријатеља, као Маџари, Грци и други. Он сам да је такођер намјеравао више пута од године 1197. да пошаље к њему посланике с писмом, али

1) Јиречек, ibid.

2) Успевскій Θ., Образованіе втораго болгарскаго царства, Одесса 1879., стр. 210.

3) Голубинскій Е., Краткій очеркъ исторій православныхъ црквей, Москва 1871., стр. 80, тврди, да је папа тај одношај започео. — И заиста по оним листовима, што су нам се сачували, писа прво папа Калојану.

4) Тајнер А. (Theiner A.), Vetera monumenta Slavorum meridionalium, Romae 1863., str. 11 . . . „inter tumultus bellicos et querrarum discrimina.“

5) Потхаст (Potthast), Regesta pontificum Romanorum I., Berolini 1874., стр. 89, мисли, да је то било од 15. до 31. децембра 1199. године.

6) Тајнер (Theiner), ibidem „. . . . quod de nobili urbis Romae prosapia progenitores tui originem traxerint . . .“ Западни писци као: Реслер (Roessler), Хефлер (Höfler) и други хоће стога на сваки начин да Асјеновиће повлаше, о чем источни писци, као Успенскиј, Јиречек и други не ће ни да чују. — Ствар је доста двојбена.

му то још не пође за руком[1]). Цар хвали драгом Богу, што га је подсјетио тобоже на род и домовину[2]). Он затражи од папе одмах круну и царски наслов, а за уздарје обећаје му, да ће у свем слушати жеље апостолске римске столице[3]). Иноцент је већ унапријед добро знао с ким има посла, те није наглио да испуни Калојанове жеље.

Иноцент отписа Калојану и посла му најприје само свога посланика Ивана, капелана из Касамарија, да види и уреди тамошње црквене ствари и да преда загорском[4]) архиепископу, надбискупу Васиљу pallium, плашт[5]), који нико није ни искао. За круну пак вели, да је дао понајприје тачно истражити папинска регеста, из којих се могло разабрати, да су у Бугарској заиста многи краљеви били крунени[6]). Папа наложи такођер свом посланику, да и у Бугарској марљиво проучи књиге староставне, које Калојан спомиње. Када се о том свему потпуно освједочи, обећаје папа цару, да ће му онда жељу испунити. Осим тога хотио се папа потпуно увјерити и о Калојановој искреној оданости и наклоности к светој римској столици. Иноцент наваћа и случај, који се догодио у вријеме папе Николе, кад се бугарски цар с цијелим народом крстио и добио надбискупа из Рима, но за вријеме Хадријаново изневјерише се Бугари римском пријестолу.

Надбискуп се загорски захвали папи на подареној му почасти, те и он увјераваше светог оца о наклоности и оданости Калојановој и његова цјелокупног народа прама римо-католичкој цркви[7]). Голубинском се чудновато чини, што надбискуп у првој својој посланици од папе ништа за се не моли, а то ваљда ради тога, што су мислили и мудровали: како ће добити царску круну и свечано признање царске власти и без фактичног, правог приступа у црквену заједницу. У Риму су то врло добро знали, те стога и настојаше, да на своју страну предобију не само свјетовног, него и духовног поглавара. Иноцент наговараше и Васиља, да и он гледа око црквеног уједињења[8]).

Међутим је Калојану било већ догорјело до ноката, јер је угарски и хрватски краљ Емерих (папа га у својим писмима зове *Henricus)* почео проваљивати у његову земљу, а папа му још ништа повољна

---

1) Тајнер (Theiner), ibid. стр. 15.

2) Idem, ibid. l. c.

3) Idem, ibid. стр. 16.

4) Голубинскиј, ibid. стр. 266, држи, да је то био надбискуп трновски. У осталом то ништа не смета: столица је надбискупска била ваљда још у Загори, а не у Трнову.

5) Idem, ibid., стр. 17.

6) Голубинскиј не држи, да су бугарски владари били крунени вијенцем, посланим из Рима. Но то је само његово субјективно мнијење без довољног доказа.

7) Idem, ibid. l. c.

8) Idem, ibid., стр. 18.

није био јавио. Цар одлучи стога у Рим отправити другог посланика с писмом, у којем Иноценту јавља, само да га завара, да су му Грци понудили не само круну, него и патриарха, чим су чули, да је почео с папом уговарати. Он ипак не ће о том нити да чује, него жели то добити само од свете апостолске римске столице, којој ће за то бити покоран за цијелог живота[1]). Овај пут проширује Калојан свој првотни програм, те уз круну моли и патријарха, јер не може бити владар без патријарха *(ne quia imperium sine Patriarcha non staret).* Калојан дакле захтијева изрично и отворено потпуно признање државне и црквене самосталности и неодвисности.

И овај пут, као и прије, увјерава цар папу — само да му се чим више умили — да је одмах, чим је ступио на пријесто, хотио послати к њему своје посланике, али да ови нијесу могли тамо проћи. Ово је посланство предводио сам надбискуп Васиљ, носећи и водећи са собом силно богаство и благо[2]). Васиљ се отпути из Бугарске у јуну 1203. године, али не видје Рима, јер се мораде, као и брандизуберенски[3]) презбитер Блаж, који је био послан најприје с Домиником натпопом брундишким, с пô пута натраг вратити. Стигавши Васиљ наиме у Драч[4]), бијаше заустављен од Грка, који га не пустише даље. Не могући сам пријећи с јавним посланством, отправи Васиљ потајно с писмом к папи два сапутника (Сергија и Константина).

Иноцент се пожури с одговором, те већ 10. септембра исте године наговара Васиља, да ипак сам дође к светој столици, да се усмено с њим поразговори и да лакше узмогне жељи и молби бугарског владара удовољити. Уједно свјетује папа и самом цару, да се измири с Вуканом, српским владарем, с којим се Калојан ради граница бијаше завадио.

Папа, да што брже сједини Бугарску са римском столицом, не чекаше Васиља и одлучи, да ће задовољити жељи и молби Калојановој. Ту је одлуку свакако поспјешила четврта крсташка војна или догођаји на истоку. 25. фебруара 1204. године јави „краљу Бугара и Влаха“, да ће му по самом свом стожернику Лаву, с насловом св. Крижа, послати краљевске знакове: жезло и круну, а за то да му се мора цар писмено завјерити и обвезати, да ће остати вијеран и послушан светој римо-католичкој цркви. Папа дозволи цару, да може ковати и

---

1) Тајнер (Theiner), ibid. l. c.

2) Idem, icid., стр. 21.

3) Brandizuberensis, Brandibuznensis, Брдничево, код утока ријеке Млаве и Дунав, на рушевинама римског Viminacium-a. Сада Костолац.

4) Dyrrhachium, Durachium, сада Durazzo на Јадранском мору (у Албанији).

новце са својим ликом. — То је по свој прилици она тајна царска *(secreta)*, која се напомиње у писму надбискупском[1]). Трновског надбискупа учини бугарским првостолником *(primas)*, те опуновласти свог посланика Лава, да Калојана помаже и окруни с краљевском круном *(... sceptrum Regni ac Regium diadema ...*[2]). Папа јави ту преважну одлуку и трновском примасу *(Bulgarorum et Blachorum Primati)*, увјеравајући га, да је примас исто, што и патријарха *(apud nos haec duo nomina primas et patriarcha penitus idem sonant)*.

Васиљ и његови нашљедници добише власт, да могу крунити краљеве бугарско-влашке и посвећивати свету помаст[3]). Иноцент одреди, да послије смрти примасове не смије на трновску упражњену столицу нико други сјести, него онај, који за то буде изабран по обичају (т. ј. од митрополита и владика). Тако изабрани мора онда замолити плашт од папе и завјерити се римском пријестолу по прописаној формули. Трновски примас доби такођер власт, да посвећује остале митрополите. Они, који се заређују у свећенике и посвећују за бискупе, морају се прије помазати светом кризмом. Тога обичаја није донле било у Бугара. Браничевски презбитер (сада већ именовани бискуп) и поклисар бугарски код свете столице римске, изјави пред папом, да га нијесу светом кризмом помазали, кад су га зарeђивали, за то га папа даде помазати. Том приликом доби Васиљ и првостолничке знакове[4]).

И Калојан је морао вратити мило за драго, и испунити папи вољу, и ако није постигао баш оно, што је желио. Он искаше од папе царску круну *(ut me coronent in Imperatorem)*, а папа му посла краљевску *(regium diadema)*. — По тадањим назорима није му папа могао више ни дати, јер је само један цар могао бити и то на западу римско-њемачки цар, а на истоку грчки император. — Цар замоли патријарха *(Patriarcham)*, а папа му даде примаса *(Primatem)*, при чему га тјеши, да је то једно те исто.

Калојан, знајући врло добро, да му је Иноцент још од потребе, исказа му љубав за „*firmamentum* imperiale *et coronam super caput*“, те изда свечано златну булу (хрисовуљ, *chrysobolium)*, у којој подврже римо-католичкој цркви себе и своје царство *(.... imperium sub potestate et mandato sacrosanctæ Romanæ ecclesiæ et apostolicæ sedis)*, те и бугарску

---

1) Тајнер (Theiner), ibid., стр. 17.

2) Idem, ibid., стр. 24.

3) Idem, ibid., стр. 35.

4) Idem, idid., стр. 27.

цркву са цијелим свећенством[1]). Он даде папинским посланицима потпуну слободу, да раде у његовој држави све, штогод мисле, да је за вјеру и за црквену хиерархију нужно.

У то се управо вријеме бијаше надбискуп Васиљ по папиној жељи запутио у Рим и дошао до Драча. Даље није могао, јер га ту Грци задржаше, и за мало што није своје подузеће главом платио. Међутим га цар позва натраг у Бугарску, камо су већ папине одлуке приспјеле биле. Васиљ се одмах поврати, те се срдачно захвали папи на његовој доброти и на подареном му одликовању. Уз то га замоли још и за своју помаст. — До тада су им Грци свету помаст давали, а сада им то ускратише, јер су се били на Бугаре ражљутили због њихова очијукања с папом. — Васиљ затражи плашт и за преславског[2]) и велбуждског[3]) митрополиту, што у осталом и они сами са својим бискупом замолише и одиста получише[4]).

Цар Калојан (како се он сам назиље *„imperator Bulgariae ...“)* још се не умири, те на ново затражи од папе, да му примаса учини патријархом и да му све патријаршке знакове пошаље[5]). Он не заборавља при томе ни на своју властиту молбу, будућ Лав, стожерник, још не бијаше у Бугарску стигао. Цар захтијеваше такођер, да се патријаршија успостави за увијек у Трнову, те да сам бугарски клер може бирати и посвећивати свога патријарха, јер је пут до Рима далек и погибељан због честих ратова. Калојан жели, да Иноцент пошаље и привилегиј или акат са златним печатом, да се на вијеке чува у трновској првостоници, одакле би се јасно виђело, да се сматра одабраним, љубезним сином свете ортодоксне римске цркве *(quod sum dilectus filius orthodoxae sanctae ecclesiae Romanae)*. Из овога се писма можемо увјерити, како је био отешчан одношај Трнова с Римом, јер су на њ опрезно пазили и вребали не само Грци, него и Маџари, а и остали сусједи нијесу им били баш најбољи пријатељи.

Угарски се краљ Мирко бијаше врло ражљутио, кад је чуо, да папински посланик путује у Бугарску с краљевском круном, премда

---

1) Тајнер (Theiner), ibid., стр. 28: „Ecclesiae enimo mnes totius imperii mei et tenimenti, et patriarcha meus metropolitanus episcopi, archiepiscopi et cuncti sacerdotes Romanae subsint ecclesiae . . .“

2) Idem, ibid.: „. . . . pallea ad opus duorum metrapolitanorum Priosthlavae et Belebusdii“ — Priosthlavae је Велика Преслава, римски Marcianopolis на ријеци Великој Камчији, југоисточно од Шумена. Сада је тамо Преслава (Eski Stambul), окружен многим рушевинама. Голубинскиј, о. с. стр. 52. Јиречек, о. с. стр. 165.

3) Belebusdium (Βελεβούσδα), Velьbuzdь и Velьbluzdь. Даничић: Рјечник из књижевних старина српских. У Биограду 1863., вели: на југозападу од Софије. — Григорович држи, да је то садањи Кистендил (Köstendil).

4) Тајнер (Theiner), о. с., стр. 29.

5) Idem, ibid. l. c.

је он против тога био. За то, да се скојег од стране Калојану освети, навали на бугарску земљу и освоји велик комад од сјеверозапада, како се то из Калојанова писма разабрати може[1]). Мирко је већ био узео и наслов „бугарског цара", те је намјеравао под изликом сродства с Грцима, и јер је држао Калојана за незаконитог владара, да сруши његово царство. Намјера му се ипак изјалови.

Чим је Иноцент (25. фебруара 1204. године) послао у Бугарску стожерника Лава, кано свога посланика *(a nostro latere)*, да окруни Калојана, извјести о том самог цара Калојана, примаса Васиља, митрополите, епископе (бискупе), цијели клер и бугарски народ, опомињући све заједно, да достојно дочекају кардинала и да му пусте слободне руке у реформама, које се морадоше извести[2]). Осим тога нареди бугарским надбискупима-митрополитама: гдје и када се могу плаштем заогрнути[3]), а примасу наложи, да се по обичајној заклетви завјери. Иноцент обзнани Калојану, да му осим краљевских знакова шаље и заставу, да је у рат носи и да се сјећа муке Господинове и вјерности, задане римској цркви[4]).

Папа јави тај ријетки догађај: да Бугари и Власи ступају у црквену заједницу с римском столицом, свим угарским свјетовњацима и цијелом свећенству, те им обзнани, да је тамо послао апостолског посланика Лава, кардинала св. Крижа, да утврди те народе у оданости спрам свете столице[5]). О томе исто тако писа папа и српском свећенству[6]).

Посланик Лав добио је налог: да у свим земљама, кроз које буде пролазио, све пријепорне ствари расправи и уреди, које год буде могао. Иноцент вруће препоручи угарском и српском клеру: да га часно дочекају, те да с њим лијепо и достојно поступају.

Папински посланик, дошав у Угарску, бијаше лијепо примљен и на све начине почашћен.

Мирко се није одмах усудио јавно показати своје незадовољство против папе ради Калојанове крунидбе. Кад је стожерник Лав одлазио, даде му краљ красну пратњу и богате дарове, те му обећа, да ће му на бугарској граници уручити и писмо, само нека гледа да изравна зађевице и да га помири с Бугарима. И не слутећи ништа о каквој незгоди, дође посланик здраво и весело до близу бугарске границе.

---

1) Тајнер (Theiner), ibid. l. c.
2) Idem, ibid., стр. 31.
3) Idem, ibid., стр. 32.
4) Idem, ibid., стр. 33.
5) Idem, ibid., стр. 32.
6) Idem, ibid., стр. 33.

Када се већ био приближио кули Кеву[1]) на Дунаву — гдје су га Бугари с весељем очекивали, да му почаст искажу — буде на једном с цијелом својом пратњом по Мирковој заповиједи заустављен и пријелаз му забрањен, све док се не склопи мир између Мађара и Бугара. Стожерник Лав бијаше стављен и под јаку стражу, која му је пријечила свако опћење с вањским свијетом.

Угарски је краљ тим хотио показати Бугарима, да се он ни папе не боји, те да гледају, да с њим што прије мир углаве. Он је био врло огорчен, како рекосмо ради тога, што се папа на то одлучио, да с њим успореди у краљевској части његова сусједа и непријатеља Калојана.

Мирко то дакако није могао више да запријечи, али се ипак није прије дао на мировање, док и за себе није штогод испословао. Он стога затвара посланика, а посланике шаље у Рим и Трново и предлаже цару, да дође на неутрално земљиште на договор.

Кад је папа то чуо, укори краља доста оштро због тога и заповједи му, да кардинала одмах и безувјетно на слободу пусти, ако мисли добро проћи.

Мирко у мисли, да има добар повод за то, посла папи витеза Гргура с притужбом[2]) против Калојана, у којој истакну: да му света столица има бити особито склона ради заслуга његових пређа. Он тврди, да је Калојан неправедно заузео земљу, коју је његов отац Бела III. дао у мираз (прћију) својој кћери, грчкој царици *(terram, quam pater tuus sorori tuae Imperatrici Graecorum dedit in dotem, detinet occupatam)*. За тим вели, да је Калојан страшно опустошио Србију, подвргнуту угарској круни. Бугарски цар да нема права на никакву земљу *(nullius terrae de iure sit dominus)*, а да је ипак већ много неправедно присвојио и освојио. Краљ се чуди, како је црква могла тако брзо у заштиту узети тога узурпатора, а и не упитавши за то угарског краља, кому дугује јоште праведну задовољштину због тога, што су Крсташи, односно Млећани насилно заузели Задар. — Папа дакле по мнијењу Мирковом благосива: устанак, насиље и неправду!

Иноцент одговори на то Мирку: да он не зна како ствари стоје, кад тако мисли. Ако је Калојан можда који комад земље и уграбио, ипак је велики дио тих земаља његова властита очевина, коју су Бугари изгубили за силног грчког притиска. Он дакле круни Калојана на његовом властитом, а не на туђем земљишту. А већ су и Калојанови прешасници крућени били. Папа заповједи додуше цару,

---

1) Данашњи Кубин на Дунаву, источно од Панчева.
2) Та нам се притужба није сачувала, те једино из одговора папина на њу можемо разабрати, што је у њој стајало. Idem, ibidem, стр. 35—37.

да одступи земљу, која није његова, али то исто да имају учинити и његови сусједи, јер и цар бијаше замолио папу, да учини, „што је право између њега и Мирка"[1]). Иноцент спомену и то краљу: нека само промисли, како би га се дојмила вијест, кад би чуо, да се папа противи крунидби његовог рођеног сина. Из тога нека просуди, како је и самом папи при души, што се краљ противи крунидби његовог духовног сина и то онога, који се скрушен к оцу враћа[2]). Као што су из цркве изопћени Млечани и Французи, јер су освојили Задар, тако би био кажњен и Калојан, ако би се, кад добије круну, противио римским одлукама ради размирица, које има с Мађарима. Нека стога ништа не оклијева, него нека с мјеста пусти стожерника и пратњу његову, ако то међутим већ није учинио.

Мирко је намјеравао свога сина Владислава окрунити за краља, за то му није преостајало друго, него прегорјети срџбу љуту и пустити папинског поклисара Лава. Папа му се на том лијепо захвали. — Ствар се дакле ријеши у прилог Калојану, и он се окруни.

То бијаше прави дан народног весеља и славља, када је кардинал Лав иза толико незгода и неприлика на бугарско земљиште ступио, те 15. октобра 1204. године ушао свечано у Трново, ту нову пријестоницу другог бугарског царства. Већ 7. децембра помаза и посвети исти стожерник у име папино и надбискупа Васиља за бугарског примаса и уручи му све знакове, одличја и упутства[3]). Васиљ помаза исти дан с великим слављем оба метрополита и остале бискупе. Метрополите благослови сам кардинал, преда им плашт и митру као и осталим владикама[4]). Други дан, управо на Михајлово *„sancti Michaelis"*, би Калојан с великом свечаности окрућен. Лав благослови краљевску круну, постави је цару на главу, даде му жезло у руке и пружи му заставу[5]).

Кад је кардинал у Трнову све уредио и обавио, врати се у Рим с царевом и примасовом захвалницом и с даровима. Калојан обећа још Иноценту, да ће му на брзо опет послати посланике с даровима у Рим. — Ну колико се знаде, не видје папа више ни дарова ни посланика из Бугарске. Тому су били криви понајвише настали непријатељски одношаји између новог латинског и бугарског царства. То се види већ из ове цареве захвалнице, у којој писа папи: нека би Латинима заповједио, да мирују од његова царства, које им никаква зла не ради и које им није на путу. Ако они презру његов aукторитет,

1) Idem, ibid., l. c.
2) Idem, ibid., l. c.
3) Idem, ibid., стр. 39.
4) Idem, ibid., l. c.
5) Idem, ibid., l. c.

те се усуде на њега навалити, тад ће и он мачем у руци знати бранити до задње капи крви своја очинска права; а папа нек му то онда не упише за зло. Исто тако говори цар и угарском краљу Мирку, јер се осјећаше доста јак, те није хотио с ниједне стране неправду трпјети.

Тим преста пријатељство и дописивање у црквеним стварима између Трнова и Рима, јер што папа с једне стране сагради, то Млечани с друге стране порушише. Лијепо вели о том Рачки[1]): „Али надошли у истоку догађаји расклимаше доскора ону свезу, коју цар Иван бјеше са западом заметнуо. Једва се застава латинског царства мјесто византске стане мјесеца априла 1204. на Букелеону и Влахернама вијати: када се могло предвидјети, да ће нова латинска и бугарска држава доћи до сукоба." Осим тога била је и та неприлика за папу, што га цар није ни у којем погледу више требао.

Обазримо се сада још мало натраг, да видимо, што је желио бугарски цар, а што је била намјера римског папе. Овдје видимо двије јасне и јавне тежње: врућу жељу Калојанову за државном и црквеном самосталношћу и неуморно, проникнуто настојање Иноцента III. за црквеним сједињењем Бугарске. Калојан не жали ни трошка ни труда, само да се чим прије дочепа жељене круне и жезла. Но чим је то постигао, ако и не посве како је желио, не брине се више за папу. И тако Иноцент, акопрем је са свијем постигао оно што је желио, ипак се није могао дуго радовати успјеху свог настојања. Црквена заједница не потраја нити за живота окрућеног краља Калојана, који сам себе називаше императором (βασιλεύς), а свога посвећеног примаса патријархом.

То је та унија, која на обреде и догме није толико упливисала, колико је новијим источним православним писцима повода дала, да наваљују на Калојана, који потиштен с једне стране од Мађара, а с друге од Грка, мораде сваким начином тражити признање и потврду своје части. То исто учини мало послије и српски велики жупан Стеван Првовјенчани и арбанашки кнез Димитрије.

Б. Србија.

„Све до половине XII. вијека", вели Никетић[1]) „не има у српској хисторији ништа, што би говорило о политичкој и црквеној слободи Срба и о њиховом државном развитку. Прави уједињени живот Срба

1) „Rad" VIII., стр. 177.
2) Свет. Никетић: Историјски развитак српске цркве (Гласник српског ученог друштва, свезак 27. и д.).

почиње се тек с Немањом и св. Савом.“ Немања, оснковатељ српске династије, подигне државу до неке висине и цјелокупности, до које се кроз прве вијекове никако трајно успети не могаше. Његов умни син Сава уведе и у вјерозаконске назоре јединство, кога до тада не бијаше. А и саму хиерархијску управу доведе Сава у такав ред, о којем у Србији нико прије ни снивао није. По њему се окрену српски народ сталним правцем душевним кршћанско-византијским у црквеном и у културном животу. Од тог смјера Срби више не одусташе[1]).

Док је мудри, одважни и ратоборни цар Манојло живио, држећи снажно у својој руци царско жезло и сањајући о томе, како ће и он сав запад, попут старих царева римских, под своје жезло справити, не могаше Немања оживотворити своје велике мисли: да повећа и учврсти српску државу. Но одмах послије Манојлове смрти (24. септембра 1180. године) отворише се широм погранична врата са свих крајева источног царства, јер слабе руке његових нашљедника не бијаху кадре одољети огорченим словјенским племенима, која са источне и сјеверне стране већ одавна вребаху на дан освете и пропасти његове[2]). Први корак к тому бијаше нови устанак Бугара и ускрснуће бугарске царевине под браћом Асјенима. Бугарска је морала пријечити Србију у ширењу власти до Егејског и Црног мора, али јој је ипак пружила довољну наравну потпору против заједничког непријатеља. Источно царство бијаше додуше морално ослабљено, али располагаше још увијек у и изван Цариграда великим умним и материјалним средствима, која су надјачавала снагу појединијех од напоменутих сусједа. То сусједство Бугара и Срба бијаше корисно и против другог непријатеља, који се шуљао и помаљао иза њихових леђа на Дунаву и Сави, који их дапаче и завађаше и тим опаснији постајаше, чим се више уплиташе у њихове домаће послове[3]).

Немања, како рекосмо, сложи и уједини завађену и растргану домовину, те јој знатно размакну границе прама истоку и западу. Послије 37-годишњег славног владања сазове он 25. марта 1195. године[4]) у столни град Рашу (Ῥάσον[5]) народну скупштину, те прогласи нашљедником и великим жупаном свог најстаријег сина Стевана, зета цара

[1]) Јагић В., Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga. Knjiga I. U Zagrebu 1867., страна 137.

[2]) Кукуљевић И., Prvovjenčani vladari Bugara, Hrvata i Srba i njihove krune. („Rad“ jugosl. akad. 59.. стр. 124).

[3]) Idem, ibid. стр. 134.

[4]) И. Павловић је по мнијењу Кукуљићеву највјеродостојније исправио у својим кронолошким биљешкама Немањину кронологију.

[5]) На ријеци Раши, која утјече у Ибар, сјеверозападно од Новог Пазара.

Алексија III. Млађем сину Вукану (Vъlkanъ, *Vulcanus* зову га домаћи љетописи и папа) бијаше предао послије смрти Срацимирове (брата Немањина) управу кнежевине Зете *(Dioclea)* и горње Далмације с насловом великога кнеза (велии кнезь). Овај се славохлепни муж одмах иза одступа очева стаде својевољно називати насловним „краљем Дукље (Диоклије), Далмације, Травуније, Топлице и Хвосна“[1]). Најмлађи син Немањин Растко (Растислав), закалуђери се у св. Гори *(Athos)* те прими име Сава.

Овако комадане државе међу владарском породицом уродило је увијек злим плодом, особито ако би се који по нарави немирнији или славохлепнији члан домогао какове веће власти. Немања се није хотио изневјерити старом дједовском обичају, по којем су чланови владајуће обитељи, признавајући aукторитет најстаријег, добивали покрајине као неодвисну баштину. То се брзо освети Немањи, јер партикуларизам подигну опет своју главу, чим је он пустио државно кормило из руку и отишао у манастир Студеницу[2]) те узео име Симеон.

Браћа не живљаху дуго у љубави и слози. Вукан није био у својој држави са свијем самосталан господар, јер је морао признати ауторитет свог старијег брата Стевана. Не пазећи на то, учини се он посве неовисним владарем. Док је још стари отац у животу био, могао је Стеван ипак мирно владати у својој земљи; али чим је старац у Хиландару (у св. Гори) очи склопио, појаве се у Србији немири и нереди. Вукан је био ненавидан Стевану због његове веће власти и обима његове државе, те за то поче своју зетску кнежевину ширити на рачун братов, узе већ нам познати наслов[3]), те се тим достојанством узвиси и над самог великог жупана, премда му властита држава није била већа од данашње Црне Горе с једним дијелом Далмације[4]).

Првој братинској свађи био је повод понајвише хумска кнежевина, гдје је по смрти кнеза Мирослава, који је 1194. године преминуо, био преузео владу његов десетогодишњи син Андрија под старатељством своје мајке. Великаши хумски не хтједоше се покоравати ни жени ни дјетету, те изабраше за кнеза неког Петра, човјека храбра и мудра.

Овај прогна Андрију и његову матер у Босну, гдје их њезин брат, бан Кулин, гостољубиво прими. То насиље не хтједе подносити

[1]) Codex Dipl. Crot. etc., II. 239.

[2]) На сјеверу од Новог Пазара.

[3]) Наслов „краљ Дукље, Далмације и т. д.“ узе Вукан ваљда по примјеру својих пређа, великих кнезова хумских и диоклејских. Михајло је 925. године и црквеном сабору спљетском присуствовао, те је као и Константим шуровао с римским папом.

[4]) Под „Далмацијом“ треба мислити само на приморје уз Црну Гору и сјеверну Албанију, од аустро-угарске међе до утока Дрина.

велики жупан Стеван, као врховни господар хумске земље. Навали силном војском на Петра, разбије му војску на пољу Бишћу[1]) и протјера га преко Неретве у Хрватску, а хумску земљу предаде натраг свом синовцу Андрији. Вукан ускипи особито сада ради тога, што се Стеван мијеша у послове његових сусједа, које је он бројио под своју врховну власт, али притаји свој гњијев, док се год старац Симеон 8. октобра 1197. године не пресели из Студенице у св. Гору. Рат бијаше сада неизбјежив и букну наскоро међу српском владарском браћом, као што се помало послије догађа и међу угарском краљевском браћом Мирком и Андријом. Вукан ступи у савез с Андријом, хрватским баном, млађим братом угарског краља Мирка, и позове га у помоћ. Андрија дође, освоји цијелу кнежевину хумску и похара велики дио рашке земље. Он се врати као добитник 6. маја 1198. год. с великим слављем у град Задар и прими наслов војводе хумског[2]), али управу остави ипак свому савезнику Вукану. Вукан оста тим неименовани и непризнати, али фактични господар хумски. Да боље утврди своју власт, да буде законитим владарем признан, те да обори свог брата с пријестола, обрати се Вукан на запад и то најприје на римску столицу, а онда на угарског краља. — У владајућој дакле кући Немањића нађе се човјек, који у истину иђаше на руку не само римском папи, него и угарском краљу. — Године 1198. стави Вукан своју државу под окриље римско и замоли Иноцента, да пошаље посланике, који ће уредити у његовој земљи поремећене црквене и државне одношаје. Он обећа; да ће римску цркву држати за своју мајку и иза Бога је нада све љубити и штовати, те се и свим папинским наредбама покоравати[3]).

Иноценту није ништа могло драже бити, него ово обећање. Он је мислио, да ће с Вукановом помоћи раширити углед папинског пријестола, искорјенити мрско богумилство, које се у јужно-словјенским државама даномице све више и више распростираше и стати већ једном за врат зазорном расколништву.

Дне 2. јануара 1199. године наложи папа апостолским посланицима, капелану Ивану из Касамарија и подђакону Шимуну, да иду краљу *(regi Diocliae et Dalmatiae)* Вукану. Иноцент замоли краља и његову жену, да би с поклисарима достојно поступали, и то тим више, јер собом доносе плашт Ивану, надбискупу дукљанском (барском). Посла-

[1]) У Херцеговини, не далеко Мостара уз ријеку Буну, која се губи у Неретви.

[2]) Codex diplom. Croatiae etc., II. 192.

[3]) Та нам се обвеза није сачувала, али је ипак јасна из одговора папина од 2. јануара 1199. године. Тајнер (Theiner), о. с., стр. 5.

ници добише налог, да оду и к великом жупану Стевану и к његовој жени *(nobili viro Serviae Magno Jupano et uxori eiusdem[1])*, и ако га овај за то није био замолио, нити желио његових посланика.

Вукан одговори папи, да је његове посланике с великим весељем примио и да им је дозволио, да промјене и поправе све, што год мисле, да је нужно. Поклисари, споразумјевши се с дукљанским свећенством, сазову велики црквени сабор у Дукљу[2]).

Но једва што су поклисари изашли из Рима, подвоји већ Иноцент о метрополитским правима надбискупије барске, која је неко вријеме била подвржена Дубровнику. Папа заповједи, да се прије него се преда плашт Ивану, из старих докумената добро извиди, да ли та част има законита основа. Посланици испиташе повеље и уручише с правом плашт надбискупу[3]).

Обавивши посао[4]) у Дукљи, запутише се поклисари у Рашку к великом жупану цијеле Србије, Стевану, али тамо не обдржаваху никакова црквеног сабора.

И Вукан изјави папи, да га особито весели, што је зачуо, да су у роду *(et quod gloriosius et beatius est vestri generosi sanguinis affinitatem habere cognonimus)*. Напокон извијести, да је цијелу Босну, земљу угарског краља, поплавило кривовјерство *(heresis)* и моли папу, само да му више омили, да потакне угарског краља на то, да очисти своју земљу од невјерника[5]).

Иван, надбискуп дукљанско-барски, захвали се папи на плашту и јави му, да су Иван и Шимун часно тамо извршили своју задаћу[6]). Одстранили су неке злоупотребе и нереде у браку свећеника, женидби испод седмог кољена, рећењу за новац, десетини и т. д. — Та нијесу ништа друго учинили него поновили или увели наново западне уредбе и обичаје.

Из Вуканова се писма види, каже Кукуљевић[7]), да је дубоко забраздио путем издајништва и лукавштине, којом се мишљаше попети на рамена свога доброћудног брата.

Стеван се сада налазио у лошој прилици и слабу положају. Незнајући ништа згоднијег и бољег, одлучи да ће се и он, као и

[1]) Тајнер (Theiner), о. с. стр. 6.

[2]) Idem, ibid. — Град Дукља: Dioclea, Διόκλεια, Διόκλητα, на саставцима ријеке Зете и Мораче, сјеверно од данашње Подгорице (у Црној Гори).

[3]) Codex diplom. Croatiae, II. стр. 202. — Farlatus: Ilyricum sacrum, VII. стр. 29.

[4]) Тајнер (Theiner), о. с. стр. 7. с.

[5]) Idem, ibid. стр. 6.

[6]) Idem, ibid. стр. 7.

[7]) „Rad“, 59. стр. 138.

Вукан, приближити светој апостолској столици римској, само да се уздржи на великом жупанском пријестолу. Он бијаше дакако примио споменуте папинске поклисаре доста гостољубиво и часно. Одмах послије смрти очеве (1199. године) обећа и он Иноценту, да ће се увијек покоравати налозима и наредбама из Рима и да ће доскора отправити тамо своје посланство[1]). Друге године посла он к папи поклисаре с писмом, у ком га моли, да отпреми и к њему у Србију своје људе и да му пошаље краљевску круну[2]). Иноцент у договору са својим вијећем бијаше спреман, да по изванредном посланику Ивану, арбанашком бискупу, пошаље у Србију краљевску круну. Међутим бијаше папа дочуо, да је та његова намјера угарски двор силно узнемирила, и стога одуста од своје одлуке. Кад је Вукан за то дознао, замоли и он из Рима круну и подјари и онако узаврелог краља Мирка против свог брата. Године 1202. посјети Мирко непозван с великом, понајвише крижарском војском Србију и протјера Стевана у Бугарску[3]). Владу опустошене Србије предаде свому вазалу Вукану, а сам узе наслов српског краља *(rex Serviae* или *Rasciae*[4]).

Заузеће Србије заплете Мирка у конфликат и с новим бугарским царством. Мирко се заузе код папе, да изради свом поданику Вукану круну[5]), само да овај призна са свијем врховно господство Угарске. Мало се за тим ипак предомисли и одуста од своје намјере, и ако се папа није тому противио. Тим начином оста Стеван без државе, а Вукан без круне[6]) и права краљевског наслова, јер се од сада назива само великим жупаном.

Иноцент је вруће желио и настојао, да Срби признаду првенство свете столице римске, али се није много старао, да умири завађену браћу и да право даде старијему, као што је то на прилику међу угарским краљем Мирком и хрватским баном Андријом жељезном руком провађао. Папа је у својим писмима очито устао против млађега брата Андрије, који се био дигао, да прворођеном Мирку отме круну и краљевство. Али не само то! Он се више не брине за протјераног Стевана, а честита угарском краљу, што је побиједио српског великог жупана и наговара га, да настоји раширити још више по српској

---

[1]) Тајнер (Theiner), ibid., стр. 6.

[2]) То нам се писмо није сачувало, али је то јасно из папина одговора угарском краљу Мирку. Тајнер (Theiner), o. c., стр. 36.

[3]) Idem, ibid. l. c.

[4]) Idem, ibid., стр, 22.

[5]) Idem, ibid., стр. 36.

[6]) Никетић, o. c., стр. 123., држи да је папа Вукану послао круну.

земљи римокатоличку вјеру[1]). Папа је у Мирку нашао слабу потпору, јер је овај хотио стати на пут папинској политици на балканском полуострву[2]). Мирко је и сам мило гледао преко Саве и Дунава, гдје су римски поклисари обилазили словјенске жупанске, кнежевске, краљевске и царске дворове и наговарали их, држећи у једној руци круну, а у другој обвезу за заједницу с Римом.

Пошто се Вукан дочепао власти над цијелом Србијом, заборави на круну и на папу. Иноцент га с тога 22. марта 1203. године опомену (називљући га само *„nobilis vir Meganippanus Serviae"*, а не *„rex"*), да се поврати на католичку вјеру, да се покори и да почитује католичког надбискупа Ивана[3]). Папа бијаше Ивану наложио, да оде у Србију, да великог жупана и сав народ учврсти у вјери и да их одријеши од вјерности, задане константинополском патријарху[4]); али за то да се закуну, да ће остати вјерни папинској столици. Иноцент писа о том свим црквеним и грађанским српским достојанственицима и угарском краљу.

Кад је Вукан постао великим жупаном, биле су бугарске границе у опасности. Године 1202.—1203. насташе непријатељски односаји[5]) између Бугара, које је заиста био замолио протјерани Стеван за помоћ — и Срба, које угарски краљ на Бугаре подраживаше. Калојан навали на Србију, само да први предусретне њезин нападај, а тим се уједно завади и с краљем Мирком, покровитељем српским. Том приликом похараше Бугари и њихови савезници Кумани велики дио сјеверо-источне Србије, доведоше натраг прогнаног Стевана и предадоше му опет у руке власт велико-жупанску.

Пет година послије смрти великог српског државног утемељитеља Немање, бијаше Србија двапут похарана и стајаше на рубу пропасти. Вукан побијеђен од Бугара, а остављен на цједилу од Мађара, међу које је такођер неслога ударила била, повуче се натраг у своју Дукљу, не надајући се ничему више од папе ни од Мирка.

Тим преста господство папино у Вукановој земљи. „Чини се", вели Кукуљевић[6]) „да је дапаче од Стеванова повратка брат му Вукан, премда се и надаље опет називао краљем дукљанским и далматинским, ипак признавао од сада ауторитет великог жупана,

---

[1]) Тајнер (Theiner), o. c., стр. 14.

[2]) То се јасно види из поступка Миркова у односају Иноцентову с Бугарима и Србима. Idem, ibid., стр. 14. s.

[3]) Idem, ibid., стр. 18. s.

[4]) Idem, ibid., l. c.

[5]) Idem, ibid., стр. 22.

[6]) „Rad", 59. стр. 141.

будућ да у једном уговору пријатељства, што га 12. априла 1206. утаначише Дубровчани с Которанима, ови именују својим господарима на првом мјесту великог жупана Стевана, а тек на другом краља Вукана.“

Неслога братинска била би Србију са свијем упропастила, да тому не стаде на пут најмлађи брат, калуђер Сава. Пошто је Стеван увидио, да је извор-несрећа у његовој и Вукановој неслози, настојаше свима силама, да тај јâз чим прије зачепи. Он се обрати на великог учитеља и просветитеља српског, који пренесе мртве остатке („свете мошћи“) њихова оца Немање из свете Горе у Србију и положи их 17. фебруара године 1207. у мраморну гробницу студеничке цркве св. Богородице, коју је сам Немања саградио. Над очевим гробом састану се браћа и закуну се један другом, наговорени братом Савом, да ће одселе живјети у љубави и слози. Вукан премину исте године, а његове земље дођоше у руке Стевановe[1]). „Од тога узвишенога часа повјести српске поче се из нова дизати већ са свијем пропала снага и слава српске државе; јер чим се слегоше домаће слутње и буне, ојача знатно сав народ и земља.“

За вријеме Вуканово признаше Срби првенство римског папе, али из политичко-дипломатских разлога. Но то не потраје дуго, јер Вуканов брат Стеван, чим је добио из Рима круну године 1219. или 1220.[2]) од папе Хонорија III.[3]), нашљедника Иноцентова, остави и заборави са свијем Рим уплივом Савиним. Сава, први патријарха српски, бијаше срцем и душом одан православљу, те се стараше с једне стране за вјеру и морал народни, а с друге стране за потпуну црквену и државну самосталност. Он основа осам бискупија и изабра манастир Жичу[4]) за своју пријестолницу. Сава овјенча године 1222. Стевана по други пут и то сада по обреду источне цркве.

Три стотине година projури од оног времена, кад се иза крунидбе Симеона, бугарског цара и Томислава, хрватског краља, спомиње у повјести српској „Првовјенчани“ краљ Стеван.

В. Босна и патаренство, богумилство.

Византијски цареви, желећи осигурати границе свога царства од сјевера проти сусједним варварима, стадоше већ половицом VIII. вијека

[1]) М. Убавкић, Историја Срба, књ. I., Београд 1883., стр. 116.

[2]) В. Калај, Geschichte der Serben, I., Wien 1878, стр. 46., мисли да је то било године 1217.

[3]) Угарски се краљ Андрија бијаше повратио са свете војне, али му није ипак падало на ум да осујети споразумак између папе и Стевана (као што је то учинио Мирко), јер је имао код куће доста неприлика.

[4]) Близу утока Ибра у Голијску Мораву, сјеверно од Новог Пазара.

пресељивати у Европу одважне арменске Павликане. То бијаху потомци старих (из III. стољећа) сирских Манихејаца, од којих су најзнаменитији Павличани на истоку и Богумили на балканском полуострву, или Катаро-Патарени на западу. Њихова једноставна и лако појмљива наука, боље рекућ празновјерје, стече на брзо много присташа, гдје се год појави. Особито мање наображени разред пучанства и прости народ, у који још не бијаше луч кршћанске просвјете са свијем продрла, пристајаху уз ту науку, која и међу балканским Словјенима, географским редом од истока нађе одушевљених присташа.

Словјенски реформатор и вођа једне гране те дуалистичке пљедбе, која бијаше најприје у Бугарској заступана, и која у XIII. стољећу на западу уздрма црквом и државом, звао се Богумил (Јеремија). По њем се и цијела секта прозва. Та се ереса оцијепи од источне и западне цркве, основа посебне вјерозаконске задруге и устаде против цркве и државе. То бијаше дакле средовјечни социјализам. Проти еретицима подузимаше с тога и држава и црква најстрожије мјере, али то све оста дуго времена без позитивног успјеха. Одважни и правовјерни Комнени (на посе Алексије), не дадоше тој секти права, те помагани грчким патријархом и свећенством, прогањаху је огњем и мачем, гдје се год показа. У Тракији и Македонији имали су Богумили главно уточиште и то у Мелнику[1]), гори Бабуни[2]), одакле се и Бабуни прозваше, и у Моглени[3]). Чим су Богумили били више прогоњени, тим су се више притајивали, да се опет у згодно вријеме, уздајући и ослањајући се на наклоност народа, многобројнијима покажу.

У Бугарској се појави та секта доста рано. Већ се цар Борис тужи папи, да Армени проповиједају по његовој земљи, која је у оно доба била Елдорадо апостола сваковрсних вјера[4]). Бугарски су владари били много толерантнији и слободоумнији, те нијесу тој пљедби тако стајали на пут, као што источни и западни властодршци. И сами чланови кнежевских породица бијаху им склони, као: Гаврило, иначе Радомир Роман и његова жена, те некоји босански бани и краљеви. Богумилство се највише распространи за 167-годишњег византијског господства у Бугарској. Каква га је судбина снашла за Калојанова нашљедника Бориса, то ћемо још чути.

[1]) На југозападном подножју Перим-дага, на једној приточици средње Струне, сјеверно од Сереса.

[2]) Вуче се од запада к истоку, сјеверно од Прилепа (Perlepe). Из ње извире Бабуна, — тече сјевероисточно и утјече у Вардар испод Велеса (Köprülü).

[3]) Караџова (Moglena) на исток од Монастира (Bitolja).

[4]) Responsa papae Nicolai I. (od consulta Bulgarorum) ap. I. Mansi c. VI: Sacrorum Consiliorum. Collectio XV.

У Србији су били Богумили слабије среће, јер их тамо енергични велики жупан, Стеван Немања — по приповиједању његова животописца, сина Стевана Немањића Првовјенчаног — оружаном руком за увијек истријеби: прогоном, казнама и огњем, а њихове књиге спали.

Из Србије протјерани, утекоше се Богумили у Захумље[1]) к Стевановy брату, кнезу Мирославу, који их из братинске зависти радо прими.

Из Захумља дођоше богумилски вјеровјесници и у поносну Босну, гдје се уједно њихова наука под окриљем банова и племства, а и свећенство тако распострани, као албингенизам у јужној Француској. Она се у Босни више него у икојој другој јужнословјенској покрајини ојача и рашири, премда се имала борити са силним неприликама. У XIII. стољећу пријеђе та нова вјера и преко саме Саве и Уне: у Сријем, Славонију, Хрватску и Лику[2]). И у Ческој нађе она овдје ондје по којег заточника. Ту се појави или с југа или с Рајне[3]).

Прије него пријеђемо на судбину босанских Патарена за живота папе Иноцента III. морамо поглед бацити на тадање вјерско и црквено стање Босне, да лакше схватимо тамошњу превласт патаренства.

За цијелу Босну постајала је с почетка само једна бискупија у мјесту Брду (Burdo[4]) са столном црквом св. Петра, а у жупи Врхбосни[5]). Исто тако је за цијелу Србију била само једна бискупија, и то она у Раши, али с том разликом, да је она *била овисна* о Риму, а ова о Византу. Босанска бискупија *(Bosoniensis ecclesia)* била је прави *perpetuum mobile,* те је предавана испод власти спљетске надбискупије у руке дукљанско-барског метрополите (одлуком папе Александра II. године 1067.), који ју мораде одступити надбискупији дубровачкој, а ова по налогу папе Клемента III. године 1191. метрополији спљетској. Сада наста пријепор и правда ради ње између дубровачке и спљетске надбискупије, те ју доби год. 1247.[6]) надбискупија калочка.

Осим тога била је Босна управо на судару латинског и грчког свијета, те је ту било довољно шљедбеника обају обреда[7]). То породи двострану политичну струју: нагињање к истоку и склоност к западу.

---

[1]) Један дио данашње Херцеговине.

[2]) Thomae archidiaconi, Historia salonitana, 29. стр. 339.

[3]) Палацки (Palacký), Ueber die Beziehungen und das Verhältniss der Waldenser zu den ehemaligen Secten in Böhmen, Prag 1869, I., 2. стр. — Јиречек о. с. стр. 213.

[4]) Јукић Фр., Zemljopis i povjestnica Bosne, Zagreb 1851., стр. 31 с. вели: Brdo u gori Brdu, sada selo Blažuj (сјеверозападно од Сарајева). — Некоји хоће, да је катедрала била с почетка у Крешеву (Cresseuo), а овамо пренесена год. 1238. Јукић, ibid., стр. 36, 96. — Клаић, Povijest Bosne, Zagreb 1882., стр. 344.

[5]) Тајнер (Theiner), о. с. стр. 298. — Око извора ријеке Босне.

[6]) Рачки Фр. др., Bogomili i Patareni. „Rad jugosl. akad.“ VII., стр. 126. — Клаић, о. с., стр. 344. — Голубинскиј, о. с., стр. 588, s.

[7]) Рачки, „Documenta“, стр. 201.

Римокатолици бијаху склони Риму, а грчко-источњаци држаху заједно с Византом. „Ну тада се још не бијаху изоштриле оне опреке између једне и друге цркве у овим земљама, које су тек кашње настале на голему несрећу нашем народу[1]).“ Свећенство се ипак већ тада није међусобно добро пазило и гледало, а великаши и богаташи мијењаху сваки дан своје вјерско освједочење, те бијаху данас присташе римског католицизма, а сутра обожаватељи византијског православља. То је све дакако било у прилог патаренској шљедби[2]), која брзо у народу чврсти корјен ухвати, те и саму банску породицу, којој од године 1180.—1204. бијаше на челу славни бан Кулин, на своју страну предоби.

Познато нам је већ из оптужбе самопрозваног дукљанског „краља“ Вукана римском папи Иноценту III. због босанског кривовјерства, да је бан Кулин био у роду са српском велико-жупанском обитељи. Кулинова наиме сестра била је удата за захумског кнеза Мирослава, рођеног брата Стевана Немање. Кад је Мирослав преминуо, утече се његова жена к своме брату Кулину и донесе му са собом цијелу захумску баштину и уз ову и привржености к патаренству или богумилству. Она је доиста још више потакла свога брата у његовој намјери, да уз самосталну државу буде и самостална вјера. Кулин је на сваки начин настојао отети се упливу и надзору угарских краљева, но признавши патаренство у својој држави, дигну се против њега још и римски папа Иноцент III., који оруђе и право казне уручи самом краљу Мирку. Још прије оптужбе Вуканове био се већ краљ Бела III. подигао против босанских Патарена и као неки заточник католичке вјере позвао Кулина на одговорност[3]). Бан се краља ипак лукаво отресе, одговоривши му, да римска столица нема ништа против ове шљедбе. Али кад је Вукан године 1199. тужио и јавио папи, да је у Босни, земљи угарскога краља, завладало кривовјерје и да је сам бан Кулин са својом женом и сестром, удовицом покојног захумског кнеза Мирослава, са својим осталим рођацима и са више него 10.000 крштћана прешао на кривовјерје[4]), одлучи папа чим прије затрти патаренство милом или силом. Ако не би опомене ништа помогле, науми Иноцент, по тадањем обичају и крсташку војну на кривовјерце подигнути.

---

[1]) Рачки, „Rad“ VII., стр. 127.

[2]) Богумили су се у Босни звали Патарени, као што Шафарик држи по ријеци Тари, која утјече у Дрину, као и Бабуни по ријеци и гори Бабуни. — Јиречек, о. с., стр. 212, вели: Patarener in Italien (von der Mailänder Vorstadt Pataria). — Тако и: Herzog, Real-Encyclopädie, Bd. XI. под ријечи „Patarener“. — Римска их је курија називала: haeretici или кривовјерци за разлику од шизматика или расколника т. ј. шљедбеника источне цркве.

[3]) Тајнер (Theiner), о. с. стр. 6.

[4]) Idem, ibid.

Иноцент, држећи врховним господаром Босне угарског краља Мирка, обрати се на њ писмено, сјети га његове владалачке моћи и замоли га 11. октобра 1200. године, да опомене Кулина бана: да напусти Патарене, да им не иде на руку, него да им отме сав иметак и да их протјера из земље. Ако пак његова краљевска опомена не би користила, нека с војском провали у Босну и отме бану и Патаренима сав посјед (јер се одметништво сматрало црквеним и државним злочином), те нека их све заједно без трага и гласа истјера из цијелог свог краљевства[1]). Нека тим начином покаже бану пра́во државне власти, ако се исти иначе не би дао на прави пут склонути. — То је први позив на крсташку војну, коју је римска столица хтјела на патаренску Босну подићи. За нас је врло важно, што папа у том истом писму вели, да је надбискуп спљетски прогнао много Патарена из Спљета и Трогира[2]), а да им Кулин бан босански даде не само уточиште, него их дапаче држи за праве католике, јавно подупире и штује више од самих католика[3]).

Кулин се нађе сада у великом шкрипцу, јер му је пријетила погибељ и од црквене власти и од угарског краља, који се у то доба био већ у српске ствари заплео, те је вребао само на згодну прилику, да своју власт и у Босни што боље учврсти. Мирко позва одмах Кулина, да се оправда и захтјеваше од њега по одредби папе, да све Патарене, отевши им њихова добра[4]), из своје бановине протјера. Бан се изговори, да није Патарене држао за кривовјерце, него за праве католике[5]). Он ипак обећа краљу, да ће неколико Патарена послати у Рим, да сами растумаче папи своју вјеру, па нека их онда папа у добру утврди, или од зла одврати, јер су вољни држати се потпунома науке апостолске римске столице.

Кулин испуни своје обећање, те отправи године 1202. с надбискупом и надђаконом дубровачким к Иноценту неколико Патарена. Да и папи боље у вољу уђе, замоли га уједно, да би послао способна човјека у Босну, који би њега самога и цијели народ испитао и црквене ствари у Босни уредио[6]). Тако сврже бан са себе сумњу одметништва и то на штету угарског краља, кому не даде повода, да се уплиће у туђе ствари.

[1]) Тајнер (Theiner), o. c., стр. 13.

[2]) Idem, ibid. — Рачки: „Rad“ VII., стр. 137., каже: „To je prvi javni pojav Patarena u našoj hrvatskoj domovini.“ Патарени су по том у Далмацији имали доста шљедбеника.

[3]) Тајнер (Theiner), idem, ibid.

[4]) Ова нам се наредба није сачувала, али је јасна из папина писма од 21. новембра 1202. год., којом именује легате за Босну.

[5]) Тајнер (Theiner), стр. 15.

[6]) Idem, ibid.

Иноцент прихвати радо понуду банову, те 21. новембра исте године именова спљетског надбискупа Бернарда и свога дворског капелана Ивана, који је већ и онако био познат у овим крајевима, за поклисаре римске столице у Босни. Папа им даде напутке, што и како имају радити. Морају наиме добро испитати и истражити вјеру и држање бана Кулина, његове жене и цјелокупног народа. Оно што пронађу, да је добро, нека по црквеним прописима потврде, а оно што се правој науци противи, нека настоје на добри пут довести. Ако би се пак когод противио, нека се проти њему лате прописаних познатих одредаба и закона проти кривовјерцима[1]).

Спљетски надбискуп предаде по свој прилици цијелу истрагу у руке Ивановe, јер се само овај спомиње у даљњем посланичком дјеловању. Иван се енергично прихвати посла. Дне 8. априла године 1203. сазва он патаренске поглавице на збор, који се састаде у Бјелопољу[2]). На овај састанак дође осим папинског поклисара и сам Кулин и дубровачки арцiђакон Марин (ваљда као замјеник надбискупов), а од патаренских старјешина: Драгиша, Љубин, Драгота, Прибиша, Љубен, Радош и Владош[3]). Ту се те старјешине у име својих једномишљеника писмено и свечано одрекоше своје досадање вјере и обичаја, те се обвезаше, да ће се држати римокатоличких обреда. Њихову обвезу, која нас лијепо упознаје с начелима те шљедбе, приопћујемо у пријеводу Рачког[4]):

„Ми начелници (priores) оних људи, који се до сада навластито називасмо овластицами кршћанског имена на земљишту Босне, мјесто свих присутни, обећајемо пред Богом и његовим свецима у назочности г. Ивана de Casamario, капелана папе и римске цркве, у ту сврху у Босну изаслана, пред заштитником *(patrono)* баном Кулином, *господаром Босне, за све, који су од наведене заједнице наше братовштине, да ћемо се држати уредбе и заповиједи римске цркве, толи у животу и понашању својем, коли, да ћемо јој послушни бити и живјети полаг њезиних прописа, обвезујући се за свеколике од наше дружбе и јамчећи, ако би икада од сада слиједили кривовјерску опачину, са својим посједом и цијелим иметком. Најприје се* одричемо расколу, *којим смо обијеђени и признајемо римску цркву за своју мајку главу свега кршћанскога јединства. У свим мјестима нашим,*

[1]) Тајнер (Theiner), стр. 15.

[2]) Idem ibid. стр. 20. „Bolino Poili“. — Кукуљевић „Arkiv za poviestnicu jugosl. I.“ стр. 5., вели „Bolino polje“, а Рачки „Rad“ VII. стр. 138. „Bjelino polje“ у данашњој сутинској парохији. — Клаић држи, да је то Bjelopolje код данашњег Тешева села.

[3]) Тајнер (Theiner), o. c., стр. 20. — Клаић, o. c., стр. 62.

[4]) „Rad“ VII., стр. 139. Сачувала нам се у латинском пријеводу: Theiner, ibid., стр. 20.

гдје имаде самостана (fratrum conventus), имати ћемо богомоље *(oratoria), гдје ћемо се браћа јавно састајати ноћју за пјевање јутарње, а дању за пјевање часова; у свим пако* црквама *имати ћемо* олтаре *и* криже *и читати ћемо, као што чини римска црква,* књиге *тако новог како* старог завјета. *У свим нашим мјестима имати ћемо свећеника, који ће бар по благданима и свецима читати* мису *по црквеном обреду, слушати исповијест и дијелити покору. Уз богомоље имати ћемо* гробља, *у којима да се сахране браћа и придошлице, ако би случајно ондје умрли. Седам пута најмање на годину примат ћемо из руку свећеника* тијело господње, *наиме на Божић, Ускрс, Духове, Петрово, на Велику и Малу Госпоју и на Свесвете првог новембра. Обдржавати ћемо надаље* посте *црквом одређене и нашим старијима обзирно заповиједане. Жене, које ће бити нашега реда, бити ће од мужева одијељене тако у спавалиштима, како у благовалиштима, и ниједан брат не ће разговарати сам са самом, одакле би се могла крива сумња породити; у осталом не ћемо примати ожењенога или удату, осим да се обојица обрате, обећавши чистоту са замјенитим привољењем. Благдане ћемо* светаца, *који су од светих отаца установљени, светковати. И ниједнога не ћемо у будуће међу се примати, који би био по сигурном знању* маникеј *или буди какав кривовјерац (hereticum). И као што се од осталих свјетских лучимо животом и понашањем, тако ћемо се разликовати и одјећом, која ће бити затворена, не шарена, до глежања одмјерена. У осталом не ћемо се у будуће, како што до сада,* звати кршћани, него браћа, *да се оним посебним именом не нанесе кривица другим кршћанима. Када умре старешина (magister), од сада ће за сва времена у будуће начелници (priores) са савјетом богољубне браће бирати поглавара (prelatum), да га једини папа потврди. Ако би још штогод друго римска столица хтјела додати или одузети, све ћемо с почитањем примити и обдржавати; а да све ово стече вјековиту крјепост, потврђујемо властoручним потписом.“*

За чудо, да о бану Кулину нигдје ни рјечице нема, да се кривовјерства одриче, него се само спомиње као њихов заштитник. Папински га је посланик ваљда за то пустио на миру, јер му је бан у свем на руку ишао и јамчио за његове одредбе.

Пошто је Иван са својим послом у Босни готов био, поведе Љубина и Драготу, заступнике босанских патаренских поглавица, са собом у Угарску, краљу Мирку *(ad christianissimum Regem)*, да и њега освједочи о свом успјеху[1]). — Тај је успјех ипак био само привидан.

Дне 30. априла састаде се краљевско вијеће код Будима *(in Insula regia,* сада Маргаретин оток), на које дођоше црквени и државни

[1]) Тајнер (Theiner), о. с. стр. 19. s.

угарски достојанственици. Љубин и Драгота изјавише и присегоше се и пред овим вијећем, да се одричу своје вјере и да ће се држати увијек своје присеге и наредаба римо-католичке цркве[1]). Сам краљ потврди њихову писмену заклетву и обвезу својим властитим печатом и тај акат уручи Кулинову сину, који мјесто свога оца бијаше онамо дошао и нареди му, да се и он и отац имају тачно држати свога обећања. У то име морао му се Кулиновић обвезати у своје и очево име, да ће 100 марака сребра глобе платити, ако би икакве кривовјерце у својој земљи трпјели[2]). Иноцент био је већ одредио године 1200., да се заштитник кривовјераца има казнити новчаном глобом, која не смије бити мања од четвртине вриједности цијелога његова иметка. Владар би осим тога изгубио право на пријесто, ако не би за годину дана цркви дао задовољштину[3]).

Папински поклисар посла у Рим извјештај о свом дјеловању и успјеху у Босни и јави, да је једини босански бискуп Данило умр'о. Нека пошаљу у Босну једног Латина за бискупа, који ће бити поузданији од Словјена. Он предложи такођер, да се у тако великој бановини, која има само једну бискупију, подигну још три до четири нове бискупије[4]).

Врло је занимљиво, што овдје папински посланик назива Босну „Regnum“ (краљевство); то је свакако учинио ради народног благостања и снаге, коју је Босна имала за сретног Кулинова времена. — Да се није можда и Кулин повео за Бугарима и Србима, те заискао од папе круну, или се можда о том штогод у Риму говорило?! Извори о том шуте, те послије 1204. године не спомињу више ни Кулина бана. Као што у Бугарској и Србији, могла је и у Босни бити утемељена митрополија, да је то било у прилог угарском краљу.

Да су баш за Кулинова времена од црквене стране такове мјере предузете биле против Патарена, томе се не треба чудити; ваља само помислити на оно, што се на западу против кривовјераца радило, гдје су се крсташке војне против њих дизале. Патарени се притајише, док је Иноцент на животу био, те почиваху и мироваху; али чим је он преминуо, ступише они на ново на позорнште и наставише своју улогу играти. Његов насљедник Хонорије III. позивље угарски народ, краља и свећенство, да се дигну на крсташку војну против босанских кривовјераца. Али посао бијаше узалудан, и ако им је и српски краљ

[1]) Idem, ibid., стр. 20. и 22.
[2]) Idem, ibid., стр. 22.
[3]) Рачки, „Rad“ VII., стр. 132. s.
[4]) Тајнер (Theiner), о. с., стр. 18.

Стеван Немањић ишао на руку, јер су се Патарени већ одвећ осилили били. У Босни бијаху тада три главне вјероисповијести: римо-католичка, грчко-источна и патаренска, која бијаше све до провале турске јавна и управо у неку руку народна вјера. Кад су год. 1463. Османлије Босну освојиле, завлада ту мухамеданство и доби превласт над кршћанском вјером, а патаренство се претопи у исламству и ишчезне за увијек.

Раширење патаренске вјере међу балканским Словјенима има замашну хисторичну вриједност не само с тога, што је она особито упливисала на ћуд народа и начин његова живота, него још више за то, што ова словјенска реформација надмаши све оне западних народа и сврати на се позорност цијеле Европе. Патаренска литература изазва на западу силни вјерозаконски рат.

Колијевка патаренске, или богумилске шљедбе бијаше у Бугарској *(Bulgarorum haeresis),* одакле се она разграни по разним земљама и народима, који ипак осташе увијек у међусобној религиозној свези; јер се и балкански Богумили узрујаше, када се на западу против њихових једномишљеника најжешћи бој вођаше. Само у такој моралној заједници могаху они онаку моћ развити, те се најсилнијем папи Иноценту III. опирати. Њихово уporиште бијаше у Босни, гдје се удомише концем XII. вијека, те се најдубље укоријенише и најдуље одржаше, пркосећи и самим крсташким војнама. Ту су дуго времена великаши, бани и краљеви били шљедбеници те вјере, подаривши јој потпуну слободу и фактично господство, те се тако утврди „босанска црква“[1]), која се уздржа све до друге половине XV. вијека. Исто свећенство и манастири не могаху се тому опријети и пристајаху уз патаренску науку и не мислећи на то, да је она на путу против ширења грчко-источне и римо-католичке цркве. Та се шљедба прилагођивала потребама појединих народа. Она је била некаква средина између поганске и кршћанске вјере, за то је прости народ лакше схваћао и пригрлио. У забацивању хијерархије одсијева ту неки патријархални демократизам, који је у много чему одговарао прастаром уређењу словјенске фамилије и опћине; с тога управо богумилство и омили нашему народу[2]). Уважањем социјалних односаја заједничког живота било је богумилство са свијем проникнуто принципом братства и једнакости.

Ова је секта већ у XII. вијеку била растресена по цијелој јужној половици балканског полуострва[3]), а на почетку XIII. вијека бијаше

[1]) Даничић, о. с., стр. 326. под ријечи „дѣдъ“.
[2]) Јагић, о. с. стр. 81.
[3]) Рачки „Rad“ VII. 120. стр.

цијела јужна Европа од Пиренеја до Боспора и Олимпа, опасана ланцем богумилских селишта, те милиони пристајаху уз науку бугарског попа[1]). Тек XV. вијек и провала Османлија у Босну и Херцеговину учини крај богумилству на балканском полуострву.

Д. Освојење Задра и Цариграда или „Четврта крсташка војна“.

1. Заузеће Задра и стање у Хрватској.

Запад и исток европски подиже се, да заједничким силама отме свети гроб из руку исламских. Али јаз, који је дијелио запад од истока том се заједницом само рашири. Већ на почетку прве крсташке војне показа се несугласје политичких интереса између Грка и Латина. У другој војни пак раде Грци очито против Франака и она оста безуспјешна, као што и трећа, у којој управо вјерско одушевљење европског запада бијаше врхунац постигло — али Јерусалим оста неослобођен.

Углед црквени растијаше већ од почетка крсташких војна, а с њим заједно и моћ папе. Иноцент III. стаде се напрезати, да затињалу искру одушевљења за свети рат против Селџука наново успламти. Бијаше прошло читавих 100 година, од како је ватрена и жива ријеч Петра Амиенског цијелом Европом одјекнула, али гроб Спаситељев бијаше још увијек у рукама мусломанским. Папа гледаше да предобије цијелу Европу за свету ствар. Он настоји успоставити ред у Италији, поредак у Сицилији, мир у Њемачкој, примирје између Француске и Инглеске, слогу међу браћом Мирком и Андријом; он буди источно царство на завјетни полазак у свету земљу. Његово настојање не оста узалудно. Крсташи стану се сабирати по цијелој западној Европи и већ их множина стајаше на окупу у Млецима. Овај се пут не одазва ипак ни једна круњена глава. Најзнаменитији витезови бијаху: гроф Балдуин од Фландрије и маркгроф од Монтеферата, а њима се придружи и гласовити Вил Хардуин, који вјешто описа ову читаву т. з. „четврту крсташку војну“. Папа склону и Млечане, да узму крст на се. Све је то лијепо било, али крсташи нијесу имали средстава ни да се макну из Млетака, а камо да допру до Палестине. Кад се увјерише, у какву се положају налазе, стадоше се погађати за превознину с Млечанима, јер су овај пут хтјели морем отпловити, а не копном ићи, као до сада. Млечани дакако пристадоше радо на то и обвезаше се, да ће их за 80 хиљада марака сребра и

[1]) Јиречек, о. с., стр. 212. в.

за половицу свега онога, што ће ова војска освојити, превести у Азију. Осим тога да им морају крсташи прије помоћи, да опет освоје далматински град Задар, који је пред 20 година био свргао с врата млетачки јарам и признао власт Беле III., као што су то биле учиниле и многе опћине по острвима Јадранског мора. Задар, кључ сјеверне Далмације и њезиних острва, бијаше управо на зубу Млечанима, јер га већ пет пута морадоше присилити на покорност. Власт Млетачке републике у Далмацији и њезино господство на Јадранском мору бијаше тада врло расклимано. Француски крсташи испрва никако нехтједоше да навале на кршћански град, али напокон превлада у њима жеља да пођу на исток и стога пристану на захтијев 93-годишњег млетачког дужда, Хенрика Дандула. Папа не хтједе дакако тај уговор одобрити, већ одреди, да Франци и Млечани не смију да нападају на нијeдну кршћанску земљу, осим ако имаду за то какав други основани узрок, али и онда да то смију чинити само привољењем папинског легата[1]). Млечани не хтједоше о папиној одредби ни да чују, а камо ли да на то пристану. Тако започе конфликат Хенрика Дандула с папом Иноцентом III. — Два мужа, по годинама неједнаки (Дандуло не бијаше ништа мање него 66 година старији од папе), али по душевној проницавости, умној снази и дјелатности слични, стајаху један против другога у њиховим намјерама и начелима. Иноценту је лебдила пред очима само част и бољитак цркве, а Дандулу је било гесло „част и корист“ домовине[2]) *(honorem et proficuum Veneciarum consilabimus, tractabimus et operabimus).* Дандуло, да постигне свој циљ, не осврће се на папино проклество, а света земља била му је девета брига.

8. октобра године 1202. заплови сјајно крсташко бродовље уз свирку трубаља, звоњаву звона и клицање народа Јадранским морем, које ни прије ни послије не понесе таке флоте. Сви су добро знали, да није Ака, него Задар прва крсташка мета[3]). Дандуло покори успут најприје сусједно приморје и истарске градове[4]), а 10. новембра освану пред Задром, те овај град послије 15-дневног јуначког отпора паде на милост и немилост у руке његове, и ако је био подигао и извјесио крстове на своје тврде зидине. Плијен задобију по уговору Млечани. Кад се то по Европи чуло, узруја се мало и велико, те стане проклињати бездушне Млечане. У фебруару 1203.[5]) опомену их сам папа, да већ

[1]) Тајнер (Theiner), o. c , стр. 23.

[2]) Штрајт Л. (Streit L.), Venedig und die Wendung des vierten Kreuzzuges gegen Constantinopel. Beiträge zur Geschichte des vierten Kreuzzuges. Anklam 1877., стр. 28.

[3]) Венцел Г. (Wenzel G.) Monumenta Hungariae historica. Diplomataria XI., Pest 1868., стр. 236.

[4]) Thomae archidiaconi ap. Schwandtner III., стр. 570., c. — Lucius 246. (De regno Dalmatiae et Croatiae).

[5]) Потхаст (Potthast), o. c., стр. 162. — Венцел (Wenzel), o. c., стр. 236., мисли да је то било на крају 1202. године.

једном престану рушити и да сав плијен одмах натраг поврате, те да моле опроштење у угарског краља Мирка, јер ће их иначе проклети, те ће изгубити све повластице крсташке[1]). Мирко се одмах усрдно захвали папи на његовој очинској бризи, те га уједно замоли, нека би порадио, да му крсташи штету намире[2]). Франачким се витезовима даде то на жао, будућ им и онако није било по ћуди освојење Задра. Они одговорише папи у априлу 1203. године, да ће се покорити наредбама и налозима свете столице[3]). Млечани се пак на то нијесу ни обазирали, те их стога и стиже заслужена казна изопћења. Иноцент одговори Францима и опомену их изнова на њихову прву намјеру и да не наваљују на кршћане; а да не би кривња на њима остала, нека то исто и Млечанима кажу[4]). Ако се ови не ријеше казне изопћења и не даду Задру задовољштину и одштету, и ако би с њима даље пловили, биће и они сукривци њихових злочина[5]). — Но све се преокрену другачије.

У то вријеме протјера наиме цара Исака Анђела брат његов Алексије с пријестола. Исаков син оде на запад, да тражи помоћи од зета Филипа Швапског (1198.—1208.), који га отправи крсташима у Задар. Ту му пође за руком, да предобије крсташког вођу, старца Дандула, за своју ствар, те му обећа, да ће цијелу војску кавалирски наградити, потпомагати ју у даљној војни, те и своју државу ставити под окриље римске цркве, само нека му помогну заиста збацити његова стрица с пријестола[6]). Та обећања пружише дужду красну прилику, да изведе управо оно, за чим је већ тако дуго тежио, да се наиме освети источном царству.

Млечани су изашли из борбе с царем Манојлом кратких руку и врло ослабљени, те је њихова поморска сила била малаксала, финанције истрошене, а трговина запела услијед војне и конкуренције Пизе и Анконе. Житељство је силно пострадало од куге, а богати људи осиромашише[7]). Осим тога није Дандуло био заборавио, како је пред тридесет година (1173.), кад је био послаником у Цариграду, изгубио очињи вид, а мало не и главу[8]).

Некоји тврде, да је то била политика Филипа Швапског, да крсташи крену против Цариграда, само да његова таста успоставе опет на

[1]) Венцел (Wenzel), o. c., стр. 237., c.

[2]) Idem, ibid., стр. 239.

[3]) Idem, ibid., стр. 240.

[4]) Idem, ibid., стр. 242.—244.

[5]) Idem, ibid., стр. 245.—247.

[6]) Idem, ibid., стр. 248.—253.

[7]) Штрајт (Streit), o. c., стр. 14.—25.

[8]) Хопф (Hopf), Geschichte Griechenlands (Ersch & Gruber allgem. Encyclopaedie), стр. 190.

царски пријесто. Била поводом или Венеција, како тврде: Heyd, Hopf, Thomas, Hurtes, Mas-Lastrie i Streit, или Филип Швапски, како мисле: Winkelmann и гроф Riant, то за нас нема особите важности, колико то, да су крсташи кренули у Цариград, да га плијене, у мјесто да ослобађају свети гроб, и да је папа на ово подузеће ипак пристао, ако то и није заповједио, само да црквено спојп исток са западом[1]). Тако се ето сложи цијели запад против византијског царства, које је већ и онако било ослабљено.

Дне 7. априла 1203. отпловише крсташи пут Цариграда. Ми их на томе путу засада не ћемо пратити, будући се јоште морамо позабавити са хрватским баном Андријом и његовим братом, угарским краљем Мирком, те ћемо се онда вратити крсташима и њиховој работи у Цариграду.

Краљ Бела II. (III.) умр'о је године 1196., а наслиједи га син Мирко, до сада млађи краљ и владар хрватски. Он бијаше човјек још млад и страствен, а мало способан, да влада у два краљевства, која се отргавају једно од другога. Брат му Андрија није био способнији од њега, а како је био похлепан за круном и владањем, то је он управо највећи камен смутње за цијелог владања краља Мирка. Хрвати дакако да пристају уз Андрију, јер су по њему лакше могли истакнути државну самосталност свога краљевства. Године 1197. извојева Андрија себи славодобитно краљевство хрватско, те се стаде писати *„dux“*, т. ј. бан Хрватске, Далмације, Раме и Захумља[2]). Краљ се Мирко утече под заштиту папину.

Иноцент писа 29. јануара године 1198. Андрији, да испуни завјет свога оца, који му је за то оставио војске и новаца, да пође на крсташку војну[3]). Андрија није много марио за папине опомене и стаде самостално владати. Лијепо вели Смичиклас: „Истина носи само наслов *„dux“* или бан, али извршује чине, који припадају краљеву величанству“. И Хрватска дакле не заостаје за својим посестримама: Бугарском, Србијом и Босном, стаје опет на властиту снагу и тежи за политичком неодвисношћу. Али бадава!

Ни папа се није шалио и већ 16. маја те године пријети Андрији проклеством, ако буде и надаље наваљивао на свога брата, и ако не испуни завјет покојног оца[4]). Али ни то није помогло, те Андрија буде изопћен, као што се види из писма папиног од 30. децембра године 1198.,

[1]) Венцел (Wenzel), о. с., стр. 252., s.
[2]) Смичиклас Т., Povijest hrvatska. Dio prvi, Zagreb 1882., стр. 327., s.
[3]) Codex diplomaticus Croatiae etc. II., стр. 188.
[4]) О. с., стр. 196.

управљеног на калочког надбискупа и загребачког бискупа, којима наређује, да поведу истрагу против задарског и сплетског надбискупа. Ови су били оптужени, да се друже са изопћеним (из цркве) Андријом II. Истом године 1200. пође папи за руком, да успостави мир између Угарске и Хрватске и да Андрија призна врховну власт свога брата као краља. Браћа се завјетоваше, да ће поћи на крсташку војну; но ни један није имао више времена, да мисли на своје обећање, јер се оба заплетоше, како знамо, у одношаје балканског полуострва. Они не могаху у помоћ притећи ни самом Задру, који се тому до задњег часа од њих надао. Папа није такођер пуно оклијевао, те је драговољно задовољавао посланицима из Цариграда, Бугарске, Србије и Босне, који су се својим обећањима у вјерности код њега натјецали и присизали, да ће оставити на цједилу цариградског патријарха, признати првенство римске столице и протјерати без гласа и трага невјерничке Богумиле, те тако стати за врат и расколништву и невјерништву. — Оваkове мисли бијаху обузеле цијело балканско полуострво, када је већ папи успјело године 1202., да сакупи нову крсташку војску, која, како видјесмо, окаља своје часно име код Задра, а онда заједри против Цариграда, да обори источно царство.

Иноцент није дао мира ни Андрији ни Мирку, него их је непрестано силио, да испуне завјет, предан им од оца у баштину на смртној постељи, да наиме пођу на свету војну. Браћа му то опет обећаше[1]), само да га се ријеше. Иноцент је такођер године 1199. позвао и дубровачког надбискупа и њему подложне бискупе, да четрдесетину свога дохотка допринесу за свети рат[2]). Године 1200. позва папа и све тамошње црквене опћине, да раде за крсташку војну[3]).

Иноцент је желио, да удобровољи и Мирка и Андрију, али је управо тиме потпиривао већ распламтјелу ватру. Он опомену све бискупе, да присегну вјерност Миркову сину Владиславу, а Андрији обећа, да ће Хрватску признати његову сину, ако му га Бог подари. Године 1203. позва ипак папа Бернарда, сплетског надбискупа, да окруни Владислава за хрватског краља. Тим огорчи обадвије странке, те још исте године дође до рата, који се несретно по Андрију сврши. Он бијаше ухваћен и одведен у град Кнегинец *(castrum Keene)* крај Вараждина и тамо затворен[4]).

Мирко, осјећајући се већ слабим, даде дне 26. аугуста године 1204. дозволом папином окрунити свога трогодишњег сина и угарском круном.

[1]) Тајнер (Theiner), о. с., стр. 32. s.
[2]) Венцел (Wenzel), о. с., стр. 205—210.
[3]) Idem, ibid., стр. 215—218.
[4]) Смичиклас, о. с., стр. 232.

Мирко се помири такођер са својим братом и учини га тутором и управитељем цијеле државе до пунољетности Владислава[1]). Годину дана послије смрти Миркове пресели се и Владислав к њему у вјечност. Тако се Андрија попне на пријесто и буде 29. маја године 1205. окруњен у Стôном Биограду.

Андрију, који стајаше под управом своје славохлепне жене, Њемице Гертруде, ваља убројити међу властодршце, који с круном на глави изиђоше на глас због свог лакоумља[2]). Да окаје многа своја недјела, да испуни завјет очев и да га папа једном већ пусти на миру, који га још 3. фебруара 1213. године на то сјећа[3]), спреми се 1216. године на крсташку војну, ступивши на ту цијел у договор с аустријским надвојводом Леополдом VI. У Угарској постави острогонског надбискупа Ивана да управља државом, а у Хрватској повјери власт намјесничку приору темплара Понцију од Круце[4]). Андрија похара цркве и олтаре, али ипак не могаше саставити толико новаца, да може отпутовати. Најзад прода Млечанима град Задар и склопи за ње повољан трговачки уговор[5]). Андрија се отпути са својом војском из Сплета[6]) преко Ципра у Сирију, гдје ипак ништа не оправи, те се празних руку врати кући у фебруару год. 1218. преко Мале Азије, Цариграда и Бугарске.

2. Заузеће Цариграда и стање у источном царству.

23. јуна 1203. године о заходу сунца показа се под Цариградом западњачка крсташка флота. На 300 бродова довезе се око 40.000 људи, да разори византијско царство. Тешко да је икада која кршћанска држава била у тежем положају, него управо сада грчко царство. С истока провањују у државу бијесни Селџуци, са запада навањују и Бугари и Власи, а саму поносну пријестоницу, то срце царства, освајају завидни и кратковидни Латини! Цариград није било могуће једним јуришем освојити, те само кукавичлук Грка и цара њихова олакша крсташима посао. Пуних девет мјесеци нагињала је срећа сад овима сад онима. У самом граду бијаше највећи неред, а царска круна прелазила с једне главе на другу. Три пут засја у пламену дивна источна метропола, док коначно на дан 13. априла године 1204. буде

1) Thomae archidiaconi, ibid., стр. 569.
2) Смичиклас, ibid.
3) Потхаст (Potthast), o. c., стр. 404.
4) Фејер Г. (Fehér G.): Codex diplomaticus Hungariae, III. Budae 1829., стр. 269.
5) Monumenta spectantia hist. Slav. merid. I., 29. стр.
6) Thomae archid. ibid., 273. стр.

на јуриш заузета и страшно оплијењена. Тек сада се пробуде Грци из деветстогодишњег мртвила и из таште обмане: да је необорива Константинова пријестоница[1]). Побједници окаљаше своју побједу грозним крвопролићем. Силу житеља ужасно измрцварише и поубијаше, умјетнине немилице разграбише или уништише. Самог цара Мурзуфлуса заробише, те га стрмоглавише с високог ступа. Варварство, које крсташи починише против браће по вјери, животињска управо простота њихове путености, дивљи бијес, кому ништа није било свето и небројене друге опачине и злочини нијесу ништа заостали иза оних, што их на истом мјесту починише 250 година касније Османлије. Ови могаху се бар тиме бранити, да је освојени град био гнијездо и упориште иновјерника. А чиме да крсташи оперу своју срамоту, који у својој засљепљености поткопаше сами кршћанску стражарницу и отворише широм источна европејска врата Мухамеданцима, на које се дигоше, да их сатару[3]).

Цијела хрпа западних пустолова загосподари Константиновим царством, а на његов пријесто сједе фландријски гроф. На рушевинама старог царства подигоше крсташи набрзо ново „Латинско царство“, које се одржа једва пô вијека (1204.—1261.). Ново је царство до душе мало потрајало, као што и оно, што је утемељено било пред 100 год. у Јерусалиму, те се такођер тужно и јадно докончало, али оно ипак имађаше велики успјех, а још веће пошљедице[4]).

Први цар, гроф Балдуин од Фландрије, побожан и одважан делија, али слаб државник, бијаше окрунен 9. маја 1204. године с цијелим сјајем истока и запада[5]). Освојитељи раскомадаше цијело скоро царство. Грци осташе неовисни само на три мјеста и то: у Трапезунту, гдје подигоше ново царство Алексија Комнена, у Епиру гдје буде утемељена нова држава Михајла Анђела и у Ницеји, гдје се византијски бјегунци сјатише око цара Теодора I. Ласкариса. Франци добише четвртину царства и то: Цариград и Трацију. Млечани заокупише пак многобројна острва и луке на обалама Јадранског, Егејског и Црног мора. Бонифације од Монтеферата основа на пô самостално краљевство у Солуну. На класичком земљишту Хеладе никоше нове кнежевине: Атенска, Ахајска и т. д. — Нигдје се у Европи није витештво могло развијати, као у латинским државама на истоку[6]).

1) Гибон (Gibbon), Geschichte des Verfalls und Untergangs des römischen Reichs. XIII. Theil, Leipzig 1805., стр. 335.
2) Шлосер (Schlosser), Geschichte für das deutsche Volk. V. Band. Leipzig, стр. 503 с.
3) Феслер-Клајн (Fessler-Klein), Geschichte von Ungarn. I. Band, 2. Auflage. Leipzig 1867., стр. 298.
4) Ватенбах (Wattenbach), Geschichte des römischen Papstthums. Berlin 1876., стр. 188.
5) Јиречек, o. c. стр. 236. — Шлосер (Schlosser), o. c., стр. 505.
6) Јиречек, ibid.

Четвртом крсташком војном није се са свијем ништа урадило за ослобођење свете земље и њезиних кршћана. Најсилнији папа, на врхунцу своје славе и у најљепшој мужевној снази, као да клону пред старцем Дандулом, који је већ слијеп и изнемогао једном ногом стајао над гробом. Иноцент одобри скоро све, што год је Дандуло у црквеном и свјетовном погледу учинио.

Погледајмо сада, коју је корист папи донијело то ново латинско царство. Исака Анђела, слабог владара источног царства, стјера с пријестола, како нам је познато, његов опаки и не много вреснији брат Алексије, који препусти владу понајвише самовољи своје жене Еуфросине. Та неслога и кукавштина на царском двору сруши царство те га бар донекле скучи, како ћемо одмах видјети, под врховно господство римске столице.

Чим је Алексије зачуо, да је на папински пријесто сио Иноцент, отправи у прољећу године 1198. сјајно посланство са скупоцјеним даровима у Рим и замоли папу, да би своје поклисаре послао у његову државу[1]). Иноцент одговори Алексију на то у аугусту и опомену га, да помогне ослободити свети гроб, и да настоји о уједињењу цркава[2]). Исто тако свјетује, или боље рекући налаже и цариградском патријарху *(Georgius Xiphilus*[3]).

Изјава Алексијева дође папи у добар час, те он 13. новембра год. 1199. посла тамо свога посланика, познатог нам већ капелана Ивана, да ради о црквеном сједињењу[4]). Римски двор препоручи цариградском патријарху свога поклисара и разложи му првенство римског папе, те га наговара, да и он то призна[5]). Папа, да што више предобије Алексија на своју руку, јави му такођер 16. новембра 1202. год., да му синовац Исак Анђело на западу о глави ради[6]). — Иноцент је дакле добро знао, што се снује на западу, за то он још једанпут 7. фебруара 1204. године опомену Алексија, кад су крсташи већ пловили против Цариграда, да ступи са свијем у заједницу с римском столицом[7]).

Кад се Балдуин попео на цариградски пријесто, стаде папа и њега наговарати 7. новембра 1204. год. на то исто, позивајући га, да и он настоји и ради око освојења св. земље[8]). Исте године 13. новембра

---

[1]) Gesta Innocentii, c. 60.

[2]) Рајналди (Raynaldi), Ann. eccles. ad a. 1198., § 86.

[3]) Innocentii III. Epistolae, ed. Baluze I., 204., 354.

[4]) Gesta Innocentii, c. 60. — Epistolae II., 211.

[5]) Gesta, c. 61.

[6]) Рајналди (Raynaldi), Ann. eccles. a. 1202., § 35.—37.

[7]) Тафел-Томас (Tafel-Thomas), Urkunden zur Geschichte Venedigs. (Fontes rerum austriac. Dipl. XII. 431.)

[8]) Idem, ibid., стр. 516.

честита римски двор цијелом свећенству и свим свјетовњацима у Цариграду, што је источно царство прешло из власти грчке у латинску и налаже им, да утврде тамо превласт апостолске столице[1]).

Млечани, пошто им је испало све за руком, што су жељели и хтјели, сјетише се, да нијесу још ријешени папинског проклества. Њихов се вођа обрати око свршетка године 1204. писмено на папу, који му и онако ради тога није никада дао мира, те му се исприча ради заузећа Задра и рече му: да све, што год ради, чини на част божју[2]), а на то име да је и Цариград заузео[3]). Премда је грчко-источна црква силом крсташког оружја подвргнута римској, папинској столици, није Иноцент ипак допустио, да кнезови имају тамо већу власт над црквом, него је имаше на западу. Папа забаци избор новога патријарха, јер да није био по праву изабран, те потврди за патријарха (млетачким упливом) западњака, подђакона Тому Маросини-а[4]). Њега 21. јануара 1205. год. препоручи цару, да га, кад буде долазио, достојно прими и као свога душобрижника поштује. Осим повластица, које су митрополите уживале, дозволи папа патријарху: право баштињења, да старе уредбе, које се не противе римо-католичкој науци и обичајима могу и надаље остати, да се може заогрнути плаштем, као и папа, на велике благдане и светковине. — То је и бугарском патријарху, како видјесмо, био дозволио. За тим му приушти, да подјељује плашт подложеним надбискупима и да прима од њих заклетву у име римске столице[5]).

Папа захтијеваше (8. фебруара 1205.) од Балдуина, Дандула, свих владара и витезова, да пусте у миру црквена добра[6]), и позва поновно цијели цариградски народ на свету војну[7]). Тај позив, као и сви остали оста дакако без свакога одзива, јер су крсташи имали пуне руке посла у ново утемељеном царству и јер је нови патријарха више гледао (већ по источном обичају), да угоди својим свјетовним поглаварима, него папи; уз то је Маросини био и Млечанин! Већ код свога доласка у Цариград имао је Тома много неприлика, јер су тамошње поглавице биле на њ' напале, што је своја стародавна права папи жртвовао. Ето, и они хоће дакле већ одмах неодвисног патријарха.

Маросини мораде попустити и обећати, да ће им у свем ићи на руку. Он се године 1208. не покорава римским посланицима, због

---

[1]) Тафел-Томас (Tafel-Thomas), стр. 518.

[2]) Тајнер (Theiner), o. c., стр. 39.

[3]) Ibid., стр. 38.

[4]) Тафел-Томас (Tafel-Thomas), ibid., стр. 529. — Gesta, c. 96.

[5]) Gesta, c. 98. — Epistolae VIII. 19.

[6]) Тафел-Томас (Tafel-Thomas), ibid., стр. 532—534.

[7]) Ibid., стр. 588.

чега паде у немилост код папе Иноцента III., управо као и други латински патријарх у Цариграду „Еверардус“ код папе Хонорија III.

Као што је папинска власт на истоку слаб утицај нашла, тако је исто утицај цара Балдуина био слабе среће, јер се ухвати у коштац с бугарским краљем Калојаном, гдје опет папа посла доби.

Освојење Цариграда са свијем промијени одношај међу словјенским и грчким свијетом на балканском полуострву. Грчком племству, свећенству и сељаштву, које су Латини презирали и вријеђали, није било друге, него се утећи под заштиту сусједне бугарске државе. Цару Калојану дође то баш у згодан час. Он се и сам бојао великих намјера латинских и гледао, да им се за то освети, што презрјеше његово пријатељско посланство, које бијаше отправио к цару Балдуину. Овај му охоло одговори: нека се он не сматра царем с њим једнаким, него његовим подаником, јер ће му иначе провалити у државу и опустошити је! У то вријеме послаше градови Трације и Македоније посланике Калојану и обећаше му вјерност, ако их ослободи испод латинског господства. Цар Калојан устаде као заштитник бугарске и српске народности против латинске превласти и стаде позивати народ на оружје, да освети себе и своје савезнике Грке. Рат започе покољем франачке посаде у Димотики[1]). Кад је франачка посада у Дринопољу[2]) за то чула, узе пут под ноге и остави град главом без обзира. За мјесец дана дојури цар Балдуин под Дринопоље, али се тамо вијаху већ бугарске заставе. Ту се крсташи први пут сукобе с бугарским царем. У сутон 15. априла 1205. године дође до одлучне битке[3]), у којој изгину цвијет западног витештва а Балдуин, тај први латински цар на истоку, паде у бугарске руке.

Балдуина наслиједи његов брат Хенрик (1205.—1216.), који не хтједе прије примити царски наслов, док није дочуо, што му се догодило с братом. — Скоро два мјесеца послије овог пораза Латина (5. јула) тужи Хенрик папи Калојана, да је на њ изненада напао и Балдуина заробио. Овај се ипак налазио здраво и весело, јер је цар с њим доста добро поступао. Хенрик замоли папу, да посредује код Калојана, да би Балдуина пустио из затвора[4]). Папа, да удовољи и помогне Латинима, обрати се на Калојана, честита му на славном успјеху, што га постиже над онима, који га хтједоше узнемиривати и захтијеваше од

[1]) Dimotika (Didymotichon) од Дринопоља јужно, близу утока Дели Чаја у Марицу.

[2]) Adrianopel (Edirne, Odrine) на саставцима Тунџе и Марице.

[3]) Јиречек, о. с., стр. 238.

[4]) Тајнер (Theiner), о. с., стр. 41.

њега, да би ипак склопио мир с Латинима и да пусти Балдуина на слободу, јер ће иначе зло проћи, ако на њ' навале с једне стране Латини, а с друге Мађари[1]). Калојан не испуни ни једне папине жеље. Балдуин не виђе више ни Цариграда ни своје домовине. Што се је с њим догодило, још се ни сада право не зна.

Ни Дандуло не дође више у свој завичај, кога је толико љубио и уздигао. Сатрвен старошћу испусти свој велики дух управо на Духове 1205. године и би с највећом почасти сахрањен у цркви св. Софије[2]).

Иноцент препоручи исто тако и регенту Хенрику, да се помири с бугарским царем, јер да је то по обојицу корисно[3]). Осим тога није папа још био заборавио ни на дивљачко плијењење Задра, а то му је спочитавао и угарско-хрватски краљ, те укори опет Млечане и њиховог новог дужду *(Petrus Ziani)* 5. аугуста 1206. године ради тога и тобоже ради освојења Цариграда[4]). То све скупа није помагало, премда и сам Калојан одговори папи, да би за римску столицу и главу своју дао, кад би дошло до нужде[5]), као што се види из писма папина на Калојана, од 25. маја 1207. године.

У пролећу 1206. године букну опет рат, у ком Калојан није штедио ни Латина ни Грка, који су му се били изневјерили и прешли на латинску страну, јер су вољели на цариградском пријестолу гледати латинског него бугарског цара. Кумани, бугарске присташе, плијењаху све до цариградских зидина. Калојана прозваше „грчком смрти“ *(Romaechtonos)*, јер обичаваше рећи, да освећује недјела цара Василија II., који доби придјевак „бугарска смрт“ *(Bulgarochtonos)*. Сва Тракија скоро до Дринопоља и Димотике бијаше већ у бугарској власти.

1207. године склопи бугарски цар Калојан и грчки цар Теодор I. Ласкарис савез против Латина. Калојан у извађању свога савеза погину у јесени исте године од убојничке руке код подсједања Солуна.

Тако јадно сврши и трећи ускрситељ и основатељ велике бугарске државе, која сизаше од Биограда до доње Марице и од ушћа Дунава до Струме и горњег Вардара. Тако докончa за срећу латинског царства кнез, који је Византинцима на страх и трепет био, те су га „Иван-псина“ (*Σκυλοϊάννης*) прозвали. Бугари га пако прозваше Великим и најпобожнијим царем, те још и дан данас причају о цару „Калијанчу“. Под Солуном заглави исто тако и у исто доба и први солунски краљ Бонифације од Монтеферата[6]).

[1]) Тајнер (Theiner), стр. 42.

[2]) Вебер (Weber), Allgemeine Geschichte, 2. Aufl., VII. Bd., Leipzig 1884., стр. 102.

[3]) Тајнер (Theiner), ibid.

[4]) Idem, ibid., стр. 43.

[5]) Innocentii III. Regesta, ann. X., epist. 65.

[6]) Јиречек, о. с., стр. 241.

Из понашања Калојанова може се закључити, да он није тражио унију, што му је мила била, него да с њом добије за се царску круну, а за свога надбискупа патријаршеску част. И та унија: како дошла, тако прошла!

Калојана наслиједи син његове сестре Борил (1207.—1217.), кога изневјери срећа у рату с Хенриком. Он би код Berrhoe[1]) поражен и 21. јула 1208. године код Пловдива[2]) од Франака са свијем потучен, те изгуби један дио своје земље. Срећа га много боље послужила у прогањању Богумила, против којих 11. фебруара 1210. године сазва синод (збор) свећенства и бољара у Трново. Ту буду Богумили проклети, одузета им сва права и најстрожије мјере проти њима подузете.

Тим начином уведе Борил неку врсту инквизиције, само да сврати папинску позорност на се и да га овај призна и утврди на незаконитом, туђем пријестолу. Иноцент је међутим био већ увидио, да за њ не цвату више руже у Бугарској, као ни у осталим источним балканским земљама, те се није на Борила ни обазирао.

Борилов нашљедик, Иван Асјен II. утрну и задње траке папинског свјетла у својој држави.

Погледајмо јоште, како иде Хенрику у његовој владавини. Хенрик је знао ипак донекле државне одношаје уредити и могао би се успоредити с Балдуином I. јерусалимским. Он је био много блажи и попустљивији, него његов брат. Хенрик прими много Грка без сваке бојазни у своју службу, склопи мир с ницејским и тирским господарима и сузби храбро своје сјеверне и западне непријатеље. Он посвети своју пажњу и нутарњем државном уређењу, те је дапаче штитио Грке против римског свећенства[3]), те им подијели сва права и повластице, које су и Латини уживали. Хенрик дозволи у цијелој држави слободно вјероисповједање и обављање службе божје по старом обичају. Папи се с тога није баш најбоље свиђао, те у брзо међу њима завлада неспоразумљење.

Послије 10-годишњег владања снађе и Хенрика неочекивана смрт под зидинама кобног Солуна. Владу преузе његов зет Петар од Courtenay-a. Грцима бијаху приуштени њихови обреди и обичаји, али мораду ипак подложени латинском патријарху и држати црквену заједницу[4]).

---

[1]) Западно од луке Бургаса (на Црном мору), близу данашњег „Јамболи".

[2]) Philippopol (Plovdiv, Filibe) на горњој Марици.

[3]) Вебер (Weber), o. c., стр. 102 s. — Ранке (Ranke), Weltgeschichte, VIII. Bd., Leipzig 1881., стр. 293 s.

[4]) Хергенретер (Hörgenröther), Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte, herausgegeben von Gams, II. Band, Regensburg 1867., I., стр. 905.

Латинско царство, као што се брзо бијаше подигло, тако брзо и пропаде, те дође године 1261. у руке Михајла Палеолога, који сјеђаше на ницејском пријестолу. Франачке династије одржаше се ипак овдје ондје још више од стотину година, а Млечани задржаше свој посјед све до XVI. вијека, док их Турци не протјераше.

Власт римске столице призна, како видјесмо, цјелокупни балкански полуоток, но ипак само на кратко вријеме и само привидно. Исти Албанези признаваше тада власт папе. Хан (Hahn) се вара, мислећи, да су Албанези истом за папе Иноцента IV. признали папинску власт[1]). Иноцент III. уређује већ године 1200. албанешке црквене ствари и потврђује њиховом бискупу његова права[2]). Јужни Албанези, такозвани Тоски, осташе вјерни православљу све док Турци тамо не провалише. Тад истом почеше заједно са сјеверном својом браћом Гегима остављати крст и прелазити к исламу. Ти останци европских илирских прасједиоца још су и данас међусобни крвни непријатељи, премда се не зна право за што. Голубинскиј добро рече, да се код њих не може рећи: да ли је свађа породила различиту вјеру, или различита вјера свађу.

Е. Папа Иноцент III.

Пошто смо географско-кронологијским редом приказали многострано дјеловање Иноцента III. на балканском полуострву, преостаје нам још, да се с овом особитом појавом у црквеној и свјетској повјести, што боље и потање упознамо.

Три мјесеца послије смрти Хенрика IV. оде с овога свијета и 90-годишњи старац папа Целестин III. Исти дан (8. јануара г. 1198.), кад је Целестин покопан, бијаше 37-годишњи кардинал-ђакон Лотар, син грофа Трасмунда из старе племићске породице, која је имала своја добра у Сегни и Анагни, једногласно изабран за папу, под именом Иноцента III.[3]). Он се чињаше додуше за то још премлад, али његов жељезни карактер, велика оштроумност и домишљатост, те свестрана наобразба поставише га ипак тако млада на папински римски пријесто. Он је свршио све свеучилишне науке свога времена[4]) и то: теологичне, каноничне и филозофичне у Риму, Паризу и Болоњи, те се већ за рана показа врсним писцем[5]).

---

[1]) Хан Г. (Hahn G.), Albanesische Studien, Jena 1854., стр. 324.

[2]) Потхаст (Potthast), o. c., I., стр. 112.

[3]) Вебер (Weber), o. c., VII., стр. 7.

[4]) Ранке (Ranke), o. c., VIII., стр. 275.

[5]) Вебер (Weber), ibid.

Прва његова брига бијаше, да сједини цијели кршћански свијет[1]), да измири исток са западом, да уништи невјерништво и расколништво, те да оснује потпуну и независну црквену државу. За тијем да избави Италију од вањског господства, да отуђи Сицилију Њемачкој и да уплив папинске столице учврсти у свим кршћанским земљама. Поглавица црквени мора сунцу сличити, које мјесецу — свјетској власти — своје свјетло даје. Он писа Отону, да је папинство пред царством, јер је овому дана власт само на земљи и над тјелесима, а оному на небу и над душама. Цареви управљају само појединим државама и земљама, али Петрову нашљеднику припада цијели округ земаљски. Он ипак цијењаше изнад свега црквену и државну слогу, јер се тим вјера раширује, невјерништво искорењује, крепости гаје, праведност уздржава, а неправди се на пут стаје. Мир кршћанских народа спречава поганско варварство, с државном снагом расте и црквена слобода.

Познато нам је, како франачко и млетачко оружје забоде смртни ударац у срце источног царства и како цариградску патријаршеску столицу, која се с Римом такмила, врже под папинску власт, којој се тада цијело балканско полуострво поклони. Кнез Лав у Арменији стави такођер себе и своју земљу под римско господство. Иноцент се обрати и на Румуње и на Русе, да признаду првенство римске апостолске столице. Његов „*credo*" бијаше, да је једино црква позвана, да загосподари свијетом. Тому он посвети свој живот. Иноцент настојаше хијерархични систем Гргура VII., или као што Данте рече „строгу теокрацију", обновити и у што чему раширити.

Није наша задаћа, да овдје прикажемо неизмјерну дјелатност папину, јер би тада морали дубоко сегнути у повијест философије онога времена, дапаче и у повијест католичких догма, црквено право и управу. Доста је ако речемо, да он бијаше дорастао да води посао с цијелим свијетом.

Да окруни своја дјела, сазове 1215. године свеопћи концил у Рим. То је највећи концил, што га је икада запад видио, на ком је цијели свијет био заступан. То бијаше сабор свеукупног кршћанства, да се мирно ријеше међународне размирице и да се заснује нова крсташка војна.

Но већ друге године 16. јула испусти велики дух папа, који изванредним способностима, ријетким душевним даровима и жељезном досљедности бијаше сличан Гргуру VII., али од њега оштроумнији и спретнији у извађању разних послова, којих трајни и позититивни

[1]) „Ut fiat unum ovile et unus pastor."

успјех далеко ипак заостаје за оним Гргура VII. Он није био само обновитељ, него прави утемељитељ црквене државе, јер прије њега није ниједан папа у истину веће подручје под собом имао. Пређашње се папе бадава муче и труде око црквене заједнице, а он на истоку славље слави и заповиједа грчком црквом. За њега завлада Рим још једном свијетом. Он бијаше за свог живота прави кнез кнезова.

Осим наведене литературе послужише ми још ова дјела:

Stieler's Hand-Atlas. Gotha 1891.

Spruner-Menke, Hand-Atlas für die Geschichte des Mittelalters und der neueren Zeit. 3. Aufl. Gotha 1880.

Droysen, Allgem. histor. Hand-Atlas. Bielefeld u. Leipzig 1886.

Klaić V., Atlas za hrvatsku povjestnicu. Zagreb 1888.

Nalazišta rimskih starina u travničkom kotaru.

Priopćio

P. Aleksander Hoffer S. I.

Travnički kotar obuhvata gotovo onaj kraj bosanske zemlje, koji leži na rijeci Lašvi i njezinim pritočicama sve do rječice Kosice, što dolazi od Busovače. Megja se kotaru podudara s gorskim kosama onih planina, koje ga sa svih strana opkoljuju, samo na sjeveru pripada kotaru cijelo visočje vlašićke planine sa selima Vitovlje, Lužnica i Korićani.

Sa zapada zatvara ga Karaula Gora. U njoj su vrela Lašve. „Pod Karaulom" sastaju se u Ćosićima potočići, te odanle ide voda na istok malo naginjući k jugu, teče kroz Travnik, gdje je prorovila 2 *km* dugi travnički tjesnac, razljeva se na širokome travanjskom polju, prolazi pored Viteza, probija drugi put krševito stijenje, te od utoka Kosice, savijajući se k sjeveroistoku, brza kroz treću sutjesku, dok ne padne u rijeku Bosnu. Od izvora do uvora kvasi Lašva travnički kotar.

Na jugu gornje Lašve raširila se gora Radalje ili Radljak do Varošluka; ovdje ima nešto ravni, a Komarčica, dolazeći uskom dolinom od Komara, uljeva se u Lašvu blizu Gornjeg Turbeta, sat i pô iznad Travnika. Od one prodoli na istok prostiru se brda raznih imena, a iznad samog Travnika diže se Vilenica, koja se k istoku spušta u Travanjsko i Rataljsko polje. Travanjsko je polje najveća ravnica u tome kotaru; na južnom mu kraju jedan sat dobra hoda od Travnika stječe se u Lašvu Grlonica. Ta rječica izvire na osoju planine Radovana, te se na Rataljskom polju sastaje s „Pećinskom Rikom", koja je sabrala sve vode od Pećina, Kopila i zapadnih strana Hrzovca. Jarugaste one prodoli, istočna uz rijeku Grlonicu, zapadna uz Pećinsku Riku, uzlaze u Radovan i Kalnik[1]).

Od žljebine rijeke Grlonice i od Rataljskog polja na istok razgranjava se planina Mačak i s njim spojena Kruščica, kojoj istočni ogranci padaju

[1]) U karti generalnog štopa, mj. 1:75.000, dvostruka je pogrješka: voda zove se Grlonica ili Gr'onica, a ne Grovica, i ona ne teče zapadnom, već istočnom dolinom kraj Zubića i Opare; vrela joj izbijaju malo više od Zagrlja. Zapadni potok zovu Pećinska Rika, Rika od Kopila, Jaginica.

u dolinu Kosice prama Busovači. Lašva prima u Vitezu s ove strane još dva potočića: Biakovicu i Lupnicu, a Kruščički potok kod sela Rike, četvrt sata ispod Viteza.

Na sjeverozapadu ovoga kotara prelazi Karaula Gora u Vlašić-planinu. Vlašić je u širem smislu prostrano gorje, koje se proteglo daleko na sjever i istok, a južni mu obronci od Gostilja do Bukovice kod Travnika dižu se kao u jednom gorostasnom zidu nebu pod oblake.

Visoku tu planinu spaja na južnom okrajku oniska izbrežina sa Vitrenicom, koja se provlači do rijeke Bosne, te je ovako sa sjeverne strane glavna dolina sasvim zatvorena. Onu izbrežinu prodire jedan sat ispod Travnika Ričica, neznatan potok, koji je sabrao vrela gučanske kotline i pada u Lašvu malo niže od ušća Grlonice. Dva sata pod Travnikom kod sela Mali Mošunj su „sastavci" Bile. Do tih je sastavaka Bila ravna Lašvi vodom i duljinom toka; ona izvire sjeveroistočno od Vlašića i teče s početka divljom gudurom. Ispod Duba i Fazlića prima Jasenicu i probivši pomenutu izbrežinu kod selâ Bile i Zabilja ulazi u travanjsko polje. Bregoviti onaj kraj od Duba do sela Bile s uskom dolinom i šarenim raznolikim ograncima visokih brda, nastavljen mnogim selima, dobiva od nje svoje ime „na Bili".

Tako imamo šest, sedam krajeva, koji čine nekakve osebine, te će po njima biti najzgodnije pregledati nalazišta rimskih starina. Pri tome ćemo poći od zapada, dakle od gornje Lašve. Nalaske same nabrajaćemo nešto po knjigama, a ponajviše po prijedmetima, što ih ima u zbirci travničke velike gimnazije, ili, koje sam na mjestu gledao.

I. Oko Gjelilovca, Potkraja, Varošluka i Gornjeg Turbeta.

Kraj — mjestimice ravan, mjestimice malo nagnut — krasan je i zdrav, ima dovoljno vode, pa prednjači i u tome Travniku i travanjskom polju, što ga rjegje pokriva dosadna magla. Ovdje su starobosanska groblja, najveća u cijelom kotaru; ovdje je bila i jedna znatnija rimska naseobina.

Pojedina nalazišta jesu ova:

1. Gradina u Potkraju.

Na južnom obronku Vlašić-planine i njezinog odjelka Knežnice stere se selo Gjelilovac (Kneževo), a četvrt sata odatle prama Travniku selo Potkraj, gdje je crkva katoličke župe. Da li se ispod Gjelilovca, gdje ima više od stotine starobosanskih mramorova, nailazi na rimske starine, nije

se moglo do sada utvrditi. Seljaci govore, da po njivama nalaze cigle. No jedna rimska naseobina, valjda kašteo ili tvrgja, svakako je bila na „Gradini" u Potkraju. Iznad istočnih kuća potkrajskih diže se podulji

Slika 1. Rimski natpis, nagjen kod han-Karoilovića.

grbalj (882 *m)*, koji se hvata sa sjeverozapada glavne kose vlašićke, dok na druge tri strane strmo pada. Na njemu pruža se poveći zaravanak; brdašce i ravan zove se „Gradina". Zidinama nema već traga, jer su više godina orali njive, dok nije kiša odnijela svu zemlju crnicu. Na

zaravanku i po bokovima nalazi se vrlo mnogo utaraka od raznih sudova, tanjih i debljih, pa i od pečenih „tomruka“ t. j. čunaka ili cjevnaka i pršljena. Prave rimske cigle za zidanje i pokrivanje u istinu ne može se razabrati, ali nalaze se rimski novci. Narod kazuje, da ih se prije nahodilo mnogo, pa i prstenova; u ovdješnjoj zbirci ima pet komada bakrenog novca, koji su nagjeni pošljednih godina, i to: jedan cara Klaudija, jedan cara Galijena, jedan cara Konstantina mlagjeg i dva komada cara Konstancija.

Pričaju, da su u onom uskom dolu uz istočnu stranu brežuljka vidjeli u zemlji magaze, no da su ih opet zatrpali. Voda mogla se dovesti na brijeg odozgo, gdje rakita svjedoči, da ima u zemlji vode.

2. Kod hana na cesti od Turbeta u Jajce.

Na jajačkoj cesti, pošavši od raskršća cestâ kod Turbeta, i to odmah poslije 96. kilometra, nalazi se han Ali efendije Osmanagića iz Travnika. Neki nazivaju ovo mjesto „han Karoilović“, Hoernes pak piše „pod Runićem“ (pravilnije „pod Runićima“). Na gornjoj strani od ceste tik mlina nalaze se ondje podorine rimske zgrade. Prekopavajući tu podorinu, da dobiju tesana kamenja, našli su nadgrobnu ploču, koju velečasni otac fra Jakov Duić pokaza dru. Hoernesu. Ona se sada nalazi u zbirci travničke gimnazije. Ovaj kamen s metričkim natpisom objelodanio je dr. Hoernes već god. 1880.[1]).

Kamen je od muljike ili glinenog lapora. Pismena bijahu obojena crvenom bojom, koja se ponešto još vidi. Pošto ga je pomenuti učenjak pročitao i prosudio, dajemo ovdje samo fotografsku sliku. *Slika 1.*

U zemlji ima još koješta od one kuće; uokolo leže raznovrsne rimske cigle i vigjaju se duvarovi, zidani vapnom. Odatle odnesoh još jednu ploču, na kojoj se vidi, kako je klesar počeo kamen obrezivati i uglagjivati, pa bi se moglo upitati, da li je to možda bila kuća klesara nadgrobnih spomenika?

3. Pod Varošlukom.

Selo Varošluk leži na desno od gore spomenute ceste podno planine Radalja; „pod Varošlukom“ zovu pak one ledine i brežuljke, koji se kraj Lašve steru od sela do ceste.

Blizu mosta na Lašvi ispod ceste, što vodi na Komar i u Skoplje, malo prije 97 *km* na cesti, izmegju 37·5—37·6 *km* na željezničkoj pruzi, otkriveni su god. 1893. mjeseca oktobra prigodom gradnje za željeznicu

[1]) Dr. Moriz Hoernes: „Archäolog.-epigraph. Mittheilungen aus Oesterreich“, Beč 1880.; III., 201. Sravni njegove: „Alterthümer der Hercegovina (II.) und der südlichen Theile Bosniens“, 1881., 898; „Dinarische Wanderungen“, Beč 2888., 277; C. I. L. III. 8305; isporedi „Glasnik“ 1893., str. 707.

ruševine starih zgrada, koje su bile sve u zemlji, te im narod nije davao nikakvog imena. Ove ruševine prave cijeli brežuljak, grmljem pokriven. Kad je u ono vrijeme dr. Truhelka pregledavao okolicu Lašve, jedan je dio te zgrade pomnjivo prekopao i pretražio (vidi: „Glasnik zem. muz.“ 1893., str. 695 i dalje).

Njegovom izvještaju dodao bih samo neke primjedbe.

Dobro je naslućivao dr. Truhelka, da je prostorija F u slici 22. bila baptisterium, jerbo tik zida, što dijeli prostore F i M, na jug od vrata ili pram mostu, okrugla je jama kao za bunar. U vanjskom zidu i nasipu F i G bilo je kostiju i utaraka od sudova i staklenica. U vanjskom zidu H i I bile su povelike ploče, na kojima se jasno razabire, da je pismo naumice otklesano. Našla se dva, tri rimska novca, jedan se ne može odrediti, na drugome se pak razabire, da je cara Valenta ili Valentiniana. Što je od nagjenih prijedmeta došlo u moje ruke, dadoh zemaljskom muzeju.

Iz onoga, što se do sada otkopalo, vidi se jasno, da je tu bila crkva i uz nju više kuća, ili jedna veoma velika zgrada. Usporedo s cestom u sjevernom pravcu od pročelja crkve prostiru se podorine, koje su od česti prekopane. U zapadnom pravcu od prostora B vide se zidine dviju prostorija. U sjevernoj bio je kao hipokaustum; velike cigle, dugačke do 40 *cm*, široke 25 *cm* i debele 6 *cm* ležale su na podu, a dva stupića od pećne opeke bijahu s vapnom uzidana. Pećne te opeke, kakve prikazuje slika 10. u „Glasniku“ (str. 690), imaju u premjeru 165 *mm*, a visoke su 50 do 60 *mm*. Deset ovakvih opeka činile su jedan stupić, a izdubine opeka ispunjene bijahu vapnom. Proljetos (1894.) vadili su opet kamenje za cestu, dok se nije zabranilo, i u tom prekopavanju naišli su na podzemnu prostoriju. Ona je od sedre ozidana na svod kao kripta ili raka, duga je 2·20 *m*, a visoka i široka 1·80 *m*; na stražnjem zidu su kao dvije klupe. Na što je upravo služila ova prostorija, moći će se prosuditi istom onda, kad se cijela isprazni i pretraži. Dvije ploče leže jošte u njoj, a dvije mnogo veće pohranjene su u obližnjoj kući cestara. Na pločama nema nikakva pisma, u jednoj su isklesane nekake udubine.

Teško bi bilo izvjesno reći, kad su te zgrade porušene. Oko god. 390. su u ovim zemljama bili zapadni Goti, poslije su ih držali istočni Goti; Goti uopće nijesu razoravali kršćanske crkve, niti su uništavali rimski narod, a poznato je, da bješe još god. 530. u Bosni mnogo crkava. Vjerojatno je takogjer, da nijesu one zgrade nenadanom navalom porušene, pošto se nije u njima gotovo ništa našlo, što bi mogli ljudi sa sobom ponijeti.

Sva je takogjer prilika, da u tamošnjoj okolini ima još drugih podorina u zemlji. Starac Sulko, kafedžija u Turbetu, pripovijeda, da su gradeći džamiju vadili goleme ploče iz zemlje na onoj ledini, u kojoj je vrelo

kraj ceste i pomenute crkve, a i brežuljak na drugoj strani ceste izgleda, kao da ima u njemu kaka podorina. Tri vrela i obližnja Lašva činjahu to mjesto prikladnim za naseobinu; sada je zemlja zbog vlage opustjela, te ima samo grmlja i nešto livade.

4. Crkvinje na istoj cesti s druge strane Lašve.

Kraj mosta diže se brežuljčić u slici duguljaste četvorine; on je od škriljca, pada strmo na tri strane do nivoa ceste, a na četvrtoj južnoj strani odvaja ga uvala od drugih brda. Brežuljak je dug jedno 400 *m*. Na zaravanku, koji je dug do 50 *m*, leži pet ne baš velikih mramorova, a jarak ograguje manju četvorinu, dugu 15 *m*, široku 10 do 12 *m*. Narod zove to mjesto Crkvište ili Crkvine, pa kazuje, da nije davno, što su stojale zidine. Kamenje, vele, da je odnio neki beg Kukavičić, da sagradi konak, koji leži na desnom brijegu Komarčice, licem spram Crkvine.

U istinu, kad malo zakopaš u zemlju, namjeriš se na zidine, vapnom gragjene i naigješ na koji komadić cigle.

5. Njive u Turbetu iznad hana Marjanovića i ceste.

Poslije 94·5 *km*, megju cestom i putom, što vodi u Paklarevo, ima nešto malo njive. Pomenuti već Sulko kafedžija pripovijeda i to, da su u onim njivama naišli na nekoliko magaza u zemlji, zidine bile su sasvim ravne i uspravne; nalazili bi često i grobnica, a u jednoj nagjoše narukvicu od srebra. Sve su to opet zatrpali, da mogu njive orati.

Odanle su ovi rimski novci, koji se nalaze u ovdješnjoj zbirci: jedan srebrni republikanski, familia Fulvia (Cohen, str. 143, 1.), nagjen god. 1889. na putu u Gostilju; jedan srebrni republikanski, ROMA QMAX* cornucopiae, nagjen god. 1885. pod Varošlukom; jedan bakreni, nagjen god. 1889. ili 1890. u njivama gosp. Feldbauera, što su na desnoj strani Lašve blizu konaka bega Kukavičića; jedan mjedeni (veličina 1.), valjda cara Trajana, koji dobih u Turbetu; jedan mjedeni (veličina 1.) cara Antonija Pia (sr. Ljubić, tab. VI., 7.), što mi ga je donio seljak iz Gjelilovca.

II. Oko Travnika.

1. Crkvište i Popova Vrtača.

Gdje cesta kod duhanske tvornice zakreće na desno uz brdo, kod 30·1 *km* na željezničkoj pruzi, diže se izmegju željeznice i ceste brežuljak, koji nije nego naplavina šljunjka i pijeska, a ima u površini nekih 40 *cm* crnice zemlje. Jednu stranu otkopali su mu za nasip. Pričaju, da je na zaravanku bila crkva; to mjesto zovu takogjer „Popova vrtača“.

Kopajući za željeznički nasip, naišli su u proljeću god. 1894. gotovo u sredini obronka na grobove u dubljini od nešto preko jednog metra. Na žalost opet su prije sve raskopali, nego se je saznalo. Našli su ondje polovinu od škara ili makaza, kakve su prikazane u „Glasniku“ 1893., str. 694., slika 3.; savinuti je držak otkinut, oštrica mjeri 15 *cm*, a širina 36 *mm*.

Dne 7. ili 8. veljače naigju na grob s kostima; mrtvac ležao je na strani, a do njega bila je sjekira i nož. Sjekira istog oblika kao ona na tabli I., slici 8., u „Glasniku“ 1893., str. 694, dugačka je 20 *cm*, oštrica je široka 55 *mm*, ušica debela 35 *mm*, visoka 60 *mm*, kod izrezaka 30 *mm*, izbočke 48 *mm*; nož prikazan na istom mjestu u slici 2., oštrica mu duga 16 *cm*, široka 3 *cm*, na dršku je poprijećno gvožgje otkinuto.

Svuda uokolo ima mnogo grobova; to su noviji grobovi turskih vojnika, koji poginuše za Omerpašina vremena od pošasne bolesti.

2. Više duhanske tvornice.

Kod 90·5 *km*, u onom kutu, što ga čine nova i stara cesta, koje vode od Travnika uzgore, ispod skladišta sijena i slame, u njivama Ibrahima Korića, koje se zovu „Megju Podnicama“, nalazi se množina rimske cigle, utaraka od sudova, gvozdene troske i ubojnog kamena (Hämatit, Bluteisenstein). Prije bile su četiri hrpe po okrajku njiva, docnije je gospodar sve snosio na dvije hrpe. Možebit su prijašnje hrpe pobliže pokazivale mjesto starih zgrada. Da su bile razne zgrade, dokazuju komadi rimske cigle za zidanje, od krova i od kupeljnih podova; bila je ovdje i talionica gvožgja. Ne bih umio kazati, da li je ova iz rimskog ili možda iz novijeg doba.

3. Tursko groblje za katoličkom crkvom.

U Travniku na putu od Potur-mahale prama gornjoj čaršiji tursko je groblje. Ondje su kod 29·7 kilometra željezničke pruge god. 1892. i 1893. našli nešto rimskih starina. U travničkoj zbirci dva su novca: jedan srebrni republikanski, konj ide na desno u propanj, slova sasvim izlizana; drugi mjedeni veličine je 1. i pripada caru Hadrijanu. Osim toga nagjen je ondje komad cigle i jedna mjedena fibula, lijepo zelena; stremenka je kopanjem otrgnuta.

4. Saraj i Bunarbaša.

Na Šuplici u Travniku diže se brežuljak, koji se sastoji od same sedre; zato je od dônje strane već prilično otkopan.

Zaravanak zove se Saraj, pošto je Tahir-paša, koji je vezirovao od god. 1847.—1850., ondje sebi dvor sagradio. Na istočnom rubu, jedno 60 *m* nad nivo-om dônje ceste, stoji povisoki kamen, o kojem gosp. Ballif („Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina", Beč 1893., str. 51, broj 49.) veli, da je rimski miljokaz. Taj je pravilno valjkasti kamen izragjen od muljike; opseg mu je 2·48 *m*, a visina nad zemljom 1·35 *m;* gornja mu je strana ravna, ali je odbijen gotovo pravilno na jednoj strani, a sred gornje plohe nalazi se 10 *cm* duboka rupa. Moglo bi biti, da su tu rupu izdubli, kad su kamen razbijali, tražeći za cijelo u njemu blago, što toliko puta radi neuki svijet.

Na Saraju su god. 1883. iskopali dosta kosti, no niko nije onda razgledavao, kojeg su doba. God. 1893., 26. oktobra, iskopane su veoma već istrošene kosti djeteta, a kod njih bijaše rimski bakreni novac. Pošto je sasvim oštećen, ne može se pobliže opredijeliti. Kad su iste godine kopali vodovod, što vodu od Bunarbaše vodi u varoš, nagjoše dva novca: jedan mjedeni veličine 1., valjda cara Trajana, i jedan bakreni: Crispus VIRTUS EXERCITUS.

Ima odanle i drugih osamljenih nalazaka, na primjer: srebrni republikanski novac familije Cupiena (Cohen, str. 118, 1.), nagjen na strjeljani više Ovčareva; zatim bakreni novac (veličina 1.) cara Dioklecijana, nagjen u Lašvi, u dônjoj varoši.

III. Putičevo i postaja Dolac.

Selo Putičevo ili Putačevo, koje se pruža na pristranku brda s obadvije strane kaldrmisana puta, gotovo uvijek o jednakoj visini nad dônjom cestom, već je više puta navedeno kao nalazište rimskih starina.

1. Na čifluku Mustaj-bega Sulejmanpašića, na kome sjedi kmet Baričak, nagjen je nadgrobni rimski kamen, koji je sada u dvorskom muzeju u Beču. Opisao ga je dr. Hoernes[1]) i iza njega Asbóth[2]).

Taj je kamen stojao na glavici blizu ruba iznad željeznice kod 26·1 kilometra; kopajući onuda godine 1893. našli su dr. Truhelka i dr. Patsch dva groba. Sudeći po kostima bio je čovjek i žena. Drugi

[1]) „Alterthümer" II., str. 895 i d. [2]) „Bosnien und die Hercegovina", Beč 1888., str. 432. Sravni i „Bosanski Prijatelj" 4., str. 105. C. I. L. III. 8383.

kamen, koji da je bio na istoj zemlji, spominju Nedić i Knežević[1]). Nedić čita: *„In locis peregrinis* . . . dalje mislim, da je *mense Novembri (?)* . . ., *qui monumentum fieri curarunt in filii disparuit"*; a Knežević čita: *„In locis peregrinis mon. XVX., quem fi curant filii . . . disparuit vale nos"*. Jedno i drugo čitanje pogrješno je; Mommsen je protumačio na označenom mjestu ovako:

IN LOCIS PEREGRI
NIS MONVMENTVM
FECERVNT INFELI
CES PAREN// VI/
VALENTIO/// IINI

Kamena je nestalo i nijesam mogao saznati, da li ga je ko odnio ili da li su ga razlupali. V. o. Fr. Stjepan Marković u Gučjoj Gori veli, da su ga prije više godina razbili i pokazao mi je odlomak, koji se sada čuva u tom samostanu. Sliku ovog fragmenta, na kojem se osim gornjeg ruba i nakita vide krila i glava genija, donosimo ovdje po fotografiji u *slici 2*.

Slika 2. Odlomak nadgrobnog kamena, sada u Gučjoj Gori.

Da li je onaj fragmenat u Gučjoj Gori odista ostatak pomenute nadgrobne ploče, to se pod sigurno ne može kazati, jer Nedić i Knežević ne spominju ništa o tome, da su na kamenu vidjeli kakov ukras ili onu glavu genija.

2. Na ciglani, gdje se je god. 1883. počela peći opeka za gradnju travničke gimnazije, našli su u proljeću god. 1884. rimsku kacigu, koju prikazujem u dodanoj ovdje *slici 3*.

Od tada nije na tom mjestu više ništa nagjeno. Začudno je i to, što mi od Putičeva nijesu donijeli ni jednog komada rimskog novca, ni kaki drugi prijedmet.

[1]) „Arkiv za jugoslavensku povjestnicu" 4., str. 152. „Bosanski Prijatelj" 4., str. 105. — C. I. L. III. 8384.

3. Ali god. 1893. naišli su blizu Putičeva prigodom željezničke gradnje na rimsko groblje malo gore od postaje Dolac u prokopu, što počinje kod 26·9 *km* željezničke pruge. Odmah uz obalu prostire se ravan i u toj ravni rimsko je groblje. Evo, što o tome razgledavajući i propitkujući doznah: Neki grobovi bili su ozidani ciglom i sedrom s vapnom, u nekim bila je paljevina, u nekim cijele kosti. Više su žàra iskopali, no od pohlepe za blagom i radeći noću razbiše odmah redom jednu za drugom.

Loncima bijahu poklopci proste kamene ploče, ponešto obrubljene; malih lončića bijaše još mnogo više, no nikada nije bilo moguće poslije tačno saznati, gdje se je upravo što našlo. Gvozdenih prijedmeta: sjekira, škara (makaza), noževa i čavala dosta su iskopali. Po svoj prilici najveći je dio onih gvozdenih stvari od jednoga mjesta, možda kakav „depot", jer se pričinja, da je ovdje bila kovačnica: biva u zemlji bijaše jama sa dnom na polukrug, jedno 80 *cm* u premjeru i u njoj jedan sloj pepela, na njemu sloj zemlje i opet pepeo, a u pepelu na pô sažgano gvožgje.

Slika 3. Rimska kaciga, nagjena na Ciglani.

Prijedmeti, koji su došli u zem. muzej, opisani su u „Glasniku" od. 1893., str. 692 i d., samo treba primijetiti, da je fibula, prikazana u slici 13., na strani 692, koju je nevješta ruka ostrugala, nagjena po kazivanju kod stare klaonice, što je naspram nove medrese.

U zbirci travničke gimnazije ovi su nalasci. Gvozden predmet, nalik na mlat ili čekić. Sjekira (sravni tablu I., 8.) je duga 18·5 *cm*, ušica debela 21 *mm*, visoka 58 *mm*, kod izrezaka 30 *mm*, izbočice 45 *mm*; škare (polovina) duge su 30 *cm*. Dva neizragjena komada gvožgja duga su po 29 *cm* i 26 *cm*, a teška 1·25 *kg* i 1·80 *kg*. Rimska fibula provincijskog tipa malešna je. Duga je 38 *mm*, visoka 19 *mm*. Šest komada rimskih novaca: jedan srebrni cara Trajana, veoma dobro sačuvan; jedan mjedeni, veličine 2., carice Faustine; bakreni novac cara Numerijana; bakreni cara Maksencija; bakreni, kome se natpis ne može pročitati i jedan mjedeni, veličine 2., sasvim ostrugan.

4. Most na Lašvi. Ispod postaje Dôca vodi most na desnu stranu Lašve. God. 1886. sagragjen je novi od drva, pošto se je prijašnji kameni most

porušio. Stranci prozvaše ga rimskim mostom, narod pak zvao ga „kamena ćuprija", u istinu bio je prav pravcati turski ili bosanski most na jedan svod. Pričaju, da su ga rasklimali topovi Omerpaše. Onkraj mosta je komad široke, stare kaldrme.

5. Kod Dônjega Turbeta i nove klaonice, 27·3 *km* — 27·4 *km* na željeznici. Ovdje su grobovi od tri, četiri doba. Na strmom obronku nad cestom noviji su pravoslavni grobovi, nekoji su više gore, nekoji bili su tik nad cestom. U nivô-u ceste bili su starobosanski mramorovi; od njih bijahu neki već prije razlupani, a dva, tri provaljena su pravcem od Lašve. U nivô-u ceste na gornjoj strani bio je i kameni sanduk, kakvih ima u ovome kraju iz staro-bosanskog doba; poklopac su razbili a i sanduk pretražili prije, no što sam mogao doći. Ako su od istine bili u njemu noviji novci, to bi se otud tek moglo zaključiti, da su u sanduk kasnije metnuli drugoga mrtvaca.

U bosanskim grobovima nije se ništa našlo; od rimskog vremena nije ništa izvjesno, samo bi moglo biti, da iz rimskog doba potječu dva šiljka od strelice ili koplja: jedan je dug 97 *mm*, četverouglasta oštrica sama 35 *mm*, nutarnji premjer tuljca 18 *cm*; drugi je dug 80 *mm*, oštrica 35 *mm*, premjer nutarnji 14 *mm*.

Najdublje su položeni grobovi iz ilirskog doba, mrtvaci ležali su po kazivanju radnika potrbuške s glavom prama zapadu. Sabrao sam nešto utaraka od posuda i krasan nakit od mjedi ili bakra. Naočaraste spiralne dvotoke bile su na čelu, a druge dvije na šljepočicama. (Ovaj se nakit nalazi u zemaljskom muzeju.)

IV. Od Putičeva do Vitrenice u prisoju travničkog polja.

Gdje se sada po ubavim brežuljcima i podno niske izbrežine redaju osamljene kuće i sela, malo se što saznalo za rimske starine. Evo nekih mjesta, gdje se što našlo:

1. Na cesti malo uzgor od 82 *km* nalazi se u njivi megju cestom i željeznicom na malenom prostoru množina cigle svakojake vrste i veličine, ima ondje i gvozdene troske. Narod zove to mjesto „Trgovište".

2. U selu Ričicama našla se u jesen god. 1893. na hrpi kamenja glava od jednog kipa. Glava je malo manja od prirodne veličine i nalazi se sada u zemaljskom muzeju.

3. Jardo. Selo ovo leži na lijevoj strani dônje Bile, četvrt sata od ceste. Samostan Gučja Gora ima ondje kuću i vinograd, a prije je tu bila

„kapela“, t. j. župni stan sadašnje viteške župe. Hoernes veli, da je u samostanskoj kući nadgrobna ploča, dosta oštećena, no ipak se vidi još osedlan konj i rimski vojnik; on daje i sliku tog kamena. Taj je kamen opisao i Asbóth[1]). Pored svekolikog raspitavanja ne mogoh doznati, gdje je sada ona ploča, ili što se s njom zbilo.

4. Gradeći ispod Jardola na potoku god. 1892. željeznicu, našli su lonac s kostima, no i opet su sve to zatrpali u nasip, te se ne može znati, je li to upravo bila rimska žára. — Na brežuljku Grbavici kraj Bile našao je god. 1893. jedan radnik rimski srebrni novac, republikanski, familije Servillia (sr. Ljubić 106., br. 416.).

5. Kod Gelinhana na cesti, 80 *km*, od kuće malo prama Travniku, iskopao je u grmlju god. 1884. ili 1885. gospodar onog hana rimski vodovod; zidine od sedre i cigle s lijepom i žljebovi od sedre daju naslućivati, da je tude bila kupelj; vodovod uzlazi preko ceste u njivu, što leži pod brežuljkom i vrelom. Kad žito poraste, razabire se smjer vodovoda po tome, što žito u onom pravcu slabije uspjeva. Ova je zgrada možda već pripadala rimskoj naseobini na desnoj strani Lašve, gdje je najveće nalazište rimskih starina.

V. Crkvište i Divljaci u Malom Mošunju.

Na desnoj strani Lašve, malo uzgor od ušća rijeke Bile, razasuto je seoce Mali Mošunj; njegovih sedam, osam kuća poredaše se po izbrešcima i u uskoj dolinici. Opisaću položaj pojedinih mjesta, da se mogu nalazišta tačno pokazati.

1. Od ceste vidi se onizak brežuljak, produžen prama sjeveru; lijepa je oblika, ali pust, samo prama zapadu obrasao je grmljem; na tri strane strmo opada, a i s četvrte dijeli ga duboka presjeka od obližnjih brda. Brežuljak je od vapnenca, kao i sva druga brda uokolo. To mjesto zove se Crkvine ili Crkvište. Na njemu pruža se zaravanak, na kome bi mogla i velika zgrada stajati, a u zemlji su sve naokolo zidine, gragjene s vapnom od kamena i cigle.

2. Pod Crkvištem, na istočnoj strani do Lašve, prostire se njiva trokutnog oblika, zvana Podcrkavlje, a na kraju njive tik Lašve leži vrelo Falje ili Faljevo.

3. Izmegju njive i Crkvišta vodi kolni put na jug u Veliki Mošunj. Veliki Mošunj leži iza brda, te se od ceste ne može vidjeti.

---

[1]) „Alterthümer“ II., 897 i d.; Asbóth o. d. 433.

4. Navrh klanca odvaja se put prama istoku po izbrežini, koja je djelomice obrasla šumom, a od česti pokrivena njivama. Taj brežuljak zove se Divljaci ili Divjaci, a poljane, koje se njime steru, imadu opet svoja imena, i to: Kraljevica, pusta ledina odmah kraj klanca; Oblak, onaj dio, koji je obrašten šumom; Stapovača, koja se spušta k Lašvi i gdje se nalazi kuća Lovre Petrovića.

5. Divljacima na istok je uvala i zadnji brežuljak, koji dopire do Lašvina mosta. Na gornjoj je strani Gušće, a na dônjoj Bilaj, gdje ima i nešto malo ravni.

6. Pod Oblakom spram Lašve je nizak obao humac, koji zovu Gradac; no zidinama nema traga. Bare pod njime zove narod Podgradača.

7. Na lijevoj strani Lašve napram njivi Podcrkavlje izbija jako kao potočić vrelo Kolotin, i za sedam do osam koraka pada u Lašvu.

8. Četvrt sata na jug od Divljaka i na zapadnoj strani Viteškog polja jest selo Dônja Večeriska.

Ovaj je kraj već poznat učenom svijetu kao rimska naseobina, pošto je o njemu govorio Jukić[1]), Nedić[2]), Knežević[3]), Blau[4]) i Hoernes[5]), te je Kukuljević u svojoj raspravi o rimskoj Panoniji[6]) na utoku Bile u Lašvu postavio Leusabu. Valja spomenuti, da se u onom dijelu Maloga Mošunja, koji leži zapadno od Crkvišta, u zemlji ne nalazi rimskih starina, upravo kao ni u Velikom Mošunju. Govore ipak, da su jednom orući u njivama našli tomruke ili pečene cijevi, kojima bi voda išla na Crkvište. Isto tako nema ništa u Večeriskoj, koju spominje Nedić. Glavna nalazišta su istočni dio Divljaka: Stapovača i Oblak, Crkvište i njiva Podcrkavlje, u kojoj nahode dosta novaca. Koliko je jednom bilo zgrada, vidi se otud, što u Malom i Velikom Mošunju gotovo nema kuće, u kojoj nije uzidano više tesanih kamenova, a u novije su vrijeme mnogo kamenja odnijeli u Gučju Goru i na po se u Vitez za gragjenje crkve. Kazivao mi je starac Lovro Petrović, da su tada raspilili kamenove, duge do četiri metra i pô.

Pojedini veći nalasci ovi su:

1. U Malom Mošunju u kući Abdul Zukić age iz Travnika, u kojoj je kmet Aničić, uzidana su četiri odlomka od kamena: jedan ima tri slova (vidi „Glasnik“ 1893., str. 703, br. 10.); drugi ima gragjevni nakit kao

---

[1]) „Kolo“ 5., god. 1847., str. 5 i d.
[2]) „Arkiv za jugoslavensku povjestnicu“ IV., god. 1857., str. 151.
[3]) „Bosanski Prijatelj“ IV., god. 1870., str. 122.
[4]) Blau: „Reisen in Bosnien und der Hercegovina“, Berlin 1877., str. 105.;
[5]) Hoernes: „Alterthümer“, II., god. 1881., str. 898.
[6]) „Rad jugoslavenske akademije“, 23., str. 123 i 124.

cvijet; na trećem bila je isklesana prilika čovjeka ili sirene, ali je u veliko oštećena; četvrti s nadgrobnim natpisom (vidi u „Glasniku“ 1893., str. 701, br. 2.).

Pod brežuljkom, na kojem stoji uz krošnjatu lipu pomenuta kuća, leži na istočnoj strani „u Dolovima“ kamen, koji izgleda kao srednji dio stupa. Pošto pričaju, da se je više puta vratio na staro mjesto, kad ga je htio neki Muhamedanac uzidati u kuću, niko u njega ne dira. Pričinja se takogjer ljudima, da ovdje zemlja tutnji, kad se nogom udara; to isto kazuju o ledini, što je pod Crkvištem u jugoistočnom pravcu. U kućama drže još po koje odlomke od kamenova s Crkvišta, ali ih čuvaju i kriju, te ne će da ih dadnu ni za novce.

2. Na Crkvištu bila je u istinu kršćanska crkva. Ne nabrajajući narodne predaje i priče, jasnih imamo dokaza u odlomcima od stupova, konsola i drugih gragjevnih uresa, što se do sada sačuvaše. No pošto još ima svake vrste cigle, nema sumnje, da je bila ondje i rimska zgrada; jer ako i pretpostavimo, da su koješta tesana kamena i cigle od obližnjih mjesta za gradnju crkve donijeli, opet nije vjerojatno, da su svakojake utarke od cigle donašali; cigle pak ima silesija razbacane po zaravanku i po obroncima, ima je i u zidinama u zemlji. Tačno prekopavanje onoga zaravanka za cijelo će još mnogo što iznijeti na vidjelo. Od toga mjesta potječu nekoji odlomci nadgrobnih ploča, po kazivanju onih, koji su mi ih donijeli, nekoji novci i jedna fibula, koja je nagjena u jesen god. 1893.

3. U njivi Podcrkavlju kopali su gg. Truhelka i Patsch god. 1893. (vidi „Glasnik“ 1893., str. 687. i d.).

4. Na Divljaku se tri mjesta poznavaju. Jedno je kao kula u četvorini, stranice joj mjere do 7 *m;* drugo je bila kuća, koju su otkopala pomenuta gospoda (vidi „Glasnik“ o. mj., str. 688. i d.); treće je zidina u njivi kraj šume, gdje se nahode često novci.

Osim malo prije spomenute fibule i opeka ima u zbirci ovdješnjeg zavoda odanle deset nadgrobnih ploča i jedna ara ili oltar u odlomcima. Dobrotom gosp. dra. Patscha natpisi su svi do jednoga pročitani i protumačeni u „Glasniku zemaljskog muzeja“ 1893., str. 701 i d.

Ondje pod brojem 5., slika 36., opisani kamen potječe iz Divljaka, gdje je bio uzidan u kuću.

Kamen pod br. 4., slika 35., nagjen je na Divljaku, na Stapovači, gdje se zemlja ruši u Lašvu. Drugi su odlomci od Crkvišta; jedan ili dva nagjoh sam, ostali su mi doneseni te nema uzroka, s koga ne bi po istini kazivali nalazište.

Kamenovi, opisani pod brojevima 8. i 9. mogli bi — kako je to dr. Patsch već primjetio — odista biti odlomci jedne ploče; nijesu jednako debeli, ali kamen je sasvim isti i slova su veoma slična.

Ima još jedan natpis, koji nije u „Glasniku“ priopćen; ploča je od vapnenca, debela 18 *cm,* u jednom retku tri su slova, valjda ERA, u gornjem su retku samo ostaci od tri slova. Pismena su pravilna, dosta duboka i visoka 0·005 *m.*

Pripovijedaju, da se prije nalazilo zlatnih novaca i prstenova. Sada se nalazi novca ponajviše u njivi pod Crkvinom, pa i na Divljaku; ovdješnja zbirka ima ih oko 80 komada, koji su se mogli opredijeliti i do 50 izlizanih.

Navešću te novce:

Srebrni: Jedan republikanski, podosta istrošen, familije Caesia (isp.: Cohen, str. 671); jedan carice Julije Domne; jedan cara Geta; dva komada carice Julije Mameje; jedan nepoznat, glava gola, IVNOCONSERVATRIX, božica drži u desnoj ruci pateru, u lijevoj žezlo, kod noge paun; jedan cara Decija; jedan cara Galijena; jedan cara Florijana; dva komada cara Proba; jedan cara Numerijana (Eckel i Ljubić nemaju srebrnog novca te vrste); jedan cara Aurelijana; jedan cara Konstantina; jedan, na kom se jasno vidi na reverzu: SACRA MONETA AVGG. ET CAESS. NOSTR., velik, veoma loše kovine, avers sasvim ostrugan, valjda Maksimijana.

Bakreni svih veličina od 1.—.5: Dva komada cara Klaudija; jedan komad Komoda; jedan carice Faustine; dva komada cara Galijena; osam komada cara Klaudija Gotika; sedam komada cara Aurelijana; dva komada cara Proba; dva komada cara Kara (?); jedan komad cara Dioklecijana; tri komada cara Maksimijana; jedan komad cara Licinija; četrnaest komada cara Konstantina; jedan komad caesara Krispa; pet komada cara Konstantina mlagjega; tri komada cara Konstansa; sedam komada cara Konstancija; jedan komad cara Julijana; tri komada cara Valentinijana; jedan komad cara Gracijana (?).

Dobih iz Mošunja takogjer tri mjedena novca veličine 1. i 2., a čini mi se, da su odanle takogjer ona tri komada, koja dospiješe u ovdješnju zbirku god. 1883. Ova su tri komada novci Antonia Triumvira: *a)* LEG II; *b)* LEG II (?); *c)* LEG XX.

Od nabrojenih novaca razabire se, da su ponajviše iz četvrtoga stoljeća, ali ne isključivo; ima ih takogjer megju izlizanim, koji se po kovu pokazuju, da su od prvih vijekova, tako isto ima i natpisa, kojim su pismena pravilna i lijepa, po svoj prilici iz boljeg doba rimske kulture.

Da bude slika o rimskom Mošunju potpuna, ispisaću još, što je Jukić god. 1843. čuo[1]). Jednom prodrla Lašva, te se vidjela kao nekakva magaza; kopajući našli su u kamenu izrezan sanduk i u njem lonac s pepelom; god. 1841. iskopaše „idol“ ili kip u veličini djeteta od pet godina, trup

[1]) „Kolo“ V., 5. d.

bijaše vas od tuča, glava pako od zlata s ramenima o lamu privezana; to su sjekirom razlupali i kod kujundžije rastalili. Toj drugoj pripovijesti malo vjerujem, pošto znadem za druge slučajeve, o kojima se isto kazivalo, a nije bila istina.

VI. Vitez.

Ne znam, da li se može takogjer Vitez i okolina pribrajati nahodištima rimskih starina, ili možda je od drugih mjesta doneseno, što se ovdje nalazi. Ipak treba pojedine nalaske spomenuti.

1. Što je u viteškoj crkvi, to je od Divljaka; što pako Knežević[1]) veli, da je veliki prag, „na kojem je urezana vinova loza", stavljen viš vrata sakristije, ne možeš naći, ma kako pretraživao i razgledavao.

2. Malena gromila, što je niže džamije i na kojoj je Kulenović-beg sagradio kolibicu za zabavu, nije bila rimska zgrada, jer raskopavši je god. 1879. našli su temelje jedne crkvice, unutra grobove s kostima i nešto nakita od srebra i mjedi[2]).

3. U koritu Lupnice, t. j. potočića, što teče kroz Vitez kraj džamije, ispod mosta na desnoj obali otkrila je voda god. 1884. veliki mrtvački sanduk, koji je sada u nas; pokrovca je odmah nestalo. Da li je ovaj sanduk rimski ili starobosanski, ne smijem rasuditi; u ovom kraju ima dosta ovakvih sanduka, u koje su u starobosansko doba sahranjivali mrtvace; sličan onome od Viteza iskopali su god. 1893. kod nove klaonice travničke, kako je to prije (III., 5.) kazano.

4. Pri kraju sela, idući dolje desno od ceste ima tursko groblje; u njemu leži u travi jedan starinski nadgrobni kamen i to samo prednja polovina od ploče. Izrezan je jahač na konju; ploča je visoka 0·87 *m*, široka 0·62 *m*, debela 8 *cm*, konj je visok kod glave 21 *cm*, jahač do pod trbuh konja 12 *cm*. Za cijelo je to rimski spomenik, jerbo bosanska ploča ovakva oblika ne nahodi se u ovom kraju; no otkuda je amo donesena, niko ne zna. Knežević (na označ. mj.) piše: „pošavši od Viteza u ravnici pod put ima mnogo kamenja povaljeno . . . na nekojim imaju izrezani sami ljudi, na drugim konji i konjići, na trećim loze i šare i t. d. Ima latinskih natpisa, ali ih nijesam mogao proučiti, jer su sasvim oštećeni." Ne znam, je li Knežević gledao onaj kamen, što je u turskom groblju, ili možda je toga jednoć više bilo, pa nestalo ili možda po pjesnički kaže sve u višebroju? Niže Viteza nije mi poznato koje mjesto rimskih starina.

---

[1]) „Bosanski Prijatelj", 4., 125.
[2]) Hoernes: „Alterthümer", II., 897.

VII. Na Bili.

Cijeli onaj kraj, što je onkraj one izbrežine, koja vezuje Vlašić s Vitrenicom, i gdje su sela Bila, Brajkovići, Čuklje, Podovi, Jezerce, Fazlići, Dub, Poljanice, Suhi Dô, Postinje i Maline, zove se „Na Bili". Onaj kraj je pun bosanskih groblja i znamenitih stećaka, ali rimskih je starina dosada malo izašlo na javu. Počnimo od gornje strane.

1. Fazlići. Pod Fazlićima našao se je god. 1893. nadgrobni kamen i na njemu DC. M. BIST., od koga je slika i natpis u „Glasniku zem. muzeja" 1893., str. 121 i d. (Isporedi „Glasnik" 1893., str. 704).

2. Poljanice. Ovdje ili u Suhom Dolu našao je, piše Knežević[1]), god. 1864. Smail kadija orući jednu ploču, a na njoj je natpis: *„Piissime ac devotissime conjugi vivens hoc posuit . . ."*. Dalje se neda čitati. (Isporedi „Glasnik" 1893., str. 704.) Ona ploča, kazuju, leži negdje u Bili u pijesku zakopana, ali niko je još nije otkrio.

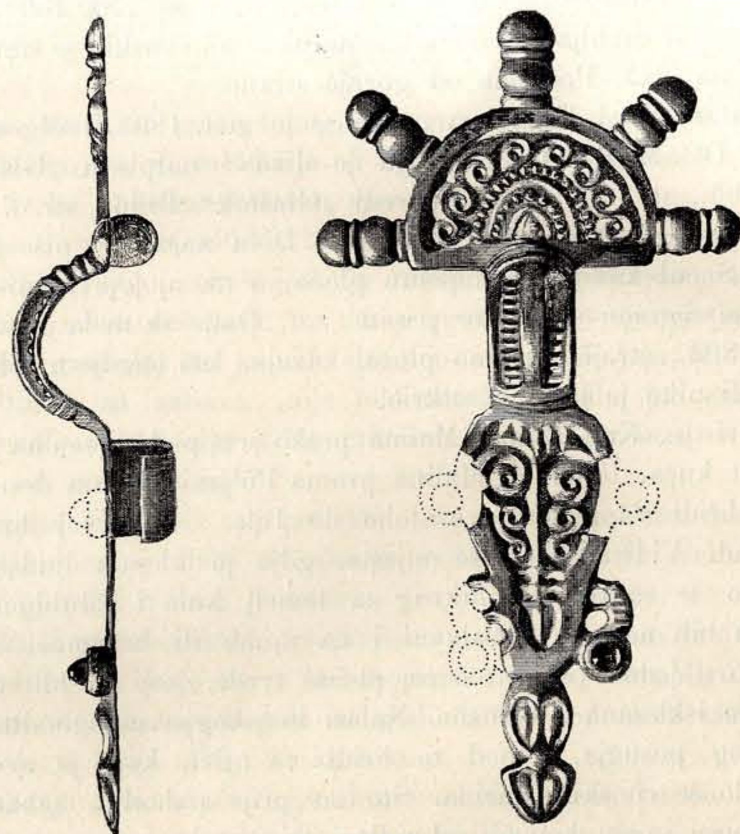
3. Postinje. Kod Dônjih Malina preko srta pod stijenama je Postinje, seoce od pet kuća. Idući od Malina prama Poljanicama na desno od puta pružaju se hridi vapnenca sve dolje do Bile. Na prvoj hridi bio je nekakav grad. Vidi se na više mjesta, gdje je klesala ljudska ruka u litici i jasno se razabire polukrug za temelj kule i izdubljene rupe za grede; tu su bili naslonjeni balvani i na njima ili basamaci ili hodnik, koji je vodio u jednu pećinu; o toj pećini tvrde, koji su bili unutra, da je sva rukom isklesana iz kamena. Nalazi se takogjer mnogo sitnih utaraka od raznolikog posugja. Ispod te hridi na njivi, koja je svojina Ante Baltića, našlo se rimskih starina. Što su prije nahodili, zabacilo se; u ovdješnjoj zbirci imaju komadi od cigle i tri rimska novca: jedan srebrni republikanski, familije Aburia (Cohen, str. 1. broj 2); dva bakrena, jedan cara Aurelijana, drugi Konstancija ili Konstansa. Na kraju njiva i livada na Bili isklesani su u stijeni široki basamaci; stari ljudi još pamte, da je ovdje bio most.

4. Čuklje. U Čukljama je u crkvici uzidana kao za oltarsku sliku pregolema ploča, visoka 2·74 *m*. Pošto već odavno svijet taj kamen struže i prah za lijek nosi, ne može se gotovo ništa od prijašnje slike razabrati. Na vrh ploče u sredini je ostavljen kao križ, a kraci mu dugi 40 *cm* i 30 *cm*; pod križem pričinja se nešto kao čovječiji lik s podbočenim rukama. Knežević[2]) veli, da je mladić, koji se rukama za bokove uhvatio, a pred obrazom mu je križ od pedlja.

---

[1]) „Bosanski Prijatelj", 4., str. 109 i d.
[2]) „Bosanski Prijatelj", 4., 110.

Drugi očevidac sjeća se od mladih godina, da je tu vidio čovjeka u rimskoj vojničkoj haljini, u jednoj mu ruci križ, u drugoj mač; a opet neko drugi kazivaše, da je to bio konjanik, koji je držao u jednoj ruci mač, u drugoj tereziju. Pošto ovakvih ploča na četverokut iz bosanskog

Slika 4.

doba nema, ova je pak ploča i u veličini slična onom rimskome spomeniku, što je bio u Putičevu (vidi gore III., 1.), vjerojatno je, da je i to rimski spomenik.

U Čukljama ima takogjer mramorova i sandukâ u zemlji; a u onom brežuljku, što se pruža ispod vrela i ceste, imaju zidine, gragjene s vapnom i grobnice. Grobnica sasvim niska sastoji od tri duge ploče, jedna u dnu, dvije u šljeme, te su jedna na drugu naslonjene.

U Gučjoj Gori ne zna se, da se je ikada našlo što rimskoga.

VIII. Na Grlonici i Pećinskoj Rici

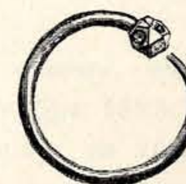
dosada nema izvjesnih dokaza za rimske starine; ipak treba spomenuti tri mjesta u području Pećinske Rike.

1. Gradina ispod Zenepića. Ispod ovog sela ima omašna utvrda, bez sumnje iz prehistorijskog doba, gdje se nalazi mnogo rbina. Priča govori o bosanskom gradu i o ženskom samostanu. Doniješe mi komad cigle, no možda je ta slučajno tamo došla; ja barem nijesam mogao naći ni komadića cigle.

2. U Gornjim Pećinama na njivi iznad župnog stana izorao se odlomak mramorne ploče. Ploča je od mramora, što se vadi blizu sela na groblju i marljivo je obrubljena i uglagjena.

3. Iznad Gornjih Pećina u planini Mravincu nalazi se često cigle, tvrdo u crno pečene i to velikih komada. Tako kazuju u Pećinama, ali u moje ruke nije ništa došlo.

Napokon valja mi spomenuti tri nalaska, što su u proljeću god. 1893. odavle došli u zemaljski muzej, no čija nahodišta nijesam mogao pouzdano saznati. Jedno je rimska fibula od vremena seobe naroda (*slika 4.*) Drugo je mingjuša, a treće probušena gmiza. Ova se dva komada prikazuju u naravnoj veličini u *slikama 5. i 6.*

Slika 5.

Slika 6.

To su meni poznata mjesta, u kojima se je našlo rimskih starina. Najposlije da još spomenemo i to, da u narodnim pripovijetkama i pričama nema ni traga imenu Rimljana ili rimskih stvari. Sve je to, kao i starobosansko, grčko, od Grka, „grčka baka“ (novac), „grčki kamen“ i dr.

To bi bio prijegled nalazišta i kao inventar nalazaka, što su dosad poznati. Sustavno kopanje donijeće možda novih podataka. No već ono, što je pobilježeno, svjedoči, da je u ovome kraju bilo puno rimskih naseobina, a gotovo svi znatniji današnji putevi preostaci su rimskih cesta. Mnogo rimskih starina još je u zemlji. Što ih je do sad priopćeno, od najveće česti nagjeno je u novije vrijeme, te su se slučajem spasle. Što je prije došlo na vidjelo, razbilo se ili zabacilo; sada će ljudi obznaniti ili donijeti, jer se nadaju dobroj plaći.

Основи орнитологије сјеверозападне Србије.

Написао

Ернест витез Домбровски.

Извађајући одавна приправљену основу, настаних се заједно с мојим млађим братом Робертом 9. септембра 1893. у Србији, да доселе само слабо познати птичији свијет Србије, за три године од прилике темељито проучим, у колико то два посматрача у релативно тако кратком времену уопће могу темељито да изврше. Наша је намјера била, да прве године, полазећи од Шапца као сталног стана, проучимо крајеве уз Саву и Дрину, друге године са станом у Зајечару да испитамо дôње подунавље и тимочки крај, а треће године из Ниша полазећи крајњи југ земље, нарочито Копаоник. Могосмо се надати обилату плијену, пошто животињство у првоме предјелу има готово чисто средњоевропски, други дјеломице већ источноевропски, а трећи јужноевропски карактер, из чега дакако слиједи обилата множина врста.

У нашем послу, ког смо се од првог маха прихватили приљежно и неуморно, испрва не наиђосмо ни на какве запреке, изузевши доста велике потешкоће, које су потјецале од природних прилика, те се по томе могосмо надати, да ћемо бар у првој трећини горе означеног подручја наш посао сретно привести крају. Та нам се нада на жалост није испунила, јер већ почетком маја 1894. стиже нам од власти наредба, да нам се не може допустити, да наставимо наше сабирање. Молба, коју смо на то предали, није услишана, те се тако наш с лијепим надама отпочети и дојако красним успјесима награђени потхват на брзо сврши. Ако на листовима што овдје слиједе, наше научне резултате ипак предајем јавности, чиним то највише с тога разлога, што је Србија до сада у орнитолошком правцу само слабо позната, те ће за то и фрагментарна радња имати неку вриједност.

Прије него што пријеђем на подробно приказивање, изнијећу овдје списак свих врста, које смо поуздано утврдили; за све овдје наведене врсте имамо примјере, и то за објекте, означене са В коже,

за оне, који су означени са E, јаја, а за оне, који су означени са S, костуре од лубање. Сви су примјери данас у босанско-херцеговачком земаљском музеју у Сарајеву. Гњездарице означене су са °, а непоуздане са $\overset{?}{\circ}$.

B. — S. 1. *Gyps fulvus* Gm.°
B. — — 2. *Milvus regalis* auct.°
B. E. S. 3. *Milvus ater* Gm.°
B. E. S. 4. *Cerchneis tinnunculus* L.°
B. E. — 5. *Erythropus vespertinus* L.°
B. — — 6. *Hypotriorchis aesalon* Tunst.
B. — S. 7. *Falco subbuteo* L.°
B. — — 8. *Falco peregrinus* Tunst.
B. E. S. 9. *Astur palumbarius* L.°
B. — S. 10. *Accipiter nisus* L.
B. E. S. 11. *Aquila naevia* Wolf.°
— E. S. 12. *Aquila imperialis* Bechst.°
B. — — 13. *Haliaëtus albicilla* L.°
— E. — 14. *Pernis apivorus* L.°
B. E. S. 15. *Buteo vulgaris* Bechst.°
B. E. S. 16. *Circus aeruginosus* L.°
B. — — 17. *Circus cyaneus* L.
B. — — 18. *Circus pallidus* Sykes.
— E. — 19. *Athene noctua* Retz.°
B. — S. 20. *Syrnium aluco* L.°
B. — — 21. *Bubo maximus* Sibb. $\overset{?}{\circ}$
B. E. — 22. *Otus vulgaris* Flem.°
B. — — 23. *Brachyotus palustris* Forster.
B. — — 24. *Caprimulgus europaeus* L. $\overset{?}{\circ}$
— E. — 25. *Hirundo rustica* L.°
B. E. — 26. *Hirundo riparia* L.°
B. — — 27. *Cuculus canorus* L.°
B. E. S. 28. *Merops apiaster* L.°
B. — — 29. *Alcedo ispida* L.°
B. E. S. 30. *Coracias garrula* L.°
B. E. S. 31. *Oriolus galbula* L.°
B. — S. 32. *Sturnus vulgaris* L.°
B. E. S. 33. *Lycos monedula* L.°
B. E. S. 34. *Corvus corax* L.°
B. E. S. 35. *Corvus cornix* L.°
B. — — 36. *Corvus frugilegus* L.°
B. — — 37. *Pica caudata* Boie.°
B. E. S. 38. *Garrulus glandarius* L.°
B. — S. 39. *Gecinus viridis* L.°
B. — — 40. *Gecinus canus* L.°
B. — S. 41. *Picus major* L.°
B. E. S. 42. *Picus medius* L.°
B. E. S. 43. *Picus minor* L.°
B. — S. 44. *Jynx torquilla* L.°
B. E. S. 45. *Sitta caesia* L.°
B. — S. 46. *Certhia familiaris* L.°
B. E. S. 47. *Upupa epops* L.°
B. — S. 48. *Lanius excubitor* L.°
B. E. — 49. *Lanius minor* L.°
B. E. — 50. *Lanius collurio* L.°
B. — — 51. *Muscicapa grisola* L.°
B. — — 52. *Muscicapa luctuosa* L.°
B. — S. 53. *Accentor modularis* L.°
B. — S. 54. *Troglodytes parvulus* L.°
B. — S. 55. *Poecile palustris* L.°
B. — S. 56. *Parus major* L.°
B. — S. 57. *Parus coeruleus* L.°
B. E. S. 58. *Acredula caudata* L. и *rosea* Blyth.°
B. E. S. 59. *Aegithalus pendulinus* L.°
B. — S. 60. *Regulus cristatus* Koch.
B. — — 61. *Phyllopneuste sibilatrix* Bechst.°
B. — — 62. *Phyllopneuste trochilus* L.
B. — S. 63. *Phyllopneuste rufa* Lath. $\overset{?}{\circ}$
— E. — 64. *Acrocephalus palustris* Bechst.°
B. E. — 65. *Acrocephalus arundinaceus* Naum.°
B. E. S. 66. *Acrocephalus turdoides* Meyer.°
B. — — 67. *Locustella luscinioides* Sav.°
B. E. — 68. *Calamoherpe phragmitis* Bechst.°
B. — S. 69. *Sylvia curruca* L. $\overset{?}{\circ}$
B. E. S. 70. *Sylvia cinerea* L.°
B. E. S. 71. *Sylvia atricapilla* L.°
— E. — 72. *Sylvia hortensis* auct.°
— E. — 73. *Sylvia nisoria* Bechst.°
B. E. S. 74. *Merula vulgaris* Leach.°
B. — S. 75. *Turdus viscivorus* L. $\overset{?}{\circ}$
B. — S. 76. *Turdus pilaris* L.
B. E. S. 77. *Turdus musicus* L.°
B. — — 78. *Turdus iliacus* L.°

B. E. — 79. *Ruticilla titis* L.°
B. — — 80. *Ruticilla phoenicura* L. $\overset{?}{\circ}$
B. — S. 81. *Luscinia minor* Chr. L. Br.°
B. — — 82. *Cyanecula leucocyanea* Chr. L. Br.
B. E. S. 83. *Dandalus rubecula* L.°
B. — — 84. *Saxicola oenanthe* L.
B. — S. 85. *Pratincola rubetra* L.°
B. E. S. 86. *Pratincola rubicola* L.°
B. E. S. 87. *Motacilla alba* L.°
B. — — 88. *Motacilla sulphurea* Bechst. $\overset{?}{\circ}$
B. — — 89. *Budytes flavus* L.°
B. — — 90. *Budytes cinereocapillus* Sav.
B. — — 91. *Anthus aquaticus* Bechst.
B. — S. 92. *Anthus pratensis* L.°
B. — — 93. *Anthus cervinus* Pall.
B. — — 94. *Anthus arboreus* Bechst.°
B. E. S. 95. *Galerita cristata* L.°
B. — S. 96. *Lullula arborea* L.°
B. — S. 97. *Alauda arvensis* L.°
B. E. S. 98. *Miliaria europaea* Swains.°
B. E. S. 99. *Emberiza citrinella* L.°
B. E. — 100. *Emberiza cia* L.°
B. — — 101. *Schoenicola schoeniclus* L.°
B. — — 102. *Schoenicola intermedia* Pall.°
B. E. S. 103. *Passer montanus* L.°
B. E. S. 104. *Passer domesticus* L.°
B. E. S. 105. *Fringilla coelebs* L.°
B. — S. 106. *Fringilla montifringilla* L.
B. E. S. 107. *Coccothraustes vulgaris* L.°
B. E. S. 108. *Ligurinus chloris* L.°
B. — S. 109. *Serinus hortulanus* Koch.
B. — — 110. *Chrysomitris spinus* L.°
B. — S. 111. *Carduelis elegans* Steph.°
B. — S. 112. *Cannabina sanguinea* Landb.
B. — S. 113. *Linaria alnorum* Chr. L. Br.
B. — — 114. *Pyrrhula europaea* Vieillot.
B. E. — 115. *Columba palumbus* L.°
B. E. S. 116. *Columba oenas* L.°
B. E. — 117. *Turtur auritus* Ray.°
B. — — 118. *Starna cinerea* L. $\overset{?}{\circ}$
B. E. — 119. *Coturnix dactylisonans* Meyer.°
B. — — 120. *Oedicnemus crepitans* L. $\overset{?}{\circ}$
B. — S. 121. *Aegialitis minor* Meyer & Wolf.°
B. E. S. 122. *Vanellus cristatus* L.°
B. E. S. 123. *Ciconia alba* Bechst.°
B. — S. 124. *Ciconia nigra* L.
— E. — 125. *Platalea leucerodia* L.°
— E. — 126. *Falcinellus igneus* Leach.°
B. — S. 127. *Ardea cinerea* L.°
B. — — 128. *Ardea purpurea* L.°
— E. S. 129. *Ardea garzetta* L.°
B. E. S. 130. *Ardea ralloides* Scop.°
B. E. — 131. *Ardetta minuta* L.°
B. E. S. 132. *Nycticorax griseus* Strickl.°
B. — — 133. *Botaurus stellaris* L.°
B. E. S. 134. *Rallus aquaticus* L.°
— E. — 135. *Crex pratensis* Bechst.°
B. — — 136. *Gallinula minuta* Pall.°
B. — — 137. *Gallinula porzana* L.°
B. E. S. 138. *Gallinula chloropus* L.°
B. E. S. 139. *Fulica atra* L.°
B. — S. 140. *Scolopax rusticula* L.
B. — S. 141. *Gallinago scolopacina* Br.°
B. — S. 142. *Gallinago major* Br.
B. — S. 143. *Gallinago gallinula* L.
B. — — 144. *Totanus glottis* Bechst.
B. — — 145. *Totanus ochropus* L.
B. — S. 146. *Totanus glareola* L.°
B. — S. 147. *Actitis hypoleucus* L.°
B. — — 148. *Tringa alpina* L.
B. — — 149. *Tringa minuta* L.
B. — — 150. *Spatula clypeata* L. $\overset{?}{\circ}$
B. E. S. 151. *Anas boscas* L.°
— — S. 152. *Anas acuta* L.
B. — — 153. *Anas strepera* L.°
B. E. S. 154. *Anas querquedula* L.°
B. — S. 155. *Anas crecca* L.
B. — S. 156. *Anas penelope* L.
B. E. S. 157. *Fuligula nyroca* Güldenst.°
B. — S. 158. *Clangula glaucion* L.
B. — — 159. *Podiceps cristatus* L.
— E. — 160. *Podiceps minor* Gm.°
B. — — 161. *Carbo cormoranus* M. & W.
B. — — 162. *Chema ridibundum* L.
B. E. S. 163. *Sterna fluviatilis* Naum.°
B. E. — 164. *Sterna minuta* L.°
B. E. — 165. *Hydrochelidon nigra* Boie.°

Осим оних врста, које су утврђене примјерима, наведене су у овој радњи још ове, за које додуше не могосмо прикупити примјера, али нема никаке сумње, да смо их виђали, дјеломице има за њих примјера у биоградском музеју (означене са *).

166. *Cerchneis cenchris*, Naum.
167. **Falco lanarius* Pall.
168. **Aquila pennata* Gm.
169. *Pandion haliaëtus* L.
170. **Archibuteo lagopus* Brünn.
171. **Circus cineraceus* Mont.
172. *Syrnium uralense* Pall.
173. *Cypselus apus* L.°
174. *Hirundo urbica* L.°
175. **Cinclus aquaticus* L.°
176. *Panurus biarmicus* Pall.
177. *Corvus corone* L.
178. *Dryocopus martius* L.
179. *Tichodroma muraria* L.°
180. **Muscicapa albicollis* Temm.
181. *Hypolais salicaria* Bp.°
182. *Agrodroma campestris* Bechst.
183. *Columba livia* L.°
184. **Grus cinereus* Bechst.
185. *Numenius arcuatus* Cuv.
186. *Totanus fuscus* L.
187. **Totanus calidris* L.?
188. **Machetes pugnax* L.
189. **Limosa aegocephala* Meyer.
190. *Recurvirostra avocetta* L.
191. *Anser cinereus* Meyer.
192. *Anser segetum* Meyer.
193. *Fuligula rufina* L.
194. **Fuligula cristata* Leach.
195. *Fuligula marila* L.
196. *Oidemia fusca* L.
197. **Mergus merganser* L.
198. *Mergus albellus* L.
199. *Podiceps nigricollis* Sundew.
200. *Colymbus arcticus* L.
201. **Larus argentatus* Br.
202. **Larus fuscus* L.
203. **Larus canus* L.

Ми смо дакле констатовали 203 врсте, од ових смо 165 утврдили кожама, 74 јајима, 85 костурима од лубања. Кад се узме на ум, да су од ових само три врсте (*Gecinus canus*, *Motacilla sulphurea* и *Emberiza cia*) из подринских планина код Зворника, док све остале потјечу из веома једноличног посавског краја од Митровице до Обреновца, онда се може рећи, да су то у истину знатни бројеви, па да нам је забрана само за недјељу дана касније стигла, било би у нашој збирци барем за десет врста више.

Посао препарирања запао је у времену од 12. септембра 1893. до 17. фебруара 1894. мог брата самог, док сам ја једино сабирао; за то из тога времена, гдје је мој брат наравски мање прилике имао за ходање, посматрање у већини потјече од мене. Од 17. фебруара до 27. маја 1894. најмио сам изврсног препаратора Артура Рона (Rohn, Беч), па је у то вријеме и мој брат могао редовитије сабирати и посматрати. Потоњи ме је оставио 13. јуна 1894. и од онда сам ја сам сабирао и посматрао.

Од горе наведене 203 констатовали смо за подручје нашег изучавања за 120 врста да су гњездарице; вјеројатно је, да осим ових још 10 врста ондје гнијезде, и то: *Bubo maximus*, *Caprimulgus europaeus*,

Phyllopneuste rufa, *Sylvia curruca*, *Turdus viscivorus*, *Ruticilla phoenicura*, *Motacilla sulphurea*, *Schoenicola intermedia*, *Oedicnemus crepitans* и *Spatula clypeata*.

Уопће је овдашња орнис оскудна у врстама, и врло оскудна у индивидуима; исто тако мало птица онуда пролази.

У истину су релативно чисте само ове врсте гњездарица, које право рекавши чине карактеристичне форме овдашњег птичијег свијета[1]): ***Milvus ater***, *Falco subbuteo*, *Buteo vulgaris*, *Syrnium aluco*, ***Coracias garrula***, *Corvus corax*, *Picus major*, *Picus medius*, *Aegithalus pendulinus*, ***Sylvia cinerea***, *Sylvia atricapilla*, ***Luscinia minor***, *Miliaria europaea*, *Emberiza citrinella*, ***Passer montanus***, *Fringilla coelebs*, *Turtur auritus*, ***Coturnix dactylisonans***, *Ardea purpurea*, *Nycticorax griseus*, *Botaurus stellaris*, ***Gallinula chloropus***, ***Fulica atra***, *Anas boscas*, *Anas querquedula*, *Fuligula nyroca*, *Podiceps minor*. Као селице находе се у већој множини: *Cuculus canorus*, *Oriolus galbula*, *Phyllopneuste rufa*, *Dandalus rubecula*, *Pratincola rubicola*, *Anthus pratensis*, *Fringilla montifringilla*, *Scolopax rusticula*, *Gallinago major* и *scolopacina*, *Anas crecca*, *Anas penelope* и *Anas acuta*. Оскудности птичијег свијета у једну је руку узроком једноликост оног подручја (културна равница с многом шикаром и расутим малим гајићима, као и множина већих и мањих, љети већим дијелом пресушених бара, мало потока), у другу руку можда поглавито обилати, онуда расуто насељени народ, који у заједници с чопором паса и мачака сваки живот затире, никоје гнијездо не ће да остави на миру; јер је Србијанац управо бијесан прогонитељ сваке животиње, те по недјељама и благданима све праска стоји пушака по цијелом оном крају, тако да је свака шетња, особито у шабачкој околици, опасна по живот. У сваког сељака има пушка, а и по варошима захтијева добар тон, да будеш „ловац“, па и сама гимназијска младеж шабачка по недјељама излази јатомице, да убија, што јој баш дође под руку. Мир влада донекле само у великој бари Засавици, западно од Митровице, која никад не пресуши, а ради својих је тресеништа веома слабо приступачна, па је ондје у истину, како ћемо касније видјети, бујан птичији живот.

По карактеру птичијег свијета, који слиједи из горњег списка, припада овај још јужној половици средњоевропског појаса; од јужних и источних врста и одлика находе се овуда само такве, које се виђају у средњој Угарској. Пошто је зима веома оштра, то уопће онуда врло мало птица презими, паче појединих врста, које се много сјеверније и за најљуће студени редовно барем појединце находе, нема овуда

[1]) Које се особито често находе, штампане су масниjим словима.

никако; тако зими нема *Cerchneis tinnunculus, Dandalus rubecula* и *Motacilla alba* само по један екземплар, *Miliaria europaea, Ligurinus chloris* и *Coccothraustes vulgaris* виђају се зими само као нередовне, малобројне скиталице и т. д. Ове врсте зими нити иду на више ни на мање: *Astur palumbarius, Syrnium aluco, Lycos monedula, Corvus cornix, Pica caudata*, дјетели, *Certhia familiaris, Merula vulgaris, Galerita cristata, Passer montanus* и *domesticus*. Овил зими буде више: *Corvus corax, Sitta caesia, Poecile palustris, Parus major, Emberiza citrinella, Fringilla coelebs* и *Carduelis elegans.*

Врло смо пажљиво мотрили сеобу, — није у цијелој перијоди један дан прошао без посматрања. С погледом на ову ваља примјетити, да је овуда сеоба уопће незнатна, или можда, правије рекавши, нема овдје згодног мјеста, гдје би се птице могле смирити; велика већина селица прелети преко оног краја, не спуштајући се никако, — изузевши можда поједине онемогле индивидуе[1]). Поуздано смо то посматрали само за *Numenius arcuatus;* та је птица у јесен у ноћи големим јатима прелијетала преко вароши, али никада овдје — изузимајући Обреновац — нијесмо видјели ни једног комада.

Сеоба сијече Саву у правцу од сјевероистока прама југозападу и обратно, никоја птица не сели дуж ријеке. Сеоба не иде одређеном линијом, већ у широкој струји прилично подједнако преко цијелог подручја. Доста смо се пута увјерили о томе, јер смо више пута у један дан виђали прве придошлице неке врсте у исто вријеме и код Митровице и код Шапца, или још даље на исток. Сеоба у масама, како се често виђају у другим крајевима, никад нијесмо виђали, вазда је број селица по врстама и индувидуима само мален био у размјеру спрам гомиле, каке се на пр. често заустављају у подунавским дубравама код Беча и уз Нижидерско језеро.

Необична је у многих врста сукцезивна сеоба, коју оваку још нигдје нијесам нашао. Има врста, од којих се овуда течајем више недјеља сваки дан наилази на неки број индивидуа, те се вазда од прилике један дан овуда задрже, али их одмах надомјесте нове селице; путују лагано, подједнако, без овећег нагомилавања. Најпоузданије увјерио сам се о тој необичној појави у шљука. У времену од краја септембра до половице новембра дошао би готово сваки дан који од нас на Беглу, бару средње величине близу Шапца. Сваки дан било је ондје 2—10 шљука, али ако смо ове и до пошљедње поубијали, сјутрадан ево опет других, правилно кроз више седмица, али никад

[1]) „Заблуђелице!!“

више, већ највише дванаест, већином пет до шест. Редовно би шљуке приспијевале касно у вечер, па колико смо их видјели или чули, да је у вечер дошло, толико их је друго јутро било ондје; оне, које бисмо преоставили, уздигле би се тик иза сунчаног заласка, узвијале би се високо у зрак, па би одлетјеле; — од прилике пô сата касније, већ при потпуној тмици, долетјеле би косо преко Саве кричући нови путници, па би пали на бару. Сличну смо појаву посматрали за више других врста, и ако ни у које друге онако поуздано и правилно.

Без претеча, одмах у потпуним јатима, виђали смо само *Oriolus galbula, Pratincola rubetra* и *Budytes cinereocapillus;* при свим другим врстама појавиле би се макар за један дан прије поједине претече.

Уопће приспијевају селице доста касно, како се чини касније, него у сусједној Босни. Тако сам при неком путу у Сарајево 2. марта видио велико јато *Pratincola rubicola* (сами мужјаци) на пролазу, дуж цијеле долине Босне, док се код Шапца први батићи (ковачи, *Pratincola rubicola* L.) појавише тек 10. марта.

Веома смо на то пазили, од којих врста оба спола приспијевају у исто доба, а од којих мужјаци долазе прије женки; то је врло мучна работа, јер скровитију, већином нијему женку пуно лакше превидиш, него мужјака, па ја за то овдје наводим само таке врсте, које смо врло тачно могли посматрати.

Прије него женке приспијевају мужјаци од ових врста: *Lanius collurio, Phyllopneuste rufa, Hypolais salicaria, Acrocephalus palustris, Acrocephalus turdoides, Locustella luscinioides, Calamoherpe phragmitis, Sylvia cinerea, Sylvia atricapilla, Sylvia hortensis, Luscinia minor, Dandalus rubecula, Anthus arboreus, Lullula arborea.*

Први дан посматрања у главном мужјаци, женке само појединце у ових врста: *Aegithalus pendulinus, Phyllopneuste sibilatrix, Sylvia cinerea, Pratincola rubicola.*

Оба спола заједно дођоше од *Cuculus canorus, Merops apiaster, Coracias garrula, Oriolus galbula, Jynx torquilla, Upupa epops, Lanius minor, Accentor modularis, Phyllopneuste trochilus, Ruticilla titis* и *phoenicura, Pratincola rubetra, Budytes cinereocapillus, Anthus pratensis, Alauda arvensis.*

У погледу овога посматрања као и у погледу свих, која овдје слиједи, не бих желио да ко помисли, да ми овдје дајемо нешто потпуно, завршено; што ми овдје објављујемо, оснива се на апсолутно поузданом посматрању, које искључује сваку сумњу, — али је то само посматрање од десет мјесеци, а за то вријеме можеш додуше давати

драгоцјене грађе, али не потпуну слику о птичијем животу макар још тако маленог подручја. Наша радња нека је само темељ, на коме ће други поуздано моћи градити.

---

1. *Gyps fulvus* Gm. (Сип). У посавини веома ријетак; није да нема стрвине, али нема мира за ову тако лукаву птицу. Ми смо само у новембру у два пута видјели двије младе птице (ваљда исте), а у јуну добисмо старог мужјака из Дреновца. На куку Просјеку код Зворника гнијезди један пар, код села Лâза и Горњег Постења јужно од Крупња има их великих колонија.

1. ♂ ad, Дреновац, 3. VI. 94. Јован Љубанић[1]).

2. *Milvus regalis* Vieill. (Луња црвенкаста). Од те врсте, која је у Босни и Херцеговини веома ријетка, видио сам 19. јануара два комада са цесте између Шапца и Орита. 4. марта убио је мој брат стару женку на Лабуда окну код Митровице, а 9. марта убио је он један комад тик Шапца, осим тога неколико њих код Мрђеноваца.

2. ♀ ad, Лабуда окно, 4. III. 94., R. v. D.

3. *Milvus ater* Gm. (Луња црнкаста). Веома обична грабљивица. Кад смо у јесен приспјели, није ондје више био црни *Milvus*, у прољећу видио сам првога 1. априла, други дан неколико њих, 4. априла приспјело је главно јато. Прво свјеже легло добио сам 2. маја, 29. маја нашао је мој брат свјежа јаја, а у више гнијезда већ и страном још посве малешне младе, страном такве од 8 дана. Од Шапца на исток црни је милан рјеђи, али између Дреновца и ушћа Дрине има огромна множина парова.

3. ♀ ad, Митровица, 4. IV. 94., E. v. D.
4. ♂ ad, Дреновац, Дола, 16. IV. 94., E. v. D.
5. ♂ pull., Митровица, 29. V. 94., R. v. D.
6. ♀ pull., Митровица, 29. V. 94., R. v. D.
1. легло, 3 комада, Прово, Орлача, 2. V. 94., R. v. D.

4. *Cerchneis tinnunculus* L. (Вјетруша кликавка). Од септембра до средине новембра доста честа, онда се цијеле зиме није видила; опет прва 9. фебруара, онда појединце, у пуном броју тек почетком априла. Врло обичајна гњездарица, некада гнијезди по дупљима, а негда просто по хридовима.

7. ♂ ad, Јеленча, 17. III. 94., E. v. D.
8. ♀ ad, Меовине, 2. IV. 94., R. v. D.
2. легло, 6 комада (једно бијело из утробе птичије), Дреновац, 29. IV. 94., E. v. D.
3. легло, 5 комада, Засавица, 20. V. 94., R. v. D.
4. легло, 5 комада, Орлача, 2. VI. 94., R. v. D.

---

[1]) На оваки начин наваћам примјере, који се находе у сарајевском музеју. Гдје није друго име назначено, ондје шифра E. v. D. значи, да је тај комад од мене, а R. v. D. да је од мога брата.

5. *Cerchneis cenchris* Naum. (Вјетруша бјелонокта). 1. маја један комад у друштву *Erythropus vespertinus*. У биоградском музеју један пар из неготинског краја.

6. *Erythropus vespertinus*, L. (Вјетруша копчић). 17. априла женку ad., 20. априла три мужјака и четири женке, 2. маја три мужјака и двије женке. Један је пар годину дана гнијездио у бари Засавици.

9. ♂ ad, Шабац. Топузовићки забрањ, 17. IV. 94., E. v. D.
10. ♂ ad, Мрђеновац, Дуга бара, 20. IV. 94., E. v. D.
5. легло, 4 комада, острво на Засавици, 30. V. 94., R. v. D.

7. *Hypotriorchis aesalon* Tunst. (Соко крагуљчић, соколић). Од 4. новембра до 7. марта појединце кад и кад; и старе птице.

11. ♂ juv., Шабац, 12. I. 94., од птичара.

8. *Falco subbuteo* L. (Соко грлаш). Честа гњездарица у цијелом подручју. У јесен до краја октобра множина, онда је одједноћ нестаде. Готово сви у септембру и октобру убијени комади имали су у вољи само останке разних врста желик-жене (коњске смрти, *Libellula* и *Calopterix)*. У прољећу видио сам првог сокола грлаша 4. априла, а од онда кад и кад врло ријетко, 20. априла големо јато на пролазу, а најближих дана у потпуном броју. Прва два свјежа легла добио сам 20. маја, опет једно свјеже 2. јуна.

12. ♀ ad, Дреновац, 17. IX. 93., E. v. D.
13. ♂ ad, Шабац, Куртовићка ливада, 24. IX. 93., E. v. D.

9. *Falco peregrinus* Tunst. (Соко сиви). Од 29. септембра до 20. априла појединце и без реда, више од три у једном дану нигда не видјех. Поједини, извјесни индивидуи никада нијесу дуже остајали, него по неколико дана, али би их доскора опет нови надомјестили. 15. јануара баш сам с неког пашњака хтио да убијем једну трептељку појарицу *(Anthus aquaticus* L.), која је преда мном узлетила, кад истом се један соко *(Falco peregrinus* Tunst.) обори на трептељку, на тридесет је корака пред меном зграби, и хтједе да с њоме побјегне, али га схвати тане из моје пушке.

14. ♂, Шабац, Бегла бара, 15. I. 94., E. v. D.

10. *Falco lanarius* Pall. (Соко банатски). Од 15. фебруара почевши виђали смо око Лабудовог окна неколико пута поједине ексемпларе, на жалост не могавши ни једног убити; средином априла, кад је већине проходних врста нестало било, не видјесмо никојег сокола банатског *(Falco lanarius* Pall.) више. Он по томе за чудо није гњездарица, или је најмање као таква врло ријетак. У биоградском музеју има дивна, веома јасна, стара женка из зајечарског краја.

11. *Astur palumbarius* L. (Јастријеб). Обичајна станарица; за чудо виђа се овуда у свако доба годишње много више старих сивих, него

младих, жутих птица; чини се по томе да ове одмах одселе, чим полете; у вријеме од септембра до 25. децембра нијесам ја уопће видио ниједног младог ексемплара, у јануару и фебруару неколико њих. Од половице јануара почевши сједили су стари парови у вечер већ редовно уз своја гнијезда. Свраке и зечеви (ма да су ови овуда ријетки) главна су зими јастријебу храна. Чим се патке појаве, онда исте највише лови, и то особито крџу *(Anas querquedula* L., патка пупчарица). У многих ексемплара, које смо поубијали и размотрили, више нам је него у икојих других грабилица, ударила у очи разлика у величини пера по њиховој старости; ново, дакле тамам развијено, те по томе још неистрошено перо вазда је знатно краће него старије, већ очесано; по том непрестаном трошењу су н. пр. средња брчна пера посве старих птица, за цијелу трећину ужа него она у годишњака обају сполова, али дакако и много краћа. Прво сам ново легло добио већ 4. априла, али још 19. маја нашао је мој брат у једном гнијезду сасвим малешне младе.

15. ♂ ad, Дреновац, Вукчевица, 16. X. 93., E. v. D.
16. ♀ ad, Шабац, Опћински забрањ, 30. X. 93 , E. v. D.
17. ♂ juv., Шабац, Толић-поље, 25. XII. 93., E. v. D.
6. легло, 4 комада, Орит, 4. IV. 94 , R. v. D.

12. *Accipiter nisus* L. (Кобац птичар). Од краја септембра до краја марта обичајан, није гњездарица; овамошњи крај као да је размеђе између *Accipiter nisus* L. и *Astur brevipes Severzow,* гдје се никоја од ове двије врсте стално не насељава.

Краткопрстог крагуја, кога смо овуда узалуд тражили, нашао је, како је познато, Едуард Ходек на Тимоку на гнијезду. И пар и легло доспјели су у „British Museum“. Врло старе птице, нарочито стари мужјаци слабо се овуда виђају.

18. ♂ juv., Белотић, 29. IX. 93., E. v. D.
19. ♂ ad, Прово, Орлача, 16. X. 93., R. v. D.
20. ♀ med., Шабац, Куртовићка ливада, 14. XI. 93., E. v. D.
21. ♂ med., Шабац, Дамача, 20. XI. 93., E. v. D.
22. ♂ juv., Меовине, 1. XII. 93., R. v. D.
23. ♀ med , град Шабац, 18. XII. 93 , E. v. D.

13. *Pandion haliaëtus* L. (Јастребац циполаш). 5. априла видио сам стару једну птицу на Засавици, иначе је никад не видјех.

14. *Aquila pennata* Gm. (Орао патуљак). Један комад *(minuta)* видио сам 20. априла код Драгојевца, иначе га поуздано нијесам виђао. Лијеп један комад *(pennata)* из зајечарског краја има у биоградском музеју.

15. *Aquila naevia* Wolf. (Орао кличећи). Ријетка гњездарица, у јесен до 20. октобра, у прољећу од 15. фебруара. Сви су овамошњи

типичне *naevia*-е. *A. clanga* нијесмо виђали, па ни пријелаз на ту врсту, док се насупрот у другим крајевима балканског полуострва прелазне форме врло често виђају. 26. априла убио сам из једног гнијезда женку и извадио свјеже јаје; већ 29. априла, дакле само три дана касније, сјела је друга женка у то гнијездо, коју је мој брат убио.

24. ♀ ad, Причиновић, Долић, 26. IV. 94., E. v. D.
25. ♂ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 2. V. 94., E. v. D.
7. 1 јаје, Причиновић, Долић, 26. IV. 94 , E. v. D.

16. *Aquila imperialis* Bechst. (Орао царски). Једно је гнијездо било код Засавице, друго једно недалеко од Лабудовог окна, на жалост била су оба развргнута, прије него што доспјесмо, да старе убијемо, али из првога барем стигосмо легло. У јесен видјесмо врло осамљене, већином младе орлове ове врсте до краја октобра, у прољећу појавио се је први пар средином марта. У нутрашњости земље веле да је царски орао обичан; у биоградском музеју су два ексемплара из неготинског краја.

8. 1 јаје (два друга при вађењу полупана), Засавица, 8. IV. 94., E. v. D.

17. *Haliaëtus albicilla* L. (Орао бјелорепи, стекавац). Од Засавице до Прова било је 10 гнијезда, на жалост су парови у свима толико пометани, да су гдјекоји оставили гнијездо, други су опет били тако невјеројатно плашљиви, да никоју стару птицу не могосмо добити, исто тако ни легло, пошто смо два гнијезда, до којих се могосмо успети, прекасно нашли. 16. априла наредио сам, да се изваде два полетарца, пошто сам женку тешко ранио; једног израслог мужјака, убијеног на окрајку гнијезда, добио сам из Лабуда окна. Два од тих гнијезда била су насред баре, на посве осамљеном старом дрвећу и видјела су се на далеко. У касној јесени и зими само се ријетко кад виђа бјелорепи орао (орао стекавац). Један пар мора да је већ средином фебруара носио јаја.

26. ♂ pull. Лабуда окно, 20. V. 94., R. v. D.

18. *Pernis apivorus* L. (Шкањац, осаш). Ријетка гњездарица, 26. маја видио сам првог мужјака, 28. маја на једном мјесту пет комада. 2. јуна добих на своју велику радост легло и крила женке, убијене са гнијезда.

9. легло, 2 комада, Прово, Орлача, 2. XI. 94., E. v. D.

19. *Archibuteo lagopus* Brünn. (Шкањац гаћасти). Веома ријеђак; ми смо видјели само један комад у времену од 5. до 13. јануара (најљућа студен у години). На жалост не могосмо прикупити примјера, али један комад из околице зајечарске има у биоградском музеју.

Примједба. 27. маја мишљаше мој брат тврдо и стално, да је близу Шапца видио једног *Buteo ferox;* на жалост онда више не смједосмо ловити, иначе бисмо лако могли убити онај комад, што је доста близу крај њега пролетио.

20. *Buteo vulgaris* Bechst. (Мишар). Обична станарица. Овамошње су станарице веома велике и већином доста загасита перја; у новембру виђесмо и за чудо малених ексемплара, од којих смо више њих убили, али и ови су били типични мишари; *B. desertorum* узалуд смо тражили. Већ 9. фебруара сједио је један пар на гнијезду, прво сам легло добио 19. марта, пошљедње 14. априла.

27. ♂ ad, Обреновац, 3. X. 93. E. v. D.
28. ♂ ad, Шабац, Стари забрањ, 21. XI. 93., R. v. D.
29. ♀ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 5. I. 94., E. v. D.
9. легло, Орит, 19. III. 94., E. v. D.
10. легло, ibidem, 14. IV. 94., R. v. D.
11. једно јаје необично велико, 28. III. 94., E. v. D.

21. *Circus aeruginosus* L. (Еја пијуљача). Доста честа гњездарица, у јесен до краја октобра, у прољећу од 3. марта. Већина парова леже у гнијезду уз Битву и на Засавици, али онолика множина, као на Нижидерском језеру, нема их овдје, јер се при суставном тражењу пачијих јаја одвише гнијезда разори.

30. ♀ juv., Шабац, Бегла бара, 15. III. 94., Kohn.
31. ♂ ad, Засавица, 5. IV. 94., E. v. D.
32. ♀ ad, Шабац, Вељача бара, 13. IV. 94., E. v. D.
12. једно јаје, Бегла бара, 11. V. 94., R. v. D.

22. *Circus cyaneus* L. (Еја стрњарица). Веома ријетка; млада женка боравила је од 6. до 14. јануара на Бегли бари, гдје сам је овог пошљедњег дана убио; воља бијаше празна, птица мршава као костур. Иначе те птице нијесам виђао. У биоградском музеју има један комад из зајечарског краја.

34. ♀ juv., Шабац, Бегла бара, 14. I. 94., E. v. D.

23. *Circus cineraceus* Mont. (Еја сива). Мој брат убио је женку 11. априла у Добровској бари, али се птица изгуби у трстици. Иначе је не видјесмо. Биоградски музеј има један комад из Зајечара.

24. *Circus pallidus* Sykes. (Руска еја). Видио сам и убио једног јединцатог мужјака у најбољем перју.

35 ♂ ad, Орит, 2. IV. 94., E. v. D.

25. *Athene noctua* Retz. (Ћук). 17. септембра зачујемо у зору близу Шапца ћука гдје виче, иначе га нијесмо виђали, али ипак 30. маја добих из Дреновца једно доста свјеже јаје, коме могаше бити од прилике четири недјеље. На источној страни Србије, чини се, да ћука има више, пошто биоградски музеј има 3 комада из Неготина.

13. једно јаје, Дреновац, почетком маја 94., E. v. D.

26. *Syrnium uralense* Pall. (Сова дугорепа). Послије подне 30. септембра убио је мој брат у храстику тик Шапца један комад, који су гаврани и вране бијесно прогониле, а за чудо на истом мјесту неколико минута касније једну ушару. У јутру 1. јануара прелетио је мени један стар, доста јасан комад око 100 корака високо изнад главе.

27. *Syrnium aluco* L. (Шумска сова). Врло обична станарица у цијелом крају. Како овуда слабо има миша, живи шумска сова поглавито од мањих птица, нарочито смо јој доста често у вољи нашли останке од лөја (зеба битквица) и косова.

36. ♂ juv., Шабац, Стари забрањ, 25. IX. 93., R. v. D.
37. ♂ ad, Метковић, 29. IX. 93., E. v. D.
38. ♀ juv., Шабац, Бегла бара, 21. I. 94., E. v. D.

28. *Bubo maximus* Sibb. (Велика јејна). Можда гњездарица код Шапца. Осим онога, код *Syrnium uralense* споменутог ексемплара, што га је видио мој брат, добисмо 27. септембра старог мужјака, што га је убио један циганин, а једног младог мужјака убио сам ја на нову годину у Топузовићком забрању код Шапца; код Ложнице и Зворника, веле, да има много ушара.

39. ♂ ad, Шабац, Стари забрањ, 27. IX. 93., од једног Циганина.

29. *Otus vulgaris* Flem. (Сова утина). Ријетка станарица, ми смо само 4. новембра видјели један комад у Орлачи код Прова, и 5. марта три комада код Салаша, осим тога добисмо 8. априла већ веома облежано легло. Првих дана марта мора да их је код Салаша пролетјела огромна множина, пошто је мој брат 5. марта у неком малом гајићу видио, истина само три утине, али силну множину свјежег гноја.

40. ♂ juv., Орлача код Прова, 4. XI. 93., R. v. D.
41. ♀ ad, Ночајски салаш, 5. III. 94., R. v. D.
14. легло, 3 комада, Орит, 8. IV. 94 , R. v. D.

30. *Brachyotus palustris* Forster. (Сова мочварица). На пролазу од средине септембра до краја октобра и почетком марта. Ми смо сову мочварицу вазда само појединце налазили, али веле, да их је 11. октобра код Лабудовог окна множина прелетјела. 9. видио сам на мочварама Битве за ведра, сунчана претподнева један комад, гдје са свијем по начину дање грабилице дуже времена високо у зраку кружи; не могох се домислити, каква је то птица, док не паде у рогожје, те је убих.

42. ♂ med., Дреновац, Широка бара, 17. IX. 93., E. v. D.
43. ♂ juv., Дреновац, Битва, 9. X. 93., E. v. D.
44. ♀ ad, Ноћајски салаш, 5. III. 94., R. v. D.

31. *Caprimulgus europaeus* L. (Помракуша, кувижа). Једва да је гњездарица, и на пролазу ријетко се виђа, ми смо само три појединa комада видјели 1. и 16. октобра и 18. априла.

45. ♂ juv., Шабац, Бегла бара, 1. X. 93., E. v. D.
46. ♀ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 18. IV. 94., E. v. D.

32. *Cypselus apus* L. (Пчелозуба, црна чиопа). У Биограду има пчелозуба (црна чиопа) у великој множини своја гнијезда, у подручју нашег посматрања насупрот никако је не видјесмо.

33. *Hirundo rustica* L. (Ласта, ластавица покућарка). Доста честа гњездарица у свем подручју. У јесен појединце до половице октобра, у прољећу прва 4. априла, у пуном броју тек од 20. априла.

15. легло, 3 комада, Прово, 18. VII. 94., E. v. D.

34. *Hirundo urbica* L. (Пиљак, косирић). Ријетка гњездарица у граду Шапцу. При нашем доласку 12. септембра не видјесмо никоју више, у прољећу прве 19. априла, од 24. априла у пуном броју.

35. *Hirundo riparia* L. (Брјегуница чађава). Врло обична гњездарица. У јесен при нашем доласку не бје никаке више, у прољећу 2. маја у пуном броју; 16. јуна већином још свјежа јаја, само мало облежана. Највећа насеобина има код Прова, али и ова још далеко заостаје од оне на славонској савској обали међу Кленком и Митровицом, гдје има много хиљада парова.

47. ♂ ad, Прово, 1. V. 94., R. v. D.
48. ♀ ad, ibidem, 1. V. 1894., R. v. D.
16. легло, 6 комада, ibidem 16. II. 94., E. v. D.

36. *Cuculus canorus*, L. (Кукавица). Као гњездарица само врло ријетка. У јесен не видјесмо никоју више, у прољећу прву 5. априла, први пут нам је закукала 14. априла. До 23. априла виђала се је мало која кукавица, а од тога дана свуда силна множина, која је нарочито почетком маја једнако расла, око половице тога мјесеца пак одједноћ их нестаде до неколико комада. Узроку тој изванредној стрки не могох се домислити, не видјех никоју врсту гусјенице у толикој множини, да бих у томе могао назријети узрок. Црвене кукавице само су се врло ријетко виђале, а од средине маја баш никако. Других година, рекоше ми, да је кукавица у вријеме парења овуда врло честа, па томе у овом крају и сви услови пријају; али ја у те дане не могох да стигнем нити које јаје, нити каку младу птицу, ма да сам, кад сâм унаточ приљежна тражења ништа не нађох, за њих расписао релативно велику награду. То је нов доказ за скиталачки живот кукавичин, што га је већ истакао Е. Ф. пл. Хомајер (Homeyer, Naumania, 1849., I. и Wanderungen der Vögel стр. 222. и д.).

49. ♀ ad, Церовац, 14. IV. 94., R. v. D.
50. ♂ ad, Орит, Широка, 20. IV. 94., R. v. D.
51. ♀ ad, (црвена) Причиновић, Долић, 26. IV. 94., E. v. D.

37. *Merops apiaster* L. (Брјегулац, пчеларица). Код Прова повећа насеобина, иначе још тамо амо поједини парови. У јесен не видјесмо више пчеларица (брјегулаца), у прољећу прва два мужјака и једну женку 3. маја. 16. јуна већина легала нова, неколико облежаних, 20. јула први полетарци.

52. ♂ ad, Црвена механа, 3. V. 94., R. v. D.
53. ♀ ad, ibidem, 3. V. 94., R. v. D.
17. легло, 8 комада, Прово, 16. VI. 94., E. v. D.

38. *Alcedo ispida*, L. (Сумбул мавени, водомар). Веома ријетка, у цијелом подручју ваљда их гнијезде највише 5—6 парова.

54. ♂ ad, Прово, обала Саве, 2. V. 94., R. v. D.

39. *Coracias garrula* L. (Смрдиврана). Веома обичајна гњездарица у свем подручју. У јесен нашли смо смрдиврану само још појединце до 24. септембра, у прољећу прве (пет комада) 16. априла; 23. априла приспјела је огромна главна маса. Цио дан долазиле су смрдиване; неко би вријеме кружиле високо у зраку, а онда би се великом криком спустиле. 26. априла већ су биле у живој свађи с чапљама за дупља. Пошто овуда има велика множина шупљег дрвећа, гнијезди смрдиврана само у њему. Прво потпуно ново легло добио сам 24. маја; обично је било по 5 јаја, али чешће би их се десило и по шест.

55. ♂ ad, Дреновац, Дола, 16. IV. 94., E. v. D.
56. ♀ ad, ibidem, 16. IV. 94., E. v. D.
18. легло, 6 комада, ibidem, 24. V. 94., E. v. D.

40. *Oriolus galbula* L. (Вуга, златка). Обична гњездарица. У јесен видјели смо само још једну младу птицу 20. септембра, у прољеће прве 18. априла, 24. априла велика множина на пролазу, од 26. почевши у пуном броју.

57. ♀ juv., град Шабац, 20. IX. 93. E. v. D.
58. ♂ ad., Шабац, Топузовићки забрањ, 19. IV. 94., E. v. D.
59. ♀ ad, ibidem, 23. IV. 94., R. v. D.
19. легло, 2 комада (2 друга при вађењу полупана), Дреновац, 1. VI. 94., E. v. D.

41. *Sturnus vulgaris* L. (Брљак, чворак). Веома обична гњездарица. У пуном броју до краја октобра, онда појединце још до половице новембра. 1. децембра три комада код Меовина, 10. и 21. децембра код Шапца по један комад, 3. јануара четири комада, 1. фебруара три комада, 19. фебруара два комада, од тог дана сваки дан по више њих, а почетком марта у пуном броју. 26. маја први полетарци.

60. ♂ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 21. XII. 93., E. v. D.
61. ♂ ad, Лабуда окно, 4. III. 94., R. v. D.
62. ♀ ad, ibidem, 4. III. 94, R. v. D.

42. *Lycos monedula* L. (Чавка). Веома обична станарица.

63. ♂ ad, Шабац, Опћински забрањ, 8. XI. 93., R. v. D.
64. ♀ ad, Дреновац, 20. XI. 93., E. v. D.
20. легло, 7 комада, Шабац, Опћински забрањ, 25. IV. 94., E. v. D.

43. *Corvus corax* L. (Гавран, гарван). Обична станарица, зими је код Шапца буде нешто више, јер се онда и они гаврани, који подаље одонуд гнијезде, довлаче к живодерницама близу града. Већином се гаврани виђају у двоје, у касној јесени и при крају зиме међутим и по њивама у јатима до 40 комада. Почетком фебруара поправљали старији парови гнијезда, 23. марта нашао сам у једном гнијезду младе већ од више дана, прве полетарце код два гнијезда 2. маја.

65. ♂ ad, Шабац, уз Саву, 9. X. 93., R. v. D.
66. ♀ ad, (једно средње брчно перо наполак бијело), Шабац, Камичак, 12. XII. 93., E. v. D.
67. ♂ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 7. II. 94., E. v. D.
21. легло, 3 комада, Шабац, Куртовићка ливада, 20. III. 94., E. v. D.

44. *Corvus corone* L. (Врана галоврана). Од те врсте, која је на цијелом балканском полуострву са свијем ријетка, те на пр. у Босни и Херцеговини никако још није доказана, нашао сам 17. септембра заједно с мојим братом један комад код Дреновца, 1. јануара један комад баш насред града Шапца. Први нас је комад дочекао на земљи до на 20, потоњи до једва на 10 корака, те не може бити говора о томе, да смо их замијенили младим пољским вранама (како се то доста често дешава!). Први сам комад ласно могао убити, ама ми у први мах не бје на памети, да ту пред собом имам највећу ријеткост, а нијесам хтио да расплашим неколико *Totanus glottis,* који су преда мном били пали при крају неке мочваре, те су међутим одлетјели, прије него што им се на пушкомет примакох, а дотле ми на жалост и врана побјеже.

45. *Corvus cornix* L. (Врана). Врло обична станарица. Дјеломичне албинизме виђали смо 1. и 15. децембра код Орита и код Шапца. Некоји су парови већ 2. фебруара отпочели градити гнијезда.

68. ♂ ad, Шабац, Стари забран, 28. XI. 93., E. v. D.
22. легло, 4 комада, Орит, 14. II. 94., R. v. D.

46. *Corvus frugilegus* L. (Врана, копач). 20. новембра у високом лету седам комада, од 6. јануара до 6. марта повише, нарочито за најљуће зиме, онда још два комада 9. марта, два комада 10. априла, два комада 23. априла и два комада 26. маја. Ваљда у Славонији негдје близу има једна колонија, у нашем подручју не гнијезди пољска врана.

69. ♂ ad, Узвече, 11. I. 94., E. v. D.

47. *Pica caudata* Boie. (Шврака). Веома обична станарица, ноћи их заједно у друштву по више стотина у густим младим шумама. 19. децембра убио сам један комад са двије бијеле пјеге на дôњем завоју крила, 24. јануара један са јасно смеђом тртицом, на жалост изгубио ми се је пошљедњи занимљиви комад у густој шикари.

70. ♂ ad, Шабац, Куртовићка ливада, 28. IX. 93., E v. D.
71. ♀ ad, Дамаћа, 19. XII. 93., E. v D.
23. легло, 6 комада, Шабац, Топузовићки забран, 23. II. 94, R. v. D.

48. *Garrulus glandarius* L. (Креха, шојка). Као гњездарица само веома ријетка, као скиталица у јесен доста обична. Међу мноштином поубијаних комада не могосмо да примијетимо особите какe разлике, нарочито нити јачих каких црних пјега по глави. Свуда су до сад на балканском полуострву само нађене типичне форме без нагињања на источне врсте и варијетете. За чудо добио сам легло (4), које је додуше већ дуго било облежано, па се на жалост више није дало ваљано препарирати, и то још 30. јуна.

72. ♂ ad, Шабац, Куртовићка ливада, 16. X. 93., R. v. D.
73. ♂ ad, Шабац, Стари забрањ, 22. XI. 93., R. v. D.
24. једно јаје (деф.), Прово, Орлача, 30. IV. 94., E. v. D.

49. *Gecinus viridis* L. (Зелена жуна). Доста ријетка станарица. Ни у које друге врсте дјетла не нађосмо толиких разлика у величини, као у ове врсте.

74. ♂ ad, Дреновац, Опћински забрањ, 17. X. 93., E. v. D.
75. ♀ ad, ibidem, 3. XI. 93., E. v. D.
76. ♂ ad, ibidem, 17. XII. 93., R. v. D.

50. *Gecinus canus* Gm. (Сива жуна). У Посавини видио је мој брат само једноћ, 13. октобра, један комад код Драгојевца. У подринским планинама има је доста.

77. ♂ ad, Зворник, 15. III. 94., R. v. D.
78. ♀ ad, ibidem, 15. III. 94, R. v. D.

51. *Dryocopus martius* L. (Црна жуна). Ми смо видјели један једини екземплар 8. новембра (веома ружно вријеме) у опћинском забрању код Шапца.

52. *Picus major* L. (Велики дјетао, шаренгаћа). Обична станарица. Дне 15. марта убио ми је брат у подринским дубравама код Лознице веома занимљиву женку, за коју не знам, хоћу ли је назвати мушкопером женком од *Picus major,* или ћу је прибројити у варијетет *numidicus.* Перје уопће бијаше необично жива шара, на глави бијаше неколико црвених пераца, исто тако на прсима, гдје су у неку руку сачињавала полумјесец; поједина перца овдје бијаху живо црвена, остала само ружичасто задахнута. На жалост је то црвенило већ неколико сати послије смрти веома изблиједило, али се још могаше распознати. Сполни органи бијаху нормално развијени. На свим другим шареним дјетлима, који су овуда поубијани, није се виђала никака разлика.

79. ♂ ad, Обреновац, Опћински забрањ, 3. X. 93., E. v. D.
80. ♀ ad, Шабац, Стари забрањ, 3. X. 93., R. v. D.
81. ♀ ad, Лозница, подринске дубраве, 15. III. 94., R. v. D.

53. *Picus medius* L. (Дјетао средњи). Обична станарица, готово још обичнија него пређашњи; има је и по планинама.

82. ♂ ad, (два средња брчна пера бијела), Обреновац, Опћински забрањ, 3. X. 93., E. v. D.
83. ♀ ad, Прово, Орлача, 16. X. 93., R. v. D.
25. легло, 3 комада, Прово, Орлача, 16. VI. 94., E. v. D.

54. *Picus minor* L. (Дјетао мали). Веома обична станарица, такођер и у планинама. Веома се радо пење уз плотове, уз старе рпе суварја, а нада све радо насред поља, често доста далеко од шуме, по кукурузовини. Овамошњи екземплари варирају у величини и шару главе доста знатно, по хрпту су већином веома загасити.

84. ♀ med., Шабац, Опћински забрањ, 31. X. 93., R. v. D.
85. ♀ ad, ibidem, 31. X. 93., E. v. D.
86. ♂ ad, Шабац, Стари забрањ, 30. XI. 93., E. v. D.
26. једно јаје, чисто, Прово, Орлача, 29. II. 94., E. v. D.

55. *Jynx torquilla* L. (Вијоглав мравар). Ријетка гњездарица, у јесен не видјесмо никојег вијоглавог мравара више, у прољећу први пар 8. априла, онда једног мужјака 9. априла, од 10. априла почевши у пуном броју.

87. ♂ ad, Дамача, 9. IV. 94., E. v. D.
88. ♀ ad, Нoћај, 8. IV. 94, E. v. D.

56. *Sitta caesia* Kretschm. (Брглијез обични). Честа станарица, за касне јесени и зими веома се множи. Овамошњи су брглези по трбуху веома живо рђасти, само у гори поубијасмо неколико бљеђих екземплара.

89. ♀ ad, Шабац, Стари забрањ, 27. XI. 93., E. v. D.
90. ♂ ad, ibidem, 30. XI. 93., R. v. D.

57. *Tichodroma muraria* L. (Брзељ, зидарчац). 13. марта видјесмо један пар уз хридове развалине Сокола, јужно од Крупња.

58. *Certhia familiaris* L. (Пузавац). Веома ријетка станарица, зими дјеломице скиталица; разлика нијесмо опазили.

91. ♂ ad. Лојаница, 1. XII. 93., E. v. D.
92. ♂ ad, Орит, 10. XII. 93., E. v. D.
93. ♂ ad, Шабац, Куртовићка ливада, 13. XII. 93., E. v. D.

59. *Upupa epops* L. (Краљев кокот, краљевски или рајски пијевац). Доста честа станарица. У јесен видјесмо само још један комад 13. септембра, у прољећу први 31. марта, од 10. априла почевши у пуном броју. 2. маја већ сам добио дуго облежано, 3. јуна још ново легло.

94. ♀ ad, Табановић, 13. IX. 93., E. v. D.
95. ♂ ad, Дреновац, 23. IV. 94, E. v. D.
27. легло, 4 комада (2 друга разлупана), Дреновац, 2. V. 94., E. v. D.
28. легло, 3 комада (при томе једно патуљасто јаје, 3 друга разлупана) ibid 3. VI. 94., E. v. D.

60. *Lanius excubitor* L. (Сврачак велики). Ријетка зимарица од 10. октобра до 5. марта; у свему видјесмо само 19 комада, од којих смо 10 убили.

96. ♀ ad, Дреновац, Широка бара, 20. XI. 93, E. v. D.
97. ♀ ad, Шабац, Јерез, 7. I. 94., E. v. D.
98. ♂ ad, Драгојевац, 18. XII. 93., E. v. D.

61. *Lanius minor* L. (Сврачак мали). Веома ријетка гњездарица. У јесен не видјесмо никоју више, у прољеће први пар 26. априла. 20. јуна једно ново и једно облежано легло.

99. ♂ ad, Причиновић, Долић, 26. IV. 94., E. v. D.
29. легло, 5 комада, Дреновац, 20. VI. 94., E. v. D.

62. *Lanius collurio* L. (Сврачак руси). Источно од Шапца, нарочито код Прова, веома обична, источно од Шапца веома ријетка гњездарица. У јесен, када смо ми дошли, само још неколико младих

птица до 3. октобра; у прољеће прва (мушко) 2. маја, најближих дана иза тога већ у пуном броју. Многи аутори, тако нарочито пастор Песлер (J. f. O. 58., стр. 43.) и E. J. пл. Хомајер (M. d. O. V. у Бечу, VIII., стр. 35.) мисле, да легла с јаким еритризмом потјечу од парова, који су у највишем јеку продуктивне снаге, па таких јаја особито често буде, када је лијепо прољеће. Оно што сам ја овуда виђао, као да не потврђује та два назора, особито овај пошљедњи, јер ма да је прољеће 1894. овуда било да не може љепше, опет је било више зеленкастих јаја, бјело-зелена била су рјеђа, још рјеђа жућкаста, а најрјеђа црвена. Између 55 легала, што сам их добио, била су само два са свим црвена и једно отворено црвенкасто. Биће дакле да ипак о шару јаја одлучују и други моменти него горе споменути, ваљда такви локалне нарави.

100. ♀ juv., Обреновац, 3. X. 93., E. v. D.
101. ♂ ad, Прово, 2. V. 94., R. v. D.
30. легло, 4 комада, Шабац, 27. V. 94., Rohn.
31. 11 појединих јаја, пробраних из 54 легла, сва из Прова, крајем јуна 94., E. v. D.

63. *Muscicapa grisola* L. (Мухарица сива). Ријетка гњездарица. У јесен до 28. септембра, у прољеће од 23. априла.

102. ♂ juv., Шабац, Бегла бара, 28. IX. 93., E. v. D.
103. ♂ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 23. IV. 94., E. v. D.

64. *Muscicapa luctuosa* L. (Мухарица црноглава). Ваљда само проходница и као таква ријетка. Ја сам само 17. априла видио једног мужјака, 19. априла једну женку, а 20. априла један пар.

104. ♂ ad, Шабац, Опћински забрањ, 17. IV. 94., E. v. D.
105. ♀ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 19. IV. 94, E. v. D.

65. *Muscicapa albicollis* Temm. (Мухарица бјелокрила). 25. априла видио сам изненада на малом неком дебалцу у опћинском забрању код Шапца једног мужјака, гдје сједи једва 20 корака од мене, али прије него што сам могао измијенити крупну сачму, што сам је имао у пушки, одлети ми у хвој веома високог храста, па ми све настојање, да га ондје нађем, бијаше узалуд; иза 10 часака касније одлети, па га на жалост промаших. Иначе га никако нијесам виђао, али у биоградском музеју има један комад из Зајечара.

66. *Accentor modularis* L. (Попић сиви). Проходница, која се само кратко вријеме виђа; ја сам само 22. марта видио један пар, мој брат 27. марта инокосног мужјака.

106. ♂ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 22. III. 94., E. v. D.

67. *Troglodytes parvulus* L. (Тртак, палчић). Од октобра до краја марта обичан на свим подесним мјестима, нарочито и у трски, као гњездарица само појединце.

107. ♂ ad, Прово, Орлача, 16. X. 93., R. v. D.
108. ♀ ad, Дреновац, Опћински забрањ, 3. XI. 93., E. v. D.

68. *Cinclus aquaticus* L. (Водени чворак, ронац, пилиновац, брљак обични). Риједак, уз горске потоке јужно од Крупња.

69. *Poecile palustris* L. (Сјеница, сивка). Обична станарица, и у гори; зими је има више. Ни овдје ни у гори не могосмо, — осим знатних разлика у величини и час више сивог, час више мрког перја по леђима, — опазити особитих разлика у шару, ма да смо их поубијали множину. *P. alpestris* и *lugubris* узалуд смо тражили; мислим додуше, да сам 31. октобра у опћинском забрању код Шапца видио два комада потоње врсте, који су се одмах истакли својом величином и другојачијим пјевањем, али их не могох схватити. Зими много више мужјака него женки.

109. ♂ ad, Шабац, Стари забрањ, 30. IX. 93., R. v. D.
110. ♂ ad, Прово, Орлача, 16. X. 93., R. v. D.
111. ♂ ad, Шабац, Куртовићка ливада, 20. X. 93., E. v. D.
112. ♀ ad, ibidem, 8. II. 94., R. v. D.

70. *Parus major* L. (Јасеница, сјеница велика). Обична гњездарица, зими је буде више, у вријеме љуте студени излази одношај мужјака према женкама од прилике као 5 : 1, ако не још неповољнији за женке.

113. ♂ ad, Шабац, Стари забрањ, 28. XI. 93., E. v. D.

71. *Parus coeruleus* L. (Плавић, сјеница плаветна). Веома обична гњездарица; зими, како се чини, само мужјаци.

114. Шабац, Топузовићки забрањ, 30. I. 94., E. v. D.
115. Дреновац, Вукћевица, 29. III. 94., E. v. D.

72. *Acredula caudata* L. и *rosea* Blyth. (Дугорепица, млинарић). Ријетка гњездарица, зими је буде нешто више, највише је има у новембру и фебруару. У јесен и зими наилазили смо овуда једино на *var. rosea* Blyth, сви екземплари, стари и млади, мужјаци и женке, с крупним црним пругама по глави. Од 8. фебруара почевши виђале су се уз *A. rosea* и типичне, бјелоглаве дугорепке (млинарићи, бјелоглавке), испрва су међутим лијетале разлучене, у вријеме парења појавише се оба облика у прилично једнакој множини, сад у разлученим, сад у измијешаним паровима. В. пл. Чуси (Tschusi) пл. Шмидхофен (Schmidhoffen) пише (M. d. O. V. у Бечу, VIII., стр. 103.): „Испрва држао сам пругасте екземпларе за млађе женке, али ме је нож поучио, да црне пруге нијесу ограничене само на женски спол, већ да их има и у мужјака, па како се види на једноме пару у мојој збирци, који сам убио у прољећу, показује се та пруга у мужјака још више развијена него у женке. Како сам још у свакомјату налазио од чисто бјелоглавих екземплара па до највиших црних пруга најразличитије пријелазе, па и у издружених парова у

прољећу често једна и друга страна имаху црне пруге, то морам мислити, да се те пруге — варирајући индивидуално — врло неједнако губе, па неки индивидуи тај биљег носе дуго, можда сав живот, како то видимо у форме британских острва, Белгије и Горње Италије, описане као *A. rosea* Blyth, у којим земљама само та врста живи као гњездарица. Ма да се *Acredula* с црном пругом, која се у реченим земљама сама стално находи, и у нас виђа, али не изолирана, него као развојни штадиј врсте *caudata*, те је по томе од ове не ваља лучити, то ће се ипак од ове вазда ондје морати одвајати, гдје се *rosea* сама находи. И мрке ивице перја на подвољку, које се сад више сад мање истичу, има у наших екземплара, како ја уопће не могох наћи разлике између наших, шкотских и талијанских екземплара." — По оному, што сам овуда посматрао, могу ја навод, да се црна пруга у мужјака исто тако налази као и у женке, само потврдити; сви поубијани мужјаци, стари као и млади, имали су ту пругу тако стално и тако изразито, као и женке; свакако мислим да могу тврдити, да *A. rosea*, што је овуда има, није младачка форма, него климатичка различитост, коју дотичне птице сав живот придрже. Пошто се у касној јесени и зими није појавила ни једна типична *A. caudata* — превидјети је никако не могосмо, пошто смо сваки екземплар, у кога поуздано не разабрасмо црну пругу, убили, — сматрам ја дугорепку овдје изразитом селицом, а не само скиталицом. Гњездарице овога краја најприје се по начину свих сјеница неко вријеме скитају тамо амо, а онда врло рано одселе а надомјесте их стране доселице. — Пријелаза од *A. caudata* у *A. rosea*, т. ј. таких птица, у којих је црна пруга тек натукнута, не могосмо наћи, али је мој брат 28. фебруара убио бјелоглаву женку с јасним пјегастим вијенцем на прсима. 28. фебруара већ је један пар отпочео градити гнијездо, које је, на жалост, неко разорио. 11. априла нашао је мој брат два гнијезда са 10 односно 11 младића можда од два дана, у пошљедњем бијаше осим тога једно јалово јаје. 4. маја полетарци.

116. ♂ ad, *(rosea)* Мрђеновац, 13. X. 93., R. v. D.
117. ♂ ad, *(caudata)*, Шабац, Опћински забрањ, 8. II. 94., E. v. D.
118. ♀ ad, *(caudata)*, ibidem, 8. II. 94., E. v. D.
119. ♂ ad, *(rosea)*, ibidem, 8. II. 94., E. v. D.
120. ♀ ad, *(rosea)*, ibidem, 8. II. 94., E. v. D.
121. ♀ ad, *(caudata)*, Орит, 28. II. 94., R. v. D.
32. једно јалово јаје, Драгојевац, 12. IV. 94., R. v. D.

73. *Panurus biarmicus* L. (Базговка брката). 7. априла од прилике 10 комада у мочвари Засавице, на жалост по неприступачним тресетиштима, иначе се није виђала.

74. *Aegithalus pendulinus* L. (Плазица, вуга). Обична гњездарица на свим подесним мјестима. Први сам пар видио 25. марта, баш је

поправљао лањско гнијездо, у коме је још било јалово јаје. 20. априла нађосмо већ скоро готова гнијезда, а онда 26. априла шест, четири и два, 2. маја пет, 3. маја једно и два јајета, од 8. маја свуда пуна, дјеломице већ облежана легла. Онај дан, када се други улаз затвори, снесе женка прво јаје; сада мужјак рупу за излијетање изгради, да буде као цијев; кад је ова готова, онда је и легло пунобројно. Често смо чули мужјаке, гдје сувисло и врло лијепо пјевају, пјесма им за право ни мало не наликује на пјевање сјеница, по мелодији најсличније је пјевању канарца, осим што има мање гласова. Највише је гнијезда било по врбама, два на јабланима, два на брестовима, једно на букви, уз потоке и мочваре, на воденој страни; али смо два гнијезда нашли и са сухе стране, а три на посве суху тлу, далеко од најближе воде, у малим гајићима. Не одвише ријетко, паче можда обично, гнијезди плазица по више година на истоме деблу; барем смо у два пута видјели љетошња гнијезда уз лањска. То се баш у тврдо не може рећи послије једногодишњег посматрања на једноме мјесту, пошто се већина гнијезда у јесен и зими обори с дебла те је уопће ријеткост, да се у прољеће још нађу лањска гнијезда. Ми смо нашли само три, а уз два су на истом дрвету тик до њих била нова гнијезда. У моме мишљењу утврђује ме и то, што је при доласку сваки пар одмах населио своје одређено мјесто; никада у вријеме доласка нијесам наилазио на такве парове, који би немирно тамо амо лутали, тражећи ново гнијездо. Онај исти пар, који смо на одређеном неком мјесту данас први пут видјели, био је ондје и сјутра и прекосјутра, па ако га што ондје није помело, лежао је ондје и на јајима, а често се и на сметње не освртаху. 25. марта у шест сати у јутру нашао сам, како већ рекох, лањско гнијездо и до њега један пар. Ја убијем мужјака; кад сам од прилике у један сат опет дошао на оно мјесто, већ је опет један **пар** био ондје. Ја опет убијем мужјака, па гнијездо однесем. 26. марта опет онуда прођем, па на своје велико чудо зачујем ондје зов мужјака. Убијем га — дакле трећег — али 3. априла нађем уз отпочето већ ново гнијездо осим женке и четвртог мужјака.

Оставим сада тај пар на миру до 26. априла, а онда убијем пар и понесем гнијездо са четири јајета. — Доста поуздано мислим да могу конштатовати двије одлике плазице[1]), које су једна уз другу

[1]) Пошто, наравски, — немам при руци збирке за испоређивање, па је и литература малена, која ми је на расположење, то се већином морам стегнути само на одређивање **врста**, док се у испитивање **одлика**, које за изучавање сеобе птичије имају толику вриједност не могу упуштати. Тим више ме весели, што у сарајевском музеју има брижан избор наше ловине, па ће се касније изучавање те руке њиме моћи служити. *Писац.*

у приличној множини као гњездарице, и од којих се једна приближује *var. castaneus*. Једна је форма — како у мужјака тако и у женке — доста блиједог перја, по леђима превлађује загасито сиво перје, а по трбуху јасно, кадшто посве бијело; друга форма по леђима има пуно чишће мрко перје без сивих пјега, по прсима имају и старе и младе птице много рђастог перја. У димензијама се обје форме не разликују, уопће нема пластичних разлика.

122. ♂ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 25. III. 94., E. v. D.
123. ♂ med., ibidem, 25. III. 94., E. v. D.
124. ♀ ad, ibidem, 13. IV. 94,, E. v. D.
125. ♂ ad, ibidem, 18. IV. 94., E. v. D.
126. ♀ ad, ibidem, 18. IV. 94., E. v. D.
127. Pull., Засавица, 30. V. 94., R. v. D.
33. легло, 6 комада, Дреновац, 26. IV. 94., R. v. D.

75. *Regulus cristatus* Koch. (Краљић златоглави). Око 26. октобра до почетка фебруара обичан, онда само ријетко гдје појединци до половице марта; надаље још 22. марта, три, 8. априла један, а 12. априла опет један комад. R. ignicapillus-а кан'да за чудо нема.

128. ♀ ad, Шабац, Кустовићка ливада, 28. X. 93., E. v. D.
129. ♂ ad, Шабац, Опћински забрањ, 31. X. 93., E. v. D.

76. *Phyllopneuste trochilus* L. (Звиждак ковачић). Само на проласку, не гнијезди. У јесен ријетко гдје, појединце до 27. септембра. У прољеће такођер врло ријендак, први 26. марта, пошљедњи 5. априла. У оба годишња доба нема знатног проласка.

130, ♂ ad, Шабац, Стари забрањ, 27. IX. 93., E. v. D.
131. ♀ ad, Дреновац, 14. IV. 94., E. v. D.
132. ♂ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 25. III. 94., E. v. D.

77. *Phyllopneuste rufa* Lath. (Звиждак обични). Можда посве осамљена гњездарица, пошто сам 4. јула у опћинском забрању код Шапца чуо мужјака гдје пјева. Као пролазна селица веома честа, особито у јесен. Видјели смо обичног звижтка већ при нашем доласку средином септембра појединце, онда их 16. октобра дође голема множина, првих дана иза тога бивало их је све мање, а 24. октобра никако их више није било. У прољеће први мужјак 28. фебруара, један 2. марта, један 14. марта, 15. марта више њих, почетком априла повише, пошљедњи 24. априла.

133. ♀ juv.. Орит, 13. X. 93., R. v. D.
134. ♂ ad, ibidem, 20. IV. 94., R. v. D.
135. ♂ ad, Митровица, 4. IV. 94., E. v. D.

78. *Phyllopneuste sibilatrix* Bechst. (Звиждак шумски). Ријетка гњездарица. У јесен је при нашем доласку већ била одселила, у прољећу прва 14. априла, од 10. априла почевши у пуном броју.

136. ♂ ad, Дреновац, 14. IV. 94., R. v. D.
137. ♀ ad, Орит, 29. IV. 94., E. v. D.

79. *Hypolais salicaria* Bp. (Вољић жути). Доста честа гњездарица. Мужјаци од 14. маја, женке су тек пет дана касније приспјеле. На жалост не нађосмо гнијезда, па пошто су први ексемплари тек приспјели у такво вријеме, када више нијесмо смјели ловити, не могосмо намакнути примјера за ту, нипошто ријетку врсту.

80. *Acrocephalus palustris* Bechst. (Трстењак млакар). Честа гњездарица. 20. априла једног мужјака, у пуном броју тек од почетка маја. 27. маја три готова празна гнијезда, осим тога по једно са 1, 2 и 4 јајета, 3. јуна два легла са 4 и 5 јаја. И док су јаја још свјежа, не да женка да се човјек сасвим близу примакне, већ онда одлети са гнијезда. Р. Блазиус и многи други посматрачи извјешћују, да су сва гнијезда или барем већину нашли на тврду тлу; овдје је то другојачије, већина се гнијезда находи, сасвим као и она од *Calamoperhe phragmitis*, међу стапкама водених биљки над водом, већином додуше у плитким, али кадшто и у веома дубоким мочварама. Сасвим необично гњездиште нашао сам 25. јуна. На једној пустој глинастој наплавини у Сави, недалеко од Српске Раче, која је обрасла само једно- и двогодишњим врбовим грмљем, гнијездила је множина *Sterna fluviatilis, Sterna minuta* и *Aegialitis minor*. Осим тога било је на посве осамљеном врбовом изданку, који је састојао само од три шибе, из далека погледно гнијездо трстењака са пет млади.

34. легло, пет комада, Шабац, Топузовићки забрањ, 27. V. 94., R. v. D.

81. *Acrocephalus arnadinaceus* Naum. (Трстењак цвркутић). У јесен до 15. септембра; кад је у прољеће доселила, не могосмо поуздано утврдити. Као гњездарица обична у мочвари Засавице, у осталом подручју ријетко гдје појединце.

138. ♂ ad, Шабац, Бегла бара, 15. IX. 93., E. v. D.
35. Легло, 5 комада, Шабац, топузовићки забрањ, 15. VII. 94., E. v. D.

82. *Acrocephalus turdoides* Meyer. (Трстењак дрошчић). Честа гњездарица, ма да су овамошње баре готово свуда зарасле рогозом и ситом. Појединце до 22. септембра, у прољећу први 20. априла, 24. априла у пуном броју. На осредњим врбама виђали смо доста пута мужјаке, гдје пјевају, а 2. јуна једног такођер у сухоме хвоју високог старог храста. Гнијезда се у овдашњим опточеним барама тешко могу наћи.

139. ♂ juv., Шабац, Бегла бара, 22. IX. 93 , E. v. D.
140. ♂ ad, Доброва бара, 20. IV. 94., R. v. D.
36. легло, 3 комада, Засавица, 30. V. 94., R. v. D.

83. *Locustella luscinioides* Savi. (Трстењак славић). Ријетка, само на извјесна некоја мјеста ограничена гњездарица, већином на Засавици, на Битви, по барама у Топузовићком забрању код Шапца и на Добровој

бари. Први комад, мужјак, који је пливао 14. априла, 16. априла већ више њих, и женки. Од свих трстењака овога је најтеже убити, а још му је мучније наћи гнијездо; ми при свем напрезању никоје не нађосмо.

141. ♂ ad, Дреновац, Широка бара, 14. IV. 94., E. v. D.
142. ♀ ad, Доброва бара, 20. IV. 94., R. v. D.

84. *Calamoherpe phragmitis* Bechst. (Трстењак рогожар). Обична гњездарица; по свим барама, мјестимице велика множина. У јесен до 14. октобра, у прољеће 22. априла одмах у пуном броју.

143. ♂ juv., Шабац, Бегла бара, 1. X. 93., E. v. D.
144. ♂ ad, Шабац, Толић-поље, 22. IV. 94., E. v. D.
37. легло, 5 комада, ibidem, 29. V. 94., E. v. D.

85. *Sylvia curruca* L. (Грмуша чеврљинка). Додуше једва да је гњездарица, а и као пролазна селица врло ријетка. У јесен до 14. септембра, у прољећу од 11. до 27. априла.

145. ♂ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 13. IV. 94., E. v. D.
146. ♀ ad Дреновац, 26. IV. 94., R. v. D.

86. *Sylvia cinerea* L. (Грмуша пјеница). Веома обична гњездарица у свем подручју. У јесен до 14. септембра, у прољеће по један мужјак 10. и 11. априла, од 12. почевши у пуном броју. Прво пуно легло 10. маја, први полетарци 27. маја. Многа су гнијезда савијена међу слезовим стапкама, тик уз баре, кадшто пачe над водом, у таким се приликама гнијездо често не би могло разликовати од трстењакових, када уплетена вуна или костријет не би била поуздан критериј за гнијездо сиве пјенице. Шар и величина јаја варира сасвим необично; најобичнија су жућкаста, као стуцаним бибером посута јаја, веома су ријетка маховог зеленила.

147. ♂ ad, Дреновац, Широка бара, 10. IV. 94., E. v. D.
148. ♀ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 3. V. 94., E. v. D.
38. легло, 6 комада, Шабац, Опћински забрањ, 10. V. 94., R. v. D.
39. легло, 3 комада, Прово, Орлача, 12. V. 94., R. v. D.
40. легло, 5 комада, ibidem, 27. V. 94., R. v. D.
41. легло, 5 комада, ibidem, 4. VI. 94., R. v. D.

87. *Sylvia nisoria* Bechst. (Грмуша пјегава). 23. априла и 8. маја поједини мужјаци, које сам сматрао пролазницима, али сам 30. јуна на своју велику радост добио гнијездо. Свакако је шарена пјеница овуда веома ријетка.

42. легло, 4 комада, Прово, Орлача, 30. VI. 94., R. v. D.

88. *Sylvia atricapilla* L. (Грмуша црноглава). Обична гњездарица. У јесен је за вријеме нашег доласка већина већ била одселила, ја сам само видио младог мужјака 1. октобра. У прољеће први мужјаци 11. априла, 15. прва женка, од 16. почевши у пуном броју.

149. ♂ juv., Шабац, Бегла бара, 1. X. 93 , E. v. D.
150. ♂ ad, Драгојевац, Опћински забрањ, 11. IV. 94., R. v. D.
43. легло, 4 комада, Шабац, Стари забрањ, 9. V. 94., E. v. D.

89. *Sylvia hortensis* L. (Грмуша смокварица). Веома ријетка гњездарица. У јесен је већ била одселила, у прољеће пјевала су два мужјака 8. маја, од 10. маја у пуном броју; на велико чудо нашао је мој брат већ 2. маја у Прову легло са три јаја; тамо је дакле ова грмуша очевидно много раније дошла него у Шабац.

44. легло, 3 комада, Прово, Орлача, 2. V. 94., R. v. D.

90. *Merula vulgaris* Leach. (Кос црни). Обична станарица. Прва пјесма 6. фебруара, прво легло 12. априла.

151. ♀ ad, Шабац, Дамача, 16. XI. 93., E. v. D.
152. ♂ ad, ibidem, 14. I. 94., E. v. D.
45. легло, 5 комада, Драгојевац, Опћински забрањ, 12. IV. 94., R. v. D.
46. легло, 3 комада, Шабац, 16. IV. 94, Rohn.

91. *Turdus pilaris* L. (Дрозд бравењак). Зимска птица. Први комад у високом лијету 4. новембра, онда 7. децембра прилична множина, а од онда стално сад више сад мање до 2. априла; онда још један комад 11. априла. Велика јата 24. јануара (прије југовине), и 24. фебруара (прије снијега). У густој врбовој шикари уз поток Језеро код Шапца преноћило је сваки дан од 30. јануара до средине марта око 60 комада; дошли би касно у вече, а нестало би их опет рано у јутру, преко дана видио би се најмање за један сат уоколо само кадшто по који бравењак, дошли су дакле из далека.

153. ♂ ad, (једно брчно перо с бијелим вршком), Корман, 24. I. 94., E. v. D.
154. ♀ ad, Минкус, 2. IV. 94., E. v. D.

92. *Turdus viscivorus* L. (Имелаш). Зимска птица, од 13. септембра до 27. марта. Ријетко кад у већој множини, обилатији пролаз само 24. фебруара, заједнички са *Turdus pilaris*. У планинским шумама код Крупња биће да гнијезди имелаш.

155. ♂ ad, Шабац, Бегла бара, 14. IX. 93., E. v. D.
156. ♀ ad, Шабац, Стари забрањ, 25. XI. 93., E. v. D.

93. *Turdus musicus* L. (Дрозд цикељ). Обична гњездарица. Обична до средине октобра, онда појединце до 2. новембра. У прољеће први, од прилике 10 комада, међу множином *T. pilaris* и *viscivorus* 24. фебр. 22. марта код Шапца огроман пролаз, јата до 1000 комада. Прво легло 12. априла.

157. ♂ ad, Древовац, 13. X. 93., E. v. D.
158. ♂ ad, Шабац, Бегла бара, 20. X. 93, R. v. D.
159. ♂ ad, Орит, 24. II. 94., E. v. D.
47. легло, 6 комада, Драгојевац, Опћински забрањ, 2. V. 94., R. v. D.

94. *Turdus iliacus* L. (Дрозд гиткавац). Веома ријендак, ми смо само 1. марта видјели око 8—10 и 10. марта два комада.

160. ♂ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 1. III. 94., R. v. D.

95. *Ruticilla titis* L. (Црвенорепка, ковач). Веома ријетка гњездарица, први пар 26. марта.

161 *a*. ♂ ad, Шабац, Стари забрањ, 26. III. 94., E. v. D.
161 *b*. ♀ ad, ibidem, 27. III. 94., E. v. D.
48. легло, 2 комада, Прово, 8. VII. 94., E. v. D.

96. *Ruticilla phoenicura* L. (Црвенорепка, ковачић). Врло ријетка, једва гњездарица. Долазак (женка) 25. марта.

162. ♀ ad, Оцино село, 23. IX. 93., R. v D.

97. *Luscinia minor* Chr. L. Brehm. (Славуј). Веома обична гњездарица. У јесен је славуј већ био одселио, у прољеће први мужјаци (пјевајући) 8. априла, 10. већ више њих, али женке тек од 14. априла. Полетарци 22. маја.

163. ♂ ad, Дамача, 9. IV. 94., Rohn.
164. ♀ ad, Меовине, 14. IV. 94., R. v D.

98. *Cyanecula leucocyanea* Chr. L. Brehm. (Модровољка). 20. марта један комад, 22. марта 4—5; 4. и 5. априла велика множина у трски неприступне засавичке баре, 20. априла пар. Једва гњездарица.

165. ♂ ad, Мрђеновац, Дуга бара, 20. IV. 94., E. v. D.

99. *Dandalus rubecula* L. (Чучка, црвендач). Као селица у великој множини, као гњездарица ријетка, само појединце, па и преко зиме. На проласку у јесен и у прољеће готово сами мужјаци.

166. ♂ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 13. I. 94., E. v. D.
49. легло, 6 комада, Прово, Орлача, 2. V. 94., R. v. D.

100. *Saxicola oenanthe* L. (Бјелогуза обична). Само по који пут као пролазница. У јесен појединце до 25. септембра, у прољеће тек три инокосна мужјака 2., 8. и 14. априла.

167. ♂ ad, Мрђеновац, Дуга бара, 2. IV. 94., E. v. D.

101. *Pratincola rubetra* L. (Батић прдавац). Обична гњездарица. У јесен је више нијесам виђао, у прољећу први пар 20. априла, 22. мужјак, 23. у пуном броју. 27. маја гнијезда с младићима од два дана по прилици.

168. ♂ ad, Мрђеновац, Дуга бара, 20. IV. 94., E. v. D.
169. ♀ ad, Древовац, Широка бара, 30. IV. 94, R. v. D.

102. *Pratincola rubicola* L. (Батић ковач). Ријетка гњездарица, често се виђа као пролазница. У јесен прошла је сеоба без икаког нагомилавања полагано и непрекидно, у главном у октобру, али се је још и до 18. децембра по кадшто видио по који пар (за цијеле јесенске сеобе већином двије по двије). У прољеће прве, многи мужјаци и једна женка 10. марта, од онда појединце.

170. ♀ ad, Прово, Орлача, 4. XI. 93., R. v. D.
171. ♂ ad, Мрђеновац, Дуга бара, 18. XII. 93., E. v. D.
50. легло, 4 комада, Мајур, 1. VII. 94, E. v. D.

103. *Motacilla alba* L. (Плиска бијела, потокуша, јањчарица). Као гњездарица није честа. У јесен појединце, 7. и 8. октобра пролазак у гомили, онда опет појединце до средине новембра, једна млада птичица још 25. децембра. У прољеће први, два стара мужјака, 24. фебруара,

25. један мужјак, 26. један мужјак и двије женке, 27. један пар, од почетка марта почевши у пуном броју. Од множине пролазника, што су се појавили 7. и 8. поубијасмо их више; сви готово ексемплари имађаху жућкасту вољу, у старијих птица много јаче него у млађих. Ја бих по томе готово рекао, да та жућкаста воља означује одлику, а не — како се доста опћенито мисли — да потјече од купања у такој води, која обилује жељезом. Иначе се не би могло растумачити, за што је жутјело у старијих птица махом интензивније него у младих, које се за цијело исто толико купају.

172. ♂ ad, Дреновац, Механа, 7. X. 93., R. v. D.
173. ♀ ad, Дреновац, Широка бара, 8. X. 93, R. v. D.
51. легло, 4 комада, Прово, 8. VI. 94., R. v. D.

104. *Motacilla sulphurea* Bechst. (Плиска горска). У пољу већ виђана, а и при неком походу у планину Крупањ и у Зворник од 9. до 16. видјели смо само један комад при ушћу малог горског поточића код Трепшице на Дрини.

174. ♂ med., Трепшица, 15. III. 94., R. v. D.

105. *Budytes flavus* L. (Плиска пастирица). Веома ријетка гњездарица. У јесен појединце до 17. септембра, у прољеће прве 27. марта, почетком априла у пуном броју на гњездиштима. 1. и 2. маја јачи, 3. маја огроман пролаз. Убисмо велику множину, све женке имале су још сасвим неразвијен јајињак, очевидно дакле бијаху селице пролазнице са далеког сјевера. Међу множином *B. flavus* било је такођер мноштво *B. cinereocapillus* и осим тога више комада, који, како се чини, припадају некој мени непознатој, трећој врсти или одлики. Оне су у главном сасвим сличне Фелдеговој овчарици, али су имале изразитију очну пругу, а осим тога се и тиме истицаху, што је перје у женке по трбуху баш тако интензивно жуто било, као у мужјака; оне право узевши чине средњу форму између *B. flavus* и *cinereocapillus.*

175. ♂ ad, Мрђеновац, Дуга бара, 1. V. 94., E. v. D.
176. ♀ ad, ibidem, 1. V. 94., E. v. D.
177. ♂ ad (sp?), ibidem, 3. V. 94., R. v. D.
178. ♀ ad (sp?), ibidem, 3. V. 94., R. v. D.

106. *Budytes cinereocapillus* Sav. (Плиска овчарица). 3. маја обилат пролаз, у свих женки неразвијен јајињак.

179. ♂ ad, Мрђеновац, Дуга бара, 3. V. 94., R. v. D.
180. ♀ ad, ibidem, 3. V. 94., R. v. D.[1])

107. *Anthus aquaticus* Bechst. (Трептељка појарица). Три младе птичице од 10. до 16. јануара на смрзнутој Бегли бари код Шапца;

[1]) У музеју констатовало се, да су та два ексемплара *Budytes flavus.* *Уред.*

двије сам убио, трећи комад, како сам већ споменуо, на моје очи уграби сокô селац. Сва три бијаху млади мужјаци.

181. ♂ juv., Шабац, Бегла бара, 12. I. 94., E. v. D.

108. *Anthus pratensis* L. (Трептељка цикуша). Као гњездарица само појединце, на сеоби множина. У јесен 9. октобра на пролазу големо јато, онда појединце до средине новембра; од 6. до 13. јануара, за вријеме најљуће студени на смрзнутој Бегли бари код Шапца. Онда 3. марта два комада, од онда готово даномице парови и мала друштва, 2. априла голем пролаз.

182. ♂ ad, Шабац, Бегла бара, 10. I. 94., E. v. D.
183. ♀ ad, ibidem, 10. I. 94., E. v. D.

109. *Anthus cervinus* Pall. (Трептељка русогрла). 1. маја три пара у пуном љетном перју на Дугој бари код Мрђеновца. Очекивали смо је у већем броју; превидјети једва да смо је могли, пошто иоле вјежбан посматрач не може да јој замијени глас оним од *A. pratensis.*

184. ♂ ad, Мрђеновац, Дуга бара, 1. V. 94., E. v. D.
185. ♀ ad, Мрђеновац, Дуга бара, 1. V. 94., E. v. D.

110. *Anthus arboreus* Bechst. (Трептељка стрљекавица). Веома ријетка гњездарица. У јесен пошљедње (многе) 30. септембра, онда још једна јединцата млада птица 16. октобра. У прољеће прве 31. марта, како се чини одмах у пуном броју, дакле то не бијаше пролаз.

186. ♂ juv., Шабац, Толић-поље, 30. X. 93., E. v. D.
187. ♂ ad, Шабац, Стари забрањ, 30. III. 94., E. v. D.
188. ♀ ad, Церовац, 14. IV. 94., R. v. D.

111. *Agrodroma campestris* Bechst. (Трептељка жврљинка). Једва гњездарица. У јесен само појединце од 12.—27. септембра, у прољеће само један пар 22. априла; узлетјела је преда мном са неке оранице, па онда на један пушкомет сјела на хвој неке крушке, али ми на жалост одлетје, прије него што сам могао измијенити незгодне превелике патроне.

112. *Galerita cristata* L. (Шева кукуљава, чеврљуга). Не баш честа станарица, зими једва да је више буде.

189. ♂ ad, Шабац, 26. XI. 93., R. v. D.
190. ♀ ad, ibidem, 26. XI. 93., R. v. D.
52. легло, 3 комада. Прово, 18. VII. 94.

113. *Lullula arborea* L. (Шева круница). Обична гњездарица. Множина до краја октобра, онда мало по мало рјеђа, све још до 20. новембра. 11. фебруара први мужјак пјевајући, од 24. фебруара више њих, задњих дана тога мјесеца у пуном броју. Не опажа се пролазно селење.

191. ♀ ad, Оџино село. 22. IX. 93., E. v. D.
192. ♂ ad, Доброва код Орита, 28. II. 94., R. v. D.
193. ♀ ad, Шабац, Топузовићки забрањ, 7. III. 94., R. v. D.

114. *Alauda arvensis* L. (Шева). Као гњездарица само у источном дијелу подручја честа, иначе ријетка, 13. и 16. октобра велика јата не баш тијесно свезана високо, право од југа на сјевер селећи; прилично оштар источњак. 8. новембра свуда у великој множини (киша, сјеверозападњак), онда мало по мало све по мање, још до 18. новембра. 5. и 11. фебруара по једна стара женка, обје веома угојене, као у јесен; 19. фебруара 13 комада, од тога дана сваки дан све то више, 24. фебруара (главни долазак дроздова, в.ове), при веома топлом времену у југозападном вјетру пред зору веома обилат пролазак, иза сунчаног исхода не било готово ни једне више.

194. ♀ ad, Шабац, 8. XI. 93., R. v. D.
195. ♂ ad, ibidem, 10. XI. 93., E. v. D.
196. ♀ ad, Толић-поље, 5. II. 94., E. v. D.
197. ♂ ad, Дамача, 19. II. 94., E. v. D.

115. *Miliaria europaea* Swains. (Стршељ, почвркаш). Веома обична станарица. Свуда је има до краја новембра, од тога времена течајем зиме само веома ријетка и нередовна. Од 29. јануара (југозападњак, топло вријеме) велико јато, исто толика множина 1. и 18. фебруара. Од 20. фебруара посвуда раздијељена у нормалном броју.

198. ♂ ad. Лабуда окно, 24. X. 93., E. v. D.
53. легло, 4 комада, Толић-поље, 3. V. 94., E. v. D.

116. *Emberiza citrinella* L. (Жутица стрнадица, жутовољка). Честа станарица, зими је буде још више.

199. ♀ ad, Шабац, 24. XI. 93., E. v. D.
200. ♂ ad, Оцино село, 5. XII. 93., R. v. D.
54. легло, 6 комада, Топузовићки забрањ, 19. IV. 94., E. v. D.

117. *Emberiza cia* L. (Стрнадица чикавица). 14. марта више парова међу Узовницом и Зворником, биће да ондје гнијезди.

201. ♂ ad, Зворник, Црвена стијена. 14. IV. 94., R. v. D.
202. ♂ med., ibidem, 14. IV. 94., R. v. D.
203. ♀ ad, ibidem, 14. IV. 94., R. v. D.

Примједба. У априлу учинило се моме брату неколико пута, да је видио поједине ексемпларе *Emberiza hortulana*, на жалост не могаше да убије ни једну од тих хитрих птица.

118. *Schoenicola schoeniclus* L. (Стрнадица мочварица). Веома ријетка гњездарица. У јесен до краја октобра, у прољеће од 28. фебруара.

204. ♂ ad, Шабац, Бегла бара, 21. X. 93., E. v. D.
205. ♂ ad, Доброва бара, 2. IV. 94., R. v. D.
206. ♀ ad Топузовићки забрањ, 13. IV. 94.

119. *Schoenicola intermedia* Michahell. (Стрнадица средња). 17. новембра 4 комада, 13. децембра једна стара женка, 8. априла велика множина у засавичкој бари. Од онда не може се у тврдо рећи, да се је виђала. Једва да је гњездарица.

207. ♂ juv., Шабац, Бегла бара, 17. XI. 93, E. v. D.
208. ♀ ad, Засавица, 8. IV. 94., E. v. D.

120. *Passer montanus* L. (Врабац пољски). Веома обична станарица. Готово у свим грабљивичким гнијездима (и код *Astur palumbarius)*, а за чудо и у неким гнијездима головрана и сврака уприличи пољски врабац одајице за своју дјецу; у гдјекојем орловском гнијезду нађе се до 20 врапчијих гнијезда. А никада их нијесам нашао у ненасељеном таком гнијезду. Иначе пољски врабац своја гнијезда савија готово једино у дупљима, а најдраже су му шупље бијеле врбе.

209. ♂ ad, Шабац, 28. XI. 93., E. v. D.
210. ♀ ad, ibidem, 17. IV. 94., E. v. D.
55. легло, 6 комада, Топузовићки забрањ, 23. IV. 94, R. v. D.
56. легло, 6 комада, ibidem, 23. IV. 04., R. v. d.

121. *Passer domesticus* L. (Врабац покућар). По варошима доста обичан, појединце и далеко од мјеста међу јатима *P. montanus*. Најрадије гнијезди у напуштеним гнијездима *H. urbica*.

211. ♀ ad, Шабац, 28. XI. 93., E v. D
212. ♀ ad, Муселим, 13. XII. 93., E. v. D.
57. легло, 3 комада, Прово, 2. V. 94., R. v. D.
58. легло, 5 комада, ibidem, 8 VI. 94., R. v. D.

122. *Fringilla coelebs* L. (Лоја, зеба). Обична гњездарица, и зими је има множина, али готово сами мужјаци. 2., 3. и 4. јануара за студене буре и послије ње огромне множине, како их прије никад нијесам видио, по свем је крају управо врвјело од зеба, готово сами мужјаци.

213. ♀ ad, Шабац, Стари забрањ, 4. XII. 93., E. v. D.
214. ♂ ad, Шабац, Дамача, 8. I. 94., E. v. D.
59. легло, 6 комада, Прово, Орлача, 2. V. 94., R. v. D.

123. *Fringilla montifringilla* L. (Зеба никавица). Од 2. новембра до 6. јануара ријетко кад, а кад је појединце, врло високо лети. Од 7. до 19. јануара иза јаке буре огромне гомиле; од 20. јануара почевши (југовина) до 17. марта већином опет само појединце, једино 9. фебруара и 6. марта (мећава оба дана) опет јата од 60, односно 40 комада.

215. ♂ ad, Шабац, Дамача, 7. I. 94., E. v. D.
216. ♂ ad, ibidem, 7. I. 94., E. v. D.
217. ♀ ad, ibidem, 7. I. 94., E. v. D.
218. ♂ ad, ibidem, 9. II. 94., E. v. D.

124. *Coccothraustes vulgaris* L. (Батокљун трешњак). Ријетка гњездарица. Зими само појединце као нередовна скиталица, само мужјаци.

219. ♂ ad, Меовине, 1. XII. 93., R. v. D.
220. ♀ ad, Дреновац, Вукчевица, 29. III. 94., E. v. D.
60. легло, 5 комада, Прово, Орлача, 2. V. 94., R v. D.

125. *Ligurinus chloris* L. (Зелендур, зеленац). Прилично честа, али неједнако раширена гњездарица, зими само спорадички као скиталица.

221. ♂ juv., Толић-поље, 30. IX. 93., E. v. D.
222. ♂ ad, Дреновац, Широка бара, 31. III. 94., R. v. D.
61. легло, 2 комада, Прово, Орлача, 2. V. 94., R. v. D.

126. *Serinus hortulanus* Koch. (Жутарица обична). 3. и 4. фебруара шест, 18. фебруара 12 комада, 24. фебруауа један мужјак, иначе ју нијесам виђао.

223. ♀ ad, Шабац, 3. II. 94., E. v. D.
224 ♂ ad, ibidem, 3. II. 94., R. v. D.
225. ♂ ad, ibidem, 4. II. 94., E. v. D.
226. ♀ ad, ibidem, 4. II. 94., E. v. D.

127. *Chrysomitris spinus* L. (Зеленчица, овчица). Веома нередовна и ријетка од 13. окт. до 13. априла; већина, вазда у малим друштвима, од 15. до 22. марта.

227. ♂ ad, Топузовићки забрањ, 1. III. 94., R. v. D.
228. ♀ ad, ibidem, 1. III. 94., R. v. D.

128. *Carduelis elegans* Steph. (Шарагизда, конопљарка, трикибе, чешљугарка). Као гњездарица веома ријетка, у јесен и зими као скиталица обична.

229. ♂ ad, Драгојевац, 13. X. 93., R. v. D.
230. ♀ ad, Шабац, 27. XI. 93., R. v. D.

129. *Cannabina sanguinea* Landb. (Јуричица обична). Нередовна зимска птица, час је буде множина, час је опет нема никако. Велика јата 24. новембра, 9. и 27. јануара и 19. фебруара. Из јата, у коме је било око 400 комада, убио сам 9. јануара једним метком седам женки; уопће су стари мужјаци ријетки, а и млади мужјаци рјеђи су него женке.

231. ♂ ad, Шабац, Куртовићка ливада, 24. XI. 93., E v. D.
232. ♀ ad, Шабац, Бегла бара, 9. I. 94., E. v. D.

130. *Linaria alnorum* Chr. L. Brehm. (Јуричица сјеверна). На нашу велику радост пође нам за руком први пут констатовати, да се та врста находи на сјеверозападу балканског полуострва. Ја овдје предајем потпун извадак из нашег дневника. 28. новембра при влажном топлом времену и потпуној тишини наишао сам на прво јато, у коме је било око 60 комада. 5. и 21. децембра, такођер за тишине по једно јато од 40 до 50 комада, 26. децембра за круте студени и сјеверозападњака једно јато од 50 комада, 1. јануара при све јачој студени један мужјак, други дан јато од 100 комада; 13. јануара (други дан југовина) многа појединa и мала јата, већином у друштву *Fringilla montifringilla*, 5. фебруара око 70 комада. 15. фебруара при јакој бури и мећави јато од 400 комада по прилици и више јата од 30 до 60 комада, сва долазећи од сјевероистока преко Саве; 19. фебруара пошљедње јато од 60 комада по прилици. Како се већ из ових биљежака види, веома су се нередовно находиле, уз то бијаху јуричице веома немирне, па би, кад би се пушка на њих једном избацила, против свог обичаја у другим приликама вазда далеко одлетјеле, већином у правцу прама западу или сјеверозападу; никада никоју нијесам два дана узастопце

видио на истоме мјесту. Чини се, да су јуричице, што су се овдје појавиле, биле задњи огранци великог оног јата, које се је у зими 1893./94. било распрострло преко све средње Европе. Пошто је врста, како рекох, за сјеверозападно балканско полуострво нова била, прикуписмо за земаљски музеј у Сарајеву дивну хрпу у свакојем перју. Најпослије убијени стари мужјаци имали су због истрошених брчних пера готово само једноличне црвене груди.

233. ♂ ad, Шабац, Камичак, 28. XI. 93., E. v. D.
234. ♀ ad, ibidem, 28. XI. 93., E. v. D.
235. ♂ juv., ibidem, 28. XI. 93., E. v. D.
236. ♀ juv., ibidem, 28. XI. 93., E. v· D.
237. ♀ juv., ibidem, 28. XI. 93., E. v. D.
238. ♂ ad, Оцино село, 5. XII. 93., E. v. D.
239. ♀ juv., ibidem, 5. XII. 93., E. v. D.
240. ♀ juv., ibidem, 5. XII. 93., R. v. D.
241. ♂ juv., ibidem, 5. XII. 93., E. v· D.
242. ♂ med., Топузовићки забрањ, 21. XII. 93., E. v. D.
243. ♀ juv., ibidem, 21. XII. 93 , E. v. D.
244. ♀ juv., ibidem, 21. XII. 93., E. v. D.
245. ♂ ad, Толић-поље, 25. XII. 93., E. v. D.
246. ♂ ad, ibidem, 25. XII. 93 , E. v. D.
247. ♀ ad, Топузовићки забрањ, 1. I. 94., E. v. D.
248. ♀ ad, Шабац, Опћински забрањ, 2 I. 94., E. v. D.
249. ♂ ad, Шабац, Јерез, 13. I. 94., E. v. D.
250. ♂ ad, ibidem, 13. I. 94 , E. v. D.
251. ♂ juv., ibidem, 13. I. 94., E. v. D.
252. ♂ juv., ibidem, 13. I. 94., E. v. D.
253. ♂ juv., Толић-поље, 5. II. 94., E. v. D.
254. ♀ juv., ibidem, 5. II. 94., E. v. D.
255. ♂ ad, ibidem, 15. II. 94., R. v. D.

131. *Pyrrhula europaea* Vieill. (Зимница). Веома ријетка зимарица, која се само за час понегдје појави, никад више од 4—5 комада, већином појединце или у двоје. Први 31. октобра, пошљедњи 2. марта.

256. ♂ ad, Шабац, Опћински забрањ, 6. XI. 93., E. v. D.
257. ♀ ad, ibidem, 6. XI. 93., E. v. D.

132. *Columba palumbus* L. (Гривњаш). Честа гњездарица, у јесен до средине октобра, у прољеће од 26. фебруара, не презими.

258. ♂ ad, Шабац, Опћински забрањ, 17. IV. 94., E. v. D.
62. легло, 2 комада, Прово, Орлача, 30. VI. 94., E. v. D.

133. *Columba oenas* L. (Голуб дупљаш). Честа гњездарица. У јесен у големим јатима до краја октобра, онда 10 комада од 17. до 27. децембра. 15. фебруара појединi, од 17. почевши већ веома много, 18. јата до 80 комада; у пуном броју по гњездиштима почетком марта.

259. ♂ ad, Лабуда окно, 9. X. 93., E. v. D.
63. легло, 2 комада, Прово, Орлача, 30. VI. 94., E. v. D.

134. *Columba livia* L. (Голуб дивљи). Неколико парова на развањеној градини Соколу и по хридовима уз долину Лазе јужно од Крупња.

135. *Turtur auritus* Ray. (Грлица). Веома честа гњездарица. При нашем доласку у јесен само ријетка до краја септембра. У прољеће прве 18. априла, пуним бројем тек 1. маја, ма да су поједини парови врло рано лежали на јајима, пошто сам већ 2. маја нашао једно јаје.

260. ♂ ad, Мрђеновац, Дуга бара, 1. V 94., E. v. D.
64. легло, 2 комада, Шабац, Стари забрањ, 9. V. 94., E. v. D.

136. *Starna cinerea* L. (Јаребица пољска). Не могу јамчити, да је јаребица гњездарица онога краја; ја сам нашао само три фамилије од 8, 5 и 12 комада у вријеме од 9. јануара до 10. фебруара, а ни прије ни послије нити сам чуо нит видио јаребицу.

261. ♂ juv., Шабац, Травнице, 13. I. 94, E. v. D.
262. ♂ ad, Шабац, Дамача, 10. II. 94., E. v. D.

137. *Coturnix dactylisonans* Meyer. (Препелица, пучпурић). У јесен до 11. новембра, у прољеће од 30. априла, 2. маја у пуном броју. Препелица овуда у великој множини има своја гнијезда, ма да се сваке године најмање двије трећине легала разоре, јер им главно вријеме лежања на јајима пада у доба жетве, а сељаци дакако ниједно легло не штеде; та мени су самоме у раздобљу од 20. јуна до краја јула донесена 52 легла са 482 јајета укупно, ма да сам сељацима одмах у почетку рекао, да ми више не требају препеличија јаја и да за њих ништа не ћу платити. Неједнакост јаја позната је, у главном мислим да ипак неки систем у њима распознајем. Прва јаја у сваком леглу, чини се, да су прилично једнака, истом каснија, од прилике од 7. или 8. почевши, врло се онда разликују, а смањује се интезивност пјегавости у њих, ма да сам добио и легла од 14 комада, која су готово посве једнолика била. Ја то по томе судим, што се сва слаба, односно непотпуна легла нијесу између себе особито разликовала, док су се насупрот јаја у пунобројним, нарочито у таким леглима, гдје их много бијаше, већином знатно разликовала. Она јаја, која су по жутом темељу само посута ситним пикњицама, већином се находе само појединце (1—2) те су често много мања, него остала, у врло обилатим леглима, па су то ваљда она, која су најпослије снесена. Легла, у којима бијаху само таква јаја, вазда бијаху слаба, па их добих тек под крај лежње, она су дакле ваљда била од сасвим младих препелица, или су то била касније снесена јаја старијих препелица. Ја мислим, да су пјеге тим јаче, односно веће и загаситије, чим је снажнија и плоднија препелица. У већини легала било је 10—12 јаја, али ја сам добио само четири са 13 и пет са 14 јаја.

263. ♂ ad, Шабац, Куртовићка ливада, 10. XI. 93., E. v. D.
65. легло, 14 комада, Дреновац, 23. VI. 94., E. v. D.
66. легло, 13 комада, ibidem, 28. VI. 94., E. v. D.

138. *Oedicnemus crepitans* L. (Ћурликавац, ћукавица). У јесен кадшто по један комад до 12. новембра; у прољеће један комад 28. фебр., један пар 14. априла. На Дрини биће да ћурликавац можда гнијезди.

264. ♀ ad, Дреновац, Савски пруд, 14. IV. 94., E. v. D.

139. *Aegialitis minor* M. & W. (Кулик, сљепчић). На неком савском пруду код српске Раче гнијездила су четири пара, у осталом подручју додуше само кадшто за час као пролазна селица. Осим реченог мјеста видио сам само 17. септембра три комада.

265. ♀ juv., Дреновац, Рибачња бара, 17. IX. 93., E. v. D.
266. ♀ ad, Савски пруд код српске Раче, 25. VI. 94., E. v. D.

140. *Vanellus cristatus* L. (Вивак, маца). Као гњездарица само посве појединце. У јесен у јатима, док не наступи оштра студен (крајем децембра), у прољећу од 15. фебруара.

267. ♂ ad, Мрђеновац, Дуга бара, 10. XII. 93., E. v. D.
268. ♂ ad, Бегла бара, 1. III. 94., E. v. D.
269. ♂ ad, Лабуда окно, 4. III. 94., R. v. D.
270. ♀ ad, Лиљен бара, 4. IV. 94., E. v. D.
67. легло, 2 комада, Лабуда окно, 29. V. 94, R. v. D.

141. *Grus cinereus* Bechst. (Ждрал). Ми га нијесмо виђели, али има примјера у биоградском музеју и у збирци шабачке гимназије, један је комад по поузданој вијести убијен у јесен 1892. код Дреновца.

142. *Ciconia alba* Bechst. (Бијела рода, лејлек). Доста честа гњездарица. У јесен до 17. септ., у прољеће 20. марта. Пролаз се није примјетио.

271. ♀ ad, Нoћајски салаш, 8. IV. 94., E. v. D.
272. ♂ ad, ibidem, 8. IV. 94., E. v. D.
68. легло, 3 комада, Шабац, Опћински забрањ, 25. IV. 94., E. v. D.

143. *Ciconia nigra* L. (Црна рода, црни лејлек). Ријетка. Ми смо само 2. октобра, онда 5. и 25. јуна видјели по један комад.

273. ♀ ad, Дреновац, 5. VI. 94., Jovan Ljubanić.

144. *Platalea leucerodia* L. (Жличарка, кашика). Усред Засавићке баре, којој се само опасношћу живота може приступити, има велико чапљино населиште, тамо гнијезде и неколико пари жличарки. Први 26. априла.

69. легло, 4 комада, Засавица, 20. V. 94., R. v. D.

145. *Falcinellus igneus* Leach. (Галица, ражањ, туркоч). У Засавици гнијезди до 250 пари, у свем осталом подручју никад је нијесам видио. 20. маја страном свјежа, страном већ облежана јаја.

70. легло, 4 комада, Засавица, 20. V. 94., R. v. D.

146. *Ardea cinerea* L. (Сива чапља). До краја октобра и од 22. марта веома честе, али само са свим појединце као гњездарице; до прије двије године била је уз Битву код Дреновца веома јака, сада напуштена колонија. Зими видјесмо један јединцати комад 17. јануара.

274. ♀ juv., Шабац, Камичак, 17. I. 94., E. v. D.
275. ♂ ad, Шабац, Сава, 10. IV. 94., E. v. D.
276. ♀ ad, Шабац, Јереа, 18. IV. 94., E. v. D.

147. *Ardea purpurea* L. (Чапља румена, чапља дангуба). Обична гњездарица. До 3. октобра и до 14. априла. Од 20. маја сва легла већ веома облежана.

277. ♂ ad, Мрђеновац. Дуга бара, 1. V. 94., E. v. D.

148. *Ardea egretta* Bechst. (Чапља бијела, велика). У Засавици леже око 15 парова, 20. маја још не имаху јаја. У осталом подручју видио сам само један комад 2. марта на неком савском пруду ниже Прова.

149. *Ardea garzetta* L. (Чапља бијела, мала). У Засавици леже око 200 парова. У осталом подручју виђају се ове мале чапље само врло ријетко; до 17. септембра и од 28. априла. У већини гнијезда бијаху три или четири, само у ријеткима пет јаја, већина их 20. маја бијаху слабо облежана.

71. легло, 5 комада, Засавица, 20. V. 94., R. v. D.

150. *Ardea ralloides* Scop. (Чапља жута.) У Засавици легу око 300 парова; у осталом се подручју само врло ријетко виђају. У јесен не видјесмо никоју жуту чапљу више, у прољеће прве 28. априла. 20. маја већином свјежа јаја, просјеком три до четири, изузетно пет комада.

278. ♂ ad, Прово, Орлача, 6. VI. 94,, Pantaleon Paić.

72. легло, 5 комада, Засавица, 20. V. 94., R. v. D.

151. *Ardetta minuta* L. (Чапљица). Ријетка гњездарица; до 27. септ. и од 18. априла.

279. ♂ ad, Топузовићки забрањ, 3. V. 94., E. v. D.

73. легло, 3 комада, Засавица, 29. V. 94., R. v. D.

152. *Nycticorax griseus* Strickl. (Квакавац, мајгл). У Засавици легу око 40 парова, 20. маја били су по гнијездима махом већ млади. У јесен до 2. октобра само младе птице, у прољеће од 10. априла, 28. априла голем пролаз.

280. ♀ juv., Бегла бара, 14. IX. 93. E. v D

281. ♂ ad, Дреновац, 10. IV, 94., E. v. D.

282. ♀ ad, ibidem, 26. IV. 94., R. v D.

153. *Botaurus stellaris* L. (Букавац, букач). У Засавици на Битви веома обична гњездарица, неколико парова и у Дубрави бари, а појединце по свем осталом подручју. До 15. новембра и до 31. марта, не презими.

283. ♂ juv., Бегла бара, 14. XI. 93., E. v. D.

284. ♀ ad, Дреновац, Широка бара, 31. III. 94., R. v. D.

154. *Rallus aquaticus* L. (Штијока мала). Честа гњездарица. У јесен до почетка оштре студени (крајем децембра), у прољеће од 22. марта.

285. ♂ ad, Бегла бара, 20. IX. 93., E. v. D.

74. легло, 8. комада, Лабуда окно, 12. VI. 94., R. v. D.

75. легло, 12 комада, с истог мјеста, 13. IV. 94., R. v. D.

155. *Crex pratensis* Bechst. (Прдавац). Доста честа гњездарица. У јесен је не видјесмо никако више, у прољеће прве 18. априла.

76. легло, 9 комада, Толић-поље, 19. V. 94., E. v. D.

77. 2 јајета, Прово, Орлача, 2. VI. 94., E. v. D.

156. *Gallinula minuta* Pall. (Штијока визлиница). Веома ријетка гњездарица. До краја новембра и од свршетка марта.

286. ♀ ad, Бегла бара, 19. IX. 93., E. v. D.

287. ♀ juv., ibidem, 20. IX. 93., E. v. D.

157. *Gallinula porzana* L. (Штијока риђуга). Честа гњездарица. До краја новембра и од 2. априла.

288. ♀ juv., Бегла бара, 19. IX. 93., E. v. D.

158. *Gallinula chloropus* L. (Велика штијока). Веома обична гњездарица. До краја новембра и од 24. фебруара.

289. ♂ juv., Бегла бара, 22 IX. 93., E. v. D.

290. ♂ ad, Доброва бара, 20. IV. 94., R. v. D.

291. ♀ ad, Мрђеновац, Дуга бара, 20. IV. 94., E. v. D.

78. легло, 12 комада, Засавица, 20. V. 94., R. v. D.

159. *Fulica atra* L. (Лиска). Веома обична гњездарица. До краја новембра и од 24. фебруара, првих дана марта у пуном броју.

292. ♂ ad, Обреновац, Нучија бара, 3. X. 93.. E. v. D.

293. ♀ ad. Обреновац, Котарска бара, 3. X. 93., E. v. D.

79. легло, 12 комада, Лабуда окно, 3. IV. 94., E. v. D.

160. *Numenius arcuatus* Cuv. (Пожвиздац, шибичар). Само селица пролазница, па и као таква само код Обреновца честа. Код Шапца појединe селице у октобру и новембру, онда у ноћима 11., 12. и 13. новембра огромно јато баш над градом Шапцем од сјевероистока према југозападу. 10. децембра три комада код Мрђеновца. У прољеће се никако није видјела, свакако смо ноћни пролаз пречули.

161. *Limosa aegocephala* Meyer. (Муљача, црнорепка). 4. априла 12 комада на Лабуда окну; и 25. октобра пак 19. фебруара мислим да сам ондје видио четири односно шест комада. Биоградски музеј има два комада из Неготина.

162. *Scolopax rusticula* L. (Шљука, бена, дугокљуна). 13. октобра једна, од тог дана готово сваки дан појединa, 30. и 31. октобра многе, 3. новембра четири, 7. и 8. новембра огромне множине, 9. новембра једна; онда још 10. децембра двије, 18. двије, 20. двије, 21. и 23. дец. по један комад. У прољеће видио сам само 26. марта једну, 27. марта три, а 19. априла једну кљуначу.

294. ♂ ad, Шабац, Опћински забрањ, 30. X. 93., E. v. D.

295. ♀ ad, ibidem, 30. II. 93., E. v. D.

163. *Gallinago scolopacina* Bp. (Шљука кокошица). Као гњездарица веома ријетка, на пролазу до краја новембра и од средине марта до 20. априла по прилици у великој множини; прољетна је сеоба била много јача него јесенска, најбољи дани бијаху 2., 6. и 10. априла.

296. ♂ juv., Бегла бара, 6. X. 93., E. v. D.

297. ♂ ad, Толић-поље, 23. III. 94., E. v. D.

298. ♀ ad, ibidem, 31. III. 94., E. v. D.

164. *Gallinago major* Bp. (Шљука ливадарка). У јесен не видјесмо никоју више. У прољеће 31. марта двије, 2. априла девет, 5. једну, 6. тринаест, 10. шеснаест, 11. дванаест, 14. дванаест, 20. шест, 23. једну, 2. маја двије и 3. маја три. Ја сам их убио 62 комада.

299. ♂ ad, Дреновац, Широка бара, 31. III. 94., E. v. D.
300. ♀ ad, Мрђеновац, Дуга бара, 2. IV. 94., E. v. D.

165. *Gallinago gallinula* Bp. (Шљука козица). 1. октобра једна, 9. нов. двије, 10. једна, 12. двије. 4. марта једна, 22. једна, 2. априла једна, 6. априла четири, 10. опет четири, 11. двије, 14. једна. Убио сам их 14.

301. ♂ juv., Бегла бара, 1. X. 93., E. v. D.
302. ♀ ad, Толић-поље, 22. III. 94., E. v. D.
303. ♂ ad, Дреновац, Широка бара, 6. IV. 94., E. v. D.

166. *Totanus fuscus* L. (Ковачић мрки). 23. септембра један комад у друштву *T. glottis*.

167. *Totanus calidris* L. (Ковачић кијòкавац). Можда тамо амо који пут гњездарица; на проласку доста честа, у јесен до средине октобра у приличној множини, онда још један комад 21. новембра. У прољеће 19. марта три комада, од тога времена све по двоје и у јатима по 50 комада до 26. априла, један комад још 21. маја. Чудан је и незгодан случај, гдје нам не пође за руком прикупити баш само ни један комад; двије убијене изгубио сам у бари.

168. *Totanus glottis* Bechst. (Ковачић кривокљуни). До краја септ. готово сваки дан појединa, али мала јата, веће јато 17. септембра. У прољеће само 17 комада у једном јату 5. априла.

304. ♂ ad, Дреновац, Широка бара, 17. IX. 93., E. v. D.

169. *Totanus ochropus* L. (Ковачић пијокавац). У јесен средњи број до половице октобра, страном појединце, страном по 3—6 комада заједно; у прољеће прве двије 24. фебруара, од онда појединце, у двоје и по 3—4 комада до 29. маја.

305. ♂ juv., Обреновац, Узовачка бара, 3. X. 93., E. v. D.

170. *Totanus glareola* L. (Ковачић мигавац). У сеоби најчешћи ковачић, биће да појединце и гнијезди. У јесен до 13. октобра, тај дан јато од 300 комада. У прољеће први 2. априла, онда у јатима до 14. априла, од онда поједини парови.

306. ♂ juv., Дреновац, Вукчевица бара, 23. IX. 93., E. v. D.
307. ♂ ad, Засавица, 8. IV. 94., E. v. D.

171. *Actitis hypoleucus* L. (Ковачић гузавац). Ријетка гњездарица, само на Сави. До 26. септембра и од 4. априла.

308. ♂ ad, Митровица, Сава, 5. IV. 94., R. v. D.
309. ♀ ad, Драгојевац, Сава, 11. IV. 94., R. v. D.

172. *Machetes pugnax* L. (Грличар). 17. септембра четири комада на Широкој бари код Дреновца, иначе се није виђао. Биоградски музеј има неколико младих јесенских птица из Неготина.

173. *Tringa alpina* L. (Жалар цирикавац). 23. септембра осам комада; иначе се није виђао, ваљда за то, што цијело подручје осим Рибачње баре код Дреновца, која је нама била врло далеко па је не могосмо редовно посјећивати, нема за жаларе погодног земљишта.

310. ♀ juv., Дреновац, Рибачња бара, 23. IX. 93., E. v. D.

174. *Tringa minuta* L. (Жалар циганин). 17. септембра 10, 19. један, 23. опет један комад, сви на Рибачњој бари код Дреновца.

311. ♀ juv., Дреновац, Рибачња бара, 17. IX. 93., E. v. D.

175. *Recurvirostra avocetta* L. (Сабљарка модронога). Мој је брат видио један комад на некој пустој отвореној мочвари код Митровице 19. маја.

Примједба. 2. маја мислим стално, да сам видио *Limicola peatyrhyncha*, ја је убих из велике даљине, па је онда не могох наћи. Ја ту врсту до сада никад нијесам видио на слободи, али опет поуздано мислим, да се нијесам преварио.

176. *Anser cinereus* Meyer. (Гуска дивља). 19. фебруара шест, 20. фебруара 11 и око 50, 23. фебруара шест, 4. марта шест и 6. марта један комад, сви на Сави.

177. *Anser segetum* Meyer. (Гуска глоговњача). 26. октобра два комада, који су летјели прама југоистоку, 2. јануара у ноћи веома велико јато преко Шапца од сјевероистока прама југозападу (љута студен, првих дана иза тога још љућа). 20. априла 22 комада на Сави.

Примједба. Касне јесени, — дан смо по несрећи заборавили забиљежити, — видио је мој брат на Сави двије мале гуске, које се само могу бројити међу *Anser albifrons* или *minutus*. Чинило се, да су сустале, пошто се метком из пушке усплашене, одмах опет спустише, те их истом друго тане, које их је на жалост промашило, потакну да су одлетјеле низ Саву.

Примједба. Веле да лабудови гдјекоју зиму у великој множини дођу на Саву, тако и 1892., гдје је код Шапца један комад убијен, штета само што се не зна, које врсте. Док је онуда још било мирније, долазили лабудови често на Лабуда окно, које је ето по њима тако и прозвано, па стари људи и то тврде, да су како ондје, тако и на Засавици до пред 30 година лабудови редовно гнијездили, што ни по чем не излази невјеројатно. У биоградском музеју има старих примјера од *Cygnus olor* и *Cygnus musicus*, на жалост без назнака мјеста и времена.

178. *Spatula clypeata* L. (Патка-кашика, шупљача). Можда појединце кад год гњездарица, барем то тврде многи домаћи ловци. Ми смо их само на Сави виђали од 20. фебруара до краја марта у хрпама од 15—30 комада, онда један пар 5. априла на Голој бари код Митровице и друга два пара на истом мјесту 8. априла.

312. ♂ med., Митровица, Гола бара, 5. IV. 94., E. v. D.
313. ♀ med., на истом мјесту, 5. IV. 94, E. v. D.

179. *Anas boscas* L. (Патка дивља). Најчешћа патка гњездарица, још је увијек има врло много, ма да им јаја траже суставно и од заната. Поједини покупе сваке године неколико стотина. Она зими бјежи само испред најљуће студени; чим се Сава опет одмрзне, ево и дивље патке на хиљаде.

314. ♂ ad, Шабац, Дамача, 18. II. 94., E. v. D.
315. ♀ ad, ibidem, 18. II. 94., E. v. D.
80. легло, 12 комада, Дреновац, Широка бара, 29. III. 94., E. v. D.

180. *Anas acuta* L. (Врб). Од 15. фебруара до 8. марта у великој множини, често хиљаде на Сави, по барама насупрот нема је готово никако, тако да уз сав наш труд као примјер само могосмо стићи лубању од патке дугорепке, коју је баш јастријеб био уловио и наполак распорио, те је нађосмо на савској обали.

181. *Anas strepera* L. (Патка крекетаљка). Прилично честа гњездарица, нарочито на Засавици; долазак 7. априла.

316. ♂ med., Засавица, 7. IV. 94., E. v. D.

182. *Anas querquedula* L. (Крџа). Честа гњездарица. У јесен се није више виђала, у прољеће прве, један мужјак и двије женке, 24. фебруара, од средине марта у пуном броју, 19. марта већином у двоје.

317. ♂ ad, Доброва код Орешца, 24. II. 94., E. v. D.
318. ♀ ad, ibidem, 25. II. 94., E. v. D.
319. ♀ ad, (рђасто перје по прсима), Дреновац, Широка бара, 31. III. 94., E. v. D.
81. легло, 4 комада, Лабуда окно, почетком маја 94., E. v. D.

183. *Anas crecca* L. (Патка кржуља). У јесен се није виђала. 25. јануара три комада. Од 16. фебруара до 3. марта велике множине на Сави, па и на отвореним потоцима прилична множина.

320. ♂ ad, Дамача, 18. II. 94., E. v. D.
321. ♀ ad, ibidem, 11. II. 94., E. v. D.

184. *Anas penelope* L. (Поповка, звиждара). 24. и 25. октобра појединa и мала јата. Од 17. до 24. фебруара многе на Сави, поједине и по потоцима, касније по мање, али 25. априла јато од 100 комада по прилици на Рибачњој бари код Дреновца, а 20. маја добио је мој брат на Засавици убијену, како се чини посве здраву женку.

322. ♂ juv., Лабуда окно, 24. X. 93., E. v. D.
323. ♂ ad, Шабац, Камичак, 21. II. 94., E. v. D.
324. ♀ ad, Орешац, Сава, 24. II. 94., R. v. D.

185. *Fuligula rufina* Pall. (Гогољ). На повратку у Шабац (на жалост без пушке) видио сам на Сави 8. марта инокосног старог мужјака, који је лађу дочекао на једва 20 корака.

186. *Fuligula ferina* L. (Риђак). 7. фебруара један мужјак на Сави, од 16. до 20. фебруара на истом мјесту и на Рибачњој бари код Дреновца мала јата, на жалост изгубих два комада, рањена у крило.

187. *Fuligula nyroca* Güldst. (Жута норва). Иза дивље патке најчешћа гњездарица, али само по дубоким барама, особито на Засавици. У јесен до краја октобра. 7. фебруара једна женка, 10. и 16. приличан број, онда појединце, тек у половици марта у пуном броју.

325. ♀ ad, Шабац, Јерез, 7. II. 94., E. v. D.
326. ♂ ad, Дреновац, Широка бара, 31. III. 94., E. v. D.
82. легло, 12 комада, Лабуда окно, 13. VI. 94., E. v. D.

188. *Fuligula marila* L. (Патка црнинка). 20. фебруара 11 комада на Сави код Дреновца.

189. *Fuligula cristata* Bechst. (Круната норва). Ријетка. 21. новембра три комада, 18. фебруара тек појединце на Сави, од 3. априла на истом мјесту јато од 100 комада по прилици.

190. *Clangula glaucion* L. (Патка батоглавица). Од децембра до 3. марта средње множине на Сави, по потоцима само ријетко када, кад нема смрзавице, најрадије на Рибачњој бари код Дреновца.

327. ♀ ad, Шабац, Камичак, 7. II. 94., E. v. D.

191. *Oidemia fusca* L. (Патка калашица). 20. фебруара два и четири комада на Сави.

192. *Mergus merganser* L. (Утва). 11. јануара један мужјак, 19. јануара један мужјак, 18. фебруара један мужјак и двије женке, све на Сави.

193. *Mergus albellus* L. (Ронац бијели). 10. новембра једна женка, 19. јануара и 7. фебруара више њих, 12. и 18. фебруара по један мужјак, све, изузевши прву на Бегли бари виђену, на Сави.

194. *Podiceps cristatus* L. (Пљијенор). Од 2.—8. априла мале дружбе на Сави и на Засавици, једва да је гњездарица.

328. ♂ ad, Засавица, 5. IV. 94., E. v. D.

195. *Podiceps nigricollis* Sundew. (Гњурац златоухи). 9. априла један мужјак на Сави.

196. *Podiceps minor* L. (Пилинорац). Веома честа гњездарица, само пред ледом узмиче. 12. маја извадио је мој брат из једног гнијезда на Вељачи бари једно јаје, 27. маја нашао је у истом гнијезду пет јаја.

83. легло, 6 комада, Шабац, Вељача, 27. V. 94., R. v. D.

197. *Colymbus arcticus* L. (Гик). Један комад 4. новембра на Сави код Орешца.

Примједба. Веле, да су се половицом маја на Сави појавила два пеликана, који су били тако утруђени, да су неколико пута са свим на близо дочекали пароброд па за 100 корачаја вазда опет попадали, по тачном казивању не може се о тој чињеници ни сумњати. Примјер за Саву није ми познат.

198. *Carbo cormoranus* M. & W. (Вранац велики). Један комад 23. новембра, други 4. априла, три комада 26. априла.

329. ♀ juv., Шабац, наплавно земљиште, 23. IX. 93., E. v. D.

199. *Larus argentatus* var. *Michahellesi* Bruch. (Галеб велики). 10. септембра неколико младих птица на Сави код Биограда. У биоградском музеју има један млади комад.

200. *Larus fuscus* L. (Галеб ћукавац). Неколико на Сави код Биограда 10. септембра. У биоградском музеју има једна стара птица.

201. *Larus canus* L. (Галеб бурни). Неколико старих и младих птица 10. и 11. септембра на Сави код Биограда, онда 3. фебруара

један комад код Шапца, 15. фебруара 3 комада на Лабуда окну, 18. фебруара опет један комад код Шапца.

202. *Chema ridibundum* L. (Галеб обични). Веома нередовна појава до половице децембра, сад их дуже времена не бје, час се појавише појединце, час у јатима. Онда опет од 15. фебруара до 21. марта страном појединце, страном у дружбама до 15 комада. Вазда тек за час.

330. ♀ ad, Толиђ-поље, 19. II. 94., R. v. D.
331. ♂ juv., Митровица, Гола бара, 8. IV. 94., E. v. D.

203. *Sterna fluviatilis* Naum. (Чигра обична). У јесен видио сам и убио само један комад на Вукчевици бари код Дреновца; 26. априла на истом мјесту велико јато. На једном савском пруду код српске Раче гнијездило је од прилике 20 парова.

332. ♂ ad, Савски пруд код Раче, 25. VI. 94., E. v. D.
84. легло, 3 комада на истом мјесту, 3. VI. 94., E. v. D.
85. легло, 3 комада, ibidem, 3. VII. 94 , E. v. D.
86. легло, 3 комада, ibidem, 3. VII. 94., E. v. D.

204. *Sterna minuta* L. (Чигра мала, галебица). На споменутом пруду гнијездило је од прилике 10 парова, иначе се није виђала.

333. ♂ ad, Савски пруд код Раче, 25. VI. 94., E. v. D.
334. ♀ ad, ibidem, 25. VI. 94., E. v. D.
87. легло, 2 комада, ibidem. 3. VII. 94., E. v. D.

205. *Hydrochelidon nigra* Boie. (Галебица црна). Доста честа гњездарица на великим барама међу Дреновцем и Рачом. У јесен до 8. октобра, у прољеће од 26. априла.

335. ♀ juv., Дреновац, Рибачња бара, 23. IX. 93., E. v. D.
88. легло, 2 комада, Лабуда окно, 13. VI. 94., E. v. D.
89. легло, 2 комада, ibidem, 13. VI. 94., E. v. D.

Prehistoričke lubanje sa Glasinca.

Priopćio

dr. **A. Weissbach**, c. i kr. štopski nadliječnik.

(Uz jednu tabelu s mjerama.)

Lubanje, koje se niže opisuju, potječu iz gromila u kotaru rogatičkom, u jugoistočnoj Bosni, koje su pod upravom muzejskog pristava Franje Fiale brižno raskopane[1]).

Cijeli onaj kraj, gdje ih ima, naziva se radi jednostavnosti „Glasinac“, ma da ovo krševito polje, koje se oko 950 *m* morske visine prostire istočno od Sarajeva podno istočnog pristranka Romanije planine (1600 *m* morske visine), od Podromanije u istočnom pravcu siže samo do Kule i Ivanpolja, i ma da od niže spomenutih mjesta samo obuhvata Čitluke, Potpećine i Mlagj, dok se ga Borovsko hvata na jugoistoku, Vrlazije, Rudine i Rusanovići na jugozapadu.

Gromile su obično u više manje gusto prikupljenim nekropolama zgrnute oko nasutih gradina; imaju oblik krnjastog čunja (visina 0·3—4 *m*) s eliptičkim ili okruglim temeljem (premjer većinom od 3 *m* do 15 *m*), a sastoje te gromile — što se potpuno podudara sa krševitim karakterom onog kraja — od lomljenog i prikupljenog kamena s nešto primiješane zemlje.

U njima su sahranjeni kosturi ili mrtvačka paljevina, a katkada su se našla i oba načina sahranjivanja u jednom te istom grobu; pokojnici obično leže na samorodom, golom tlu.

Kad Fiala u svojim raspravama jednako govori o gradinama, po njegovu sudu utvrdama, onda bih ja htio istaknuti, da još danas u krševitim krajevima, koji su meni poznati, postoji običaj, da se obragjivane površine, — koje su, prema karakteru krša, većinom okruglaste ili eliptične, kadšto i posve malene, — ili i cijeli posjed koga vlasnika zemlje ogragjiva na suho nasutim kamenitim ogradama, što po vapnencu, koji na suncu pobijeli, onakom kraju daje čudno, neobično obličje.

---

[1]) „Rezultati ispitivanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1892.“ Beč 1893. Gerold. — „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien.“ Br. 4., 1894. — Dr. Truhelka: „Die Nekropolen von Glasinac“. Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien, XIX. B. str. 24. (1889.).

Najbliža je stoga pomisao, da oni stari nasuti bedemi često nijesu drugo, nego i oni današnji, naime megje za obragjivano zemljište, bilo da se označi stanovito nečije vlasništvo, bilo radi zaštite od stoke na pašnjacima od smètova ili bure, koja bi pošljednja bez te obrane možda raznijela ono malo suhe zemlje.

Pa se i jedva pomisliti može, da bi se na takom malenom prostoru podigla tolika množina utvrda, već ako bi se barem svaka porodica ogradila kiklopskim zidom; uz to ove suhozidine već po svojoj neznatnoj visini ne bi bile dovoljna obrana od dušmanskih strijela[1]).

Na žalost su ostanci kostura vazda u jadnom stanju; teretom kamenja zdrobljene su sve veće kosti. Izvagjeni ostanci kostura veoma su prhki, pa tek pošto budu neko vrijeme na zraku, opet otvrdnu — lubanje se tek opet moraju sastaviti od pojedinih komadića, pa se tako mogu dobiti samo nekoje glavne mjere; a lične kosti obično su tako zdrobljene, da se ne mogu sastaviti, niti se po njima dade razabrati oblik lica.

Ovdje ćemo iznijeti pojedine lubanje po nahodištima i oznakama gromila po brojnom redu priklopljene tabele.

I. Lubanje iz Čitluka, sela na jugoistočnom kraju Glasinačkog polja, općine glasinačke.

Jedna lubanja iz eliptičke gromile 1. sa šest u njoj sahranjenih lešina (od koje lubanja potječe, nije na žalost naznačeno). U toj se gromili nagjoše: potkoljenica, jabučica sa štita od bronca, više dvosjeklih željeznih bojnih sjekira, jedan dvorezi, kratki mač, jedna oštrica od željeznog bodeža, dva krnjasta uskolista koplja i ulomci jedne željezne konjske žvalice; nadalje jedno veliko emaljno i jantarevo zrno, jedna grčka pozlaćena broncana zdjelica, broncane grivne, jedan srebrni prsten, mnogo pupčastih malih broncanih dugmeta s ušicama, šuplji krstići od bronca, narukvica od srebra, jedan mali bakreni novac, valjda iz Konstantinske perijode, četiri oveća, željezna narebrena kopljana šiljka, dva srebrna, pomicava naušnjaka i šljepočnjaka i jedna rimska broncana fibula sa šarnijerima.

Lubanja br. 1. Muž oko 50 godina. Velika, dugačka lubanja tankih kosti bez lica, podine i dijelova desne strane. *Gore:* Dug oval, svi švovi veoma jasno rašljasto nazubljeni. Čelo široko, šljepoočnice ravne, zatiljak znatno izbočen. *Otraga:* Okruglasta; potiljak (Hinterhauptschuppe) posve gladak, a mišični greben na njem (Muskelleisten) skoro se i ne raspoznaje, oblika je peterouglasta, ponešto svedena. *Dolje:* Na široko zaobljena. *Po strani:* Duguljasta; čelo gotovo okomito, slabo zaobljeno, s razgovijetnim obrvnim lûkom *(arcus supraciliares)*, tjeme lagano opada, zatiljak po malo sveden, sisasti nadrastci (Warzenfortsätze) veliki. Vilica slaba, kutnjaci u ravnom pravcu veoma izbrušeni.

[1]) U pogledu nasutih gradina na Glasincu upućujemo prijaznog čitaoca na članak, objavljen u 4. svesku godišta 1894., str. 721.—760. *Ured.*

Sedam lubanja iz gromile 2., takogjer eliptički temelj sa sedam lešina, glava okrenuta na sjeveroistok; prilozi: trbušasto ilovasto sugje s jednom ručicom, ornamentirano stranom nareckanim, stranom paralelnim, horizontalnim linijama, jedan velik željezni nož, jedan željezni šiljak od sulice, dvije željezne halke, jedna broncana toka, jedna srebrna bočka i jedan probušen brus.

Lubanja br. 2. Muž, oko 40 godina. Velik, tanak, ekstreman dolihokefal bez podine, lica i dijelova strane. *Gore:* Veoma uzak, dug oval; švovi tjemena i čelne kosti su na rijetko i krupno nazubljeni a lambdasti šav je fino i na gusto nazubljen; čelo veoma usko, šljepoočnice ravne, zatiljak ravan. *Otraga:* Uska, visoka, okruglasta; potiljak (Hinterhauptschuppe) vrlo velik, ravan, finim na gusto nazubljenim šavom, 25 *m* iznad gornjeg mišičnog prutka *(linea musculi superior)*, kojem se jedva raspoznaje trag, razdijeljen u potpunu interparietalnu kost. Temelj joj mjeri trakom po površini 125 *mm*, šestarom 108 *mm*, lijevi krak 88 *mm* (površinom) i 81 *mm* (šestarom), desni krak 85 *mm* (površinom) i 83 *mm* (šestarom), visina u sredini od šva na tjemenu počevši 55 *mm* (površinom) i 54 *mm* (šestarom). Iznutra se interparietalni sastavak prostire 16 *mm* iznad *tuberositas occip. interna*. *Po strani:* Duga i visoka; čelo naklonjeno, malo zaobljeno, a ima jak *arcus supraviliares* (obrvni lûk); tjeme ponešto, zatiljak slabo sveden, sisasti nadrastak osrednje veličine. Ostanci vilice pokazuju vilicu osrednje veličine s izbrušenim već zubima.

Lubanja br. 3. Muž. Dolihokefal osrednje veličine, tanak, bez podine, dônjeg dijela zatioka, desne šljepoočnice i lica. *Gore:* Duguljast oval; šav veoma gust i fino nazubljen, šav na čelu je otvoren; čelo veoma široko osječeno, šljepoočnice ravne; zatiljak tupo izbočen. *Otraga:* Usko peterokutna; potiljak vrlo sveden, gladak. *Dolje:* Široko parabolična. *Po strani:* Duga, visoka; čelo okomito, glatko, veoma svedeno, tjeme osrednje svedeno; zatiljak izbočen; sisasti nadrastci osrednje veličine.

Lubanja br. 4. Dijete s mliječnjacima; velik, veoma tanak, visok dolihokefal bez lica (indeks visine 735 *mm*). *Gore:* Dug oval; švovi vrlo jasni, čelo široko, šljepoočnice ravne, zatiljak tupo zašiljen, vrlo izbočen. *Otraga:* Visoko peterouglasta, uska; potiljak peterouglast, veoma sveden, sasvim gladak. *Dolje:* Uska, duguljasto parabolna. *For. occ. m.* (babina rupa) je velik, uzak, dug, zglobne kvrge ravne. *Po strani:* Vrlo duga, visoka; čelo okomito, glatko, jako svedeno, tjeme po malo opada, zatiljak veoma izbočen, sveden; sisasti nadrastci vrlo maleni. Vilica vrlo malena.

Lubanja br. 5. Vrlo oštećen, tanak dolihokefal; nema cijele podine zajedno s okolinom, nema lica i pojedinih dijelova krova. *Gore:* Duga, uzak oval; šav fino nazubljen; čelo usko, zatiljak vrlo izbočen. *Otraga:* Peterouglasta, gore zaokružena; potiljak (Hinterhauptschuppe) peterouglast, gladak, vrlo sveden. *Dolje:* Uska, parabolna. *Po strani:* Visoka, duguljasta; čelo okomito, glatko, veoma svedeno, zatiljak oblo izbočen. Sisasti nadrastci osrednje veličine.

Lubanja br. 6. Žena u dvadesetim godinama. Dobro očuvan, veoma pravilan, tanak dolihokefal (Indeks visine 721 *mm*). *Gore:* Dug oval; švovi gusti i fino nazubljeni, čelo usko, zatiljak jako izbočen. *Otraga*: Usko peterokutna, niska; potiljak (Hinterhauptschuppe) veoma sveden, gladak. *Dolje:* Uska, parabolična; condyli prilično konveksni, *proc. pterygoidei* maleni, uski, nepce maleno, plosno (dužina 45, širina 39 *m*, index 866 *m*), zubi maleni. *Po strani:* Duga; čelo okomito, glatko, vrlo svedeno, tjeme

srednje ruke svedeno, zatiljak vrlo sveden; sisasti nadrastci (Zitzenfortsätze) debeli; lice ravno čeljusno. *Prednji pogled:* Lice dugo (visina lica 108 *mm*, visina gornjeg lica 63 *mm*), usko (širina lica 95 *mm*), jarmenice priljubljene (širina od jarmenice do jarmenice 123 *mm*), očišta malena, četverouglasta (širina 37 *mm*, visina 29 *mm*, index 783 *mm*), nosna šupljina vrlo uska (20 *mm*), duga, (45 *mm*, index 444 *mm*), leptorrhin (uskog nosa). — Vilica malena, s malim, vrlo koso usagjenim ograncima.

Lubanja br. 7. Muž pedesetih godina. Malen dolihokefal, bez podine i lica. *Gore:* Dug oval; švovi sitni, gusto nazubljeni, mjestimice nejasni; čelo osrednje širine, šljepoočnice ponešto svedene, zatiljak tupo izbočen. *Otraga:* Visoko peterokutna, potiljak (Hinterhauptschuppe) peterokutan, slabo sveden, gladak. *Dolje:* Parabolična. *Po strani:* Duguljasta; čelo okomito, glatko, veoma svedeno, tjemenica slabo svedena, zatiljak ponešto izbočen, *receptaculum* (primište) okomito uspravljen. Sisasti nadrastci osrednje veličine. Zubi u ulomku gornje čeljusti, što je ukraj lubanje ležala, veoma istrošeni. — Vilica staračka bez zubnih stanica, tanka, ogranci ponešto nagnuti.

Lubanja br. 8. Muž pedesetih godina. Mala, duguljasta, niska lubanja bez podine, lice vrlo oštećeno. *Gore:* Duguljast oval; švovi gusto nazubljeni, čelo vrlo široko, šljepoočnice svedene, od zatioka slabo se šta vidi. *Otraga:* Okruglasta, široka, niska; potiljak peterokutan, srednje ruke sveden, gladak. *Dolje:* Široko paraboličan zatiljak; nepce maleno, zubi jaki, vrlo istrošeni. *Po strani:* Duguljasta, niska; čelo okomito, vrlo svedeno, obrvnom luku (*arcus supracil.*) tek da se trag raspoznaje; tjeme otraga strmo opada, zatiljak nešto izbočen, prilično sveden; sisasti nadrastci veliki, veoma debeli.

Lubanja br. 9. Žena dvadesetih godina. Veoma oštećeno, tanko, dolihokefalno tjeme (krov). *Gore:* Duga, vrlo usko ovalna; švovi krupno nazubljeni, čelo široko, šljepoočnice ravne, zatiljak tupo zašiljen, daleko izbočen. *Otraga:* Uska, visoko peterokutna; potiljak vrlo sveden, gladak. *Dolje:* Uska parabolična obodna linija zatioka. *Po strani:* Duga i visoka; čelo okomito, glatko, srednje ruke svedeno, tjeme postepeno se zaobljuje, zatiljak jako izbočen; sisasti nadrastci maleni. Ostanak vilice slabe koštane gragje, ogranci maleni, uski, vrlo koso uspravljeni, zastavnjak razvijen, zubni vijenci neozlijegjeni.

Lubanja br. 10. Žena, svakako mlagjahna. Veoma oštećen, velik, tanak dolihokefalni krov. *Gore:* Duga, ovalna, vrlo pravilna; švovi na rijetko nazubljeni; čelo široko, šljepoočnice ravne, zatiljak daleko izbočen. *Otraga:* Peterokutno zaobljena, u srednju ruku visoka; potiljak veoma sveden, gladak. *Po strani:* Duga; čelo okomito, srednje svedeno, glatko, tjeme ponešto, zatiljak sasvim izbočen; sisasti nadrastci maleni. Vilica po svojim ulomcima malena, slaba, ogranci niski, vrlo kosi; desni zastavnjak još nije iznikao.

Lubanja br. 11. Muž; veoma oštećen, duguljast krov s finim, gusto nazubljenim šavom.

Ove tri pošljednje lubanje potječu iz gromile 3., kojoj je osnovnica takogjer nalik elipsoidu, u kojoj bijahu sahranjene dvije lešine i na pet mjesta mrtvačka paljevina. Prilozi su uz prve: Od bronca lončić, jedna na površini nabrana i dvije masivne narukvice (ljevene), od željeza kopljani šiljak i ulomak noža.

Izmegju ovih 11 lubanja prema gornjem je dakle pet izrazitih dugoglava (dolihokefala, 45·5 %), šest sredoglava (mesokefala, 54·5 %), ali nijedna jedincata kratka glava, pa ovaj red, izuzevši ekstremnu dugoglavu br. 1. izlazi posve jednoličan. Ma da nijesu velike, sve su sumjerne, prikladne;

čelo im je okomito, veoma svedeno, bez izrazitih obrvnih lûkova (*arcus supraciliares*); imadu izbočen zatiljak, kome se potiljak odlikuje time, što na njem nema mišičnog grebena (Muskelleisten).

II. Lubanje sa Mlagja, brda tik Čitluka, i to pet iz gromile 4. Ova je imala oblik male gradine (Wallburg) eliptična oblika, a bijaše u njoj sedam na zapad obrnutih lešina, osim toga množina oružja u ime priloga (lovorovu listu sličnih kopljanih šiljaka, dug nož, oštrica od bodeža, suličin šiljak i savijena mačeva oštrica, sve to od željeza; od broncanog nakita: lučaste fibule, krstolika pafta sa pojasa, brnjica, zrna i dugmeta).

Lubanja br. 12. Muž, nekako pedesetih godina. Veoma oštećen, dolihokefalni krov lubanje. *Gore:* Dug oval; švovi gusti i fino nazubljeni, čelo usko, šljepoočnice ravne, zatiljak vrlo izbočen. *Otraga:* Niska, peterokutna; potiljak vrlo sveden, gladak. *Po strani:* Duga; čelo ponešto unatrag nagnuto, ponešto svedeno, s razgovijetnim *arcus supracil.*; tjeme se po malo uspinje i spušta, zatiljak veoma sveden; sisasti nadrastci maleni; vilica po dobivenim ulomcima jaka sa strmim ograncima i duboko izbrušenim zubnim vijencima.

Lubanja br. 13. Muž. Posve oštećen, velik, dug krov od debele kosti. *Gore:* Dug oval; svi švovi krupno nazubljeni, u lambda-šavu mnogi mali zaglavci; zatiljak izbočen. *Otraga:* Niska, okruglasta; potiljak vrlo sveden; *tuberositas externa* i *linea muscal. sup.* čine produženu gužvu. *Po strani:* Duga i niska; čelo okomito, veoma svedeno, glatko, zatiljak veoma izbočen. *Dolje:* Široko parabolična, sisasti nadrastci maleni.

Lubanja br. 14. Muž. Veoma oštećen, velik, tanak brahikefalan krov s otvorenim šavom na čelu. *Gore:* Širok oval; švovi vrlo razgovijetni, krupni i na rijetko nazubljeni, u lambda-kutu mali zaglavci. *Otraga:* Široko peterokuta, gore ravna; potiljak slabo sveden, gladak. *Po strani:* Kratka i visoka; čelo sa slabim *arcus supracil.*, ponešto svedeno, tjeme jače, zatiljak ravan, *receptaculum* okomit. Nadrastak malen. — Po ulomcima je vilica slaba s kosim ograncima i ponešto odbrušenim zubima.

Lubanja br. 15. Muž. Takogjer oštećen, velik, debeo brahikefalan krov s otvorenim čeonim šavom. *Gore:* Okruglast oval; svi švovi razgovijetni, krupno nazubljeni; čelo veoma široko, zatiljak ravan. *Otraga:* Visoko okruglasta; potiljak širok, gotovo peterokutan, sasvim ravan, gladak. *Dolje:* Zatiljak splošteno zaobljen. *Po strani:* Vrlo kratka, visoka; čelo okomito, veoma svedeno, isto tako tjeme, zatiljak okomit, posve ravan.

Lubanja br. 16. Muž. Ostanci tankog, svakako brahikefalnog krova. *Gore:* Širok oval; švovi fini, gusto nazubljeni, čelo široko, šljepoočnice veoma svedene, zatiljak ravan. *Otraga:* Okruglasta; potiljak ravan, gladak. *Po strani:* Kratka; čelo okomito, glatko, veoma svedeno, tjeme otraga strmo opada do ravnog zatioka.

Svih su pet lubanja, suglasno sa bujnim prilozima, muške, malene, ali vrlo različita oblika, naime po jedna doliho- i mesokefalna, tri ostale izrazito brahikefalne, od ovih dvije otvorenog čeonog šava, po tome se veoma razlikuju od lubanja iz Čitluka, ma da su u susjedstvu.

III. Lubanje iz Potpećina, mjesta, koje takogjer pripada općini glasinačkoj, ne daleko od Čitluka; iz gromile 8. dvije lubanje. U toj gromili bijaše u jednom dijelu mrtvačka paljevina, u drugoj četiri, glavom na

zapad obrnuta kostura, uz koje je nagjen jedan kolutić i jedno dugme od bronca, jedan željezni sulićasti šiljak i dva ilovasta tkalačka pršljena; uz mrtvačku paljevinu bijaše rbina od sugja, našaranih jednostavnim linearnim ornamentom.

Lubanja br. 17. Mladić. Samo malen, tanak brahikefalan krov. *Gore:* Širok oval; švovi fini, gusto nazubljeni, čelo vrlo široko, šljepoočnice veoma svedene, zatiljak jedva malo izbočen. *Otraga:* Peterokuto zaokružen potiljak veoma sveden, gladak, sa dva velika zaglavka u lambda-kutu. *Po strani:* Kratka, visoka; čelo okomito, glatko, srednje ruke svedeno, tjeme i zatiljak jako sveden, sisasti nadrastci maleni.

Lubanja br. 18. Muž. Velik brahikefal bež podine i lica, otvorenog čeonog šava. *Gore:* Širok oval, švovi veoma fini, gusto nazubljeni, čelo veoma široko osječeno, šljepoočnice jako svedene, zatiljak ravan. *Otraga:* Gotovo četverouglasta, okrugla, gore sasvim ravna; zatiljak ponešto sveden, gladak. *Dolje:* Široko paraboličan zatiljak. *Po strani:* Duguljasta; čelo okomito, veoma svedeno, tjeme gore ravno, otraga strmo opada do ravnog, niskog zatioka; *receptaculum* strm, nadrastci kratki i debeli.

I ove su dvije lubanje, protivno od onih u Čitlucima i suglasno s onima sa Mlagja, brahikefalne, pa su za to ovima najsličnije, pače i u tome, što se u njih razmjerno često nahode otvoreni čeoni švovi. Kako i one sa Mlagja, tako i ove iz Potpećina lijepe su podobe, sumjerne, većinom lijepo razvijena čela; istaknuti valja u obiju samo često otvoreni čeoni šav i zaglavke u lambda-kutu.

IV. Lubanje iz Borovskog. Ovo selo, koje pripada općini Sokolovići, leži jugoistočno od Čitluka, dakle već izvan pravog Glasinačkog polja. Onih šest lubanja izvagjeno je iz gomile 2., u kojoj bijaše devet od zapada na istok položenih kostura, s prilozima od ulomaka željeznih noževa, kopljanim željeznim tulcem; nadalje bijaše ondje bôčka i jedna spiralnom žicom omotana pribadača od bronca i najposlije po jedno jantarevo i stakleno zrno.

Lubanja br. 19. Žena, valjda dvadesetih godina. Sasvim oštećen, tanak, ekskvizitno dolihokefalan krov s otvorenim čeonim švom. *Gore:* Veoma duga, usko ovalna; švovi fini, gusto nazubljeni, čelo vrlo široko, šljepoočnice ravne, zatiljak izbočen. *Otraga:* Uska, visoka, okruglasta; potiljak jako sveden, gladak. *Po strani:* Dug oval; čelo okomito, nisko, veoma unatrag naklonjeno, tjeme se veoma lagano uspinje, zatiljak vrlo izbočen; sisasti nadrastci maleni.

Lubanja br. 20. Muž, po prilici četrdesetih godina. Oštećen, veoma dolihokefalan krov. *Gore:* Veoma duga i usko ovalna; švovi svi fini i gusto nazubljeni, čelo široko, zatiljak vrlo izbočen. *Otraga:* Niski, peterokuto zaokruženi potiljak vrlo izbočen, gladak. *Dolje:* Veoma duga i niska; čelo okomito, jako svedeno, tjeme slabo, zatiljak široko sveden. Vilica malena, ogranci veoma nagnuti, zubi ponešto odbrušeni.

Lubanja br. 21. Muž pedesetih godina. Velik, visok dolihokefal bez podine i lica. *Gore:* Dug oval; švovi malo jasni, čelo veoma široko, šljepoočnice svedene, zatiljak ponešto izbočen. *Otraga:* Peterokuti potiljak slabo sveden, *tuberosit. ext.* izrazita, ona je pregjašnja iznad ove u horizontalnom pravcu kao stegnuta. *Dolje:* Široka lûka. *Po strani:* Duga, visoka; čelo okomito, jako svedeno, s razgovijetnim *arcus supracil.*, tjeme srednje ruke svedeno, zatiljak ponešto izbočen, *receptaculum* kratak, strm, sisasti nadrastci

veliki. Vilica masivna, zubi veliki, koso odbrušeni. Ostanci gornje čeljušnice s vrlo širokim nepcem, zubi sasvim kosi s nutarnje stane na polje duboko odbrušeni.

Lubanja br. 22. Muž pedesetih godina. Veoma oštećen, velik, tanak, duguljast krov. *Gore:* Duguljast oval; zatiljak ponešto izbočen. *Otraga:* Visoko peterokutan, dolje širi potiljak sveden, s izrazitom *tuberosit. ext.*, inače gladak. *Dolje:* Usplošten lûk. *Po strani:* Kratka i visoka; čelo okomito, veoma svedeno, s veoma razgovijetnim *arcus supracil.*, tjeme otraga strmo opada, zatiljak slabo izbočen; sisasti nadrastci kratki i debeli. Vilica po svojim ulomcima široka i visoka, sa strmim širokim ograncima, zubi znatno odbrušeni.

Lubanja br. 23. Muž vremešan. Veoma velik, tanak, visok brahikefalan krov. *Gore:* Široko ovalna; švovi gusti i fino nazubljeni, šljepoočnice svedene, zatiljak ponešto izbočen. *Otraga:* Široko peterokutan, gore ravan potiljak ponešto sveden, gladak; *tuberosit. ext.* malena. *Dolje:* Usplošten lûk. *Po strani:* Visoka, duguljasta; čelo okomito, strmo, veoma visoko, ponešto svedeno, tjeme otraga strmo opada, zatiljak ponešto sveden, sisasti nadrastci srednje veličine.

Lubanja br. 24. Muž, oko 40 godina. Tanak brahikefalan krov. *Gore:* Vrlo širok oval; šav tjemena i lambde fin, gusto nazubljen; čeonom švu tek se trag raspoznaje; čelo vrlo široko, šljepoočnice vrlo svedene, zatiljak ponešto izbočen. *Otraga:* Niska, peterokuta, gore sploštena; potiljak malen, veoma sveden, *tuberosit. ext.* prelazi u *linea musc. super.*, veoma izrazita. *Dolje:* U širok lûk. *Po strani:* Kratka; čelo okomito, veoma svedeno, tjeme gore ravno, a za tim strmo opada; zatiljak izbočen; sisasti nadrastci maleni. Vilica po svojim ulomcima slaba s malim, kosim ograncima i nešto odbrušenim zubima.

Ovih šest lubanja iz Borovskog idu po svom obliku više u red onih iz Potpećina i Mlagja, nego onih iz Čitluka; pače i onda, kad bi one tako neobično uske lubanje br. 19. i 20., kojima se je širina samo približno mogla izmjeriti, i šire bile, ostaju po cijeloj svojoj strukturi izraziti doliho-kefali. Ima dakle megju njima po jednu trećinu doliho-, meso- i brahi-kefala i otvoren čeoni šav u jedne dugoglave. Sve su prilično velike, većina visoka, čelo lijepo razvijeno, zatiljnjača bez osobitih mišićnih neravnosti.

V. Lubanje iz Vrlazija. To selo pripada općini Sočicama, te leži s druge strane Ivan-polja, južno od ceste, koja iz Podromanije vodi u Rogaticu, dakle izvan Glasinačkog polja.

Sve su gromile sa skeletnim grobovima malene (temeljni premjer 7 *m* do 9·5 *m*, visina 0·5 *m* do 1 *m*), te u gromili 1. bijahu tri kostura s jednim broncanim špiralnim kolutom, jednim broncanim zrnom i s jednom ilovastom zdjelicom sa stalkom.

Lubanja br. 25. Muž tridesetih godina. Velik dolihokefal, jakih kosti bez podine i lica. *Gore:* Dug oval; švovi rijetki, krupno nazubljeni, čelo usko, šljepoočnice ravne, zatiljak tupo izbočen. *Otraga:* Visoko peterokutni potiljak jako sveden, gladak, interparietalni mu dio velik. *Dolje:* Crteži zatioka široko parabolični. *Po strani:* Duga i visoka; čelo ponešto naklonjeno, ponešto svedeno s vrlo jasnim *arcus supracil.*; tjeme gore ravno, onda po malo opada prama daleko izbočenom zatioku; sisasti nadrastci

veliki, masivni. Vilica čvrsto gragjena, visoka, ogranci joj široki i visoki, zubi veliki, ponešto odbrušeni.

Lubanja br. 26. Valjda muž (?) tridesetih godina. Posve oštećen dolihokefalan krov. *Gore:* Dug oval; švovi fini, gusto nazubljeni, čelo usko, šljepoočnice ravne, zatiljak tupo izbočen. *Otraga:* Okruglast potiljak peterokut, vrlo sveden, gladak, interparietalni mu dio malen. *Po strani:* Duga; čelo okomito, veoma svedeno, tjeme po malo opada, zatiljak ponešto izbočen. Po ulomcima čeljusnice, što su ležali pri toj lubanji, može se iz zuba razabrati gore naznačeno životno doba.

U gromili 3. bilo je pet skeleta; prilozi: jedna dvostruka špirala od broncane žice, dva velika jantareva zrna, fragmenti željeznog koplja i jedan brus.

Lubanja br. 27. Muž. Velik dolihokefalni krov. *Gore:* Dug oval; švovi rijetki, krupno nazubljeni, čelo široko, šljepoočnice ponešto svedene, zatiljak izbočen. *Otraga:* Okruglasta, niska; potiljak malen, gotovo peterokut s malim interparietalnim dijelom, vrlo sveden, gladak. *Po strani:* Duga; čelo okomito, glatko, vrlo svedeno, tjeme ravno, zatiljak ponešto izbočen; sisasti nadrastci maleni.

U gromili 4. bijaše sedam skeleta, tri glavom obrnuta na sjever, a kao prilozi jedan kameniti čekić, jedna dvostruka broncana špirala, jedna broncana grčka fibula, jedno broncano dugme, špiralne cjevčice od broncane žice, jedan ilovast pršljen, jantareva zrna i ulomci željeznih kopalja.

Lubanja br. 28. Muž mlagjahan. Velik dolihokefalni krov. *Gore:* Dug oval, uska; švovi gusto, fino nazubljeni, čelo usko, šljepoočnice ravne, zatiljak vrlo izbočen. *Otraga:* Visoko peterokutni potiljak veoma zaobljen, gladak u rombičkom zaglavku u lambda-kutu, interparietalni dio malen. *Dolje:* Usko parabolični oblik zatioka. *Po strani:* Duga; čelo okomito, veoma svedeno, tjeme po malo opada, zatiljak daleko izbočen, *receptaculum* veoma dug, uspravljen; sisasti nadrastci debeli. Vilica slaba sa strmim, širokim ograncima.

Lubanja br. 29. Muž dvadesetih godina. Tanak, dolihokefalni krov. *Gore:* Dug oval; švovi fino, gusto nazubljeni, čelo usko, šljepoočnice ravne, zatiljak izbočen. *Otraga:* Peterokutni potiljak veoma sveden, gladak, s malim interparietalnim dijelom. *Dolje:* Parobolična. *Po strani:* Duguljasta; čelo slabo svedeno, *arcus supracil.* natuknut, tjeme ravno, zatiljak vrlo izbočen, receptaculum dug, sisasti nadrastci krupni.

U gromili 6. bio je samo jedan skeletni grob, s glavom na sjever; u njemu bijaše jedno veliko gravirano broncano dugme i jedna broncana narukvica.

Lubanja br. 30. Muž četrdesetih godina. Velik, tanak brahikefal bez podine i lica. *Gore:* Širok oval; svi švovi nerazgovijetni, čelo vrlo široko, šljepoočnice svedene, zatiljak izbočen. *Otraga:* Okruglasta, široka; potiljak u srednju ruku sveden, gladak, s velikim interparietalnim dijelom. *Po strani:* Duguljasta, visoka; čelo okomito, vrlo svedeno, *arcus supracil.* natuknut, tjeme ravno, zatiljak ponešto izbočen; sisasti nadrastci dugi i uski. Vilica široka, niska, zubi odbrušeni. Po ulomcima ukraj lubanje može se ustanoviti velik izbočen nos. (Fiala sumnja, da je to kasnije sahranjen kostur, što bi se moglo suditi po brahikefalnom obliku glave, koji se od ostalih razlikuje; ali stanje i obličje kosti, koje su posve jednake s onima ostalih skeleta, opire se toj sumnji, pa ja za to sudim, da to nije kostur od kasnije sahranjene lešine.)

U gromili 10. bio je takogjer samo jedan kostur s ulomcima od željeznog koplja i ilovastim zdjelicama, inače mrtvačka paljevina.

Lubanja br. 31. Muž četrdesetih godina. Velika, oštećena, duguljasta lubanja bez podine i lica. *Gore:* Oval; svi švovi vrlo fini i gusto nazubljeni; čelo vrlo široko, šljepoočnice ravne, zatiljak široko osječen. *Otraga:* Okruglasta; potiljak peterokut, vrlo širok, ponešto sveden s gužvastom *linea musc. sup.* i vrlo velikim interparietalnim dijelom. *Dolje:* Oblik širokog luka; *receptaculum* kratak. *Po strani:* Kratka i visoka; čelo okomito s vrlo razgovjetnim *arcus supracil.*, tjeme gore ravno, onda naglo opada; sisasti nadrastci krupni. Vilica veoma jaka, masivna, ogranci joj veliki, strmi (razmak kutova vilice izmegju sebe 122 *mm*). Zubi u ulomcima gornje čeljusnice nešto odbrušeni.

Izmegju gore opisanih sedam lubanja ima u megjama indeksa od 71 do 80 dva doliho-, četiri meso-, i jedan brahikefal, dakle mnogo više dugačko glavastih (dolihoida, 6) nego brahikefala (1), slično kao u nahogjaja u Borovskom (4 i 2). Svi su sumjernog, dobro razvijenog oblika pri znatnoj veličini i visini i nedostatku izrazitih mišičnih grebena, izuzev lubanju br. 31.

VI. Lubanje iz Rudina, sela, koje leži blizu Vrlazija i Rusanovića, a takogjer pripada općini Sočicama. U grobnici sedmoj bilo je devet kostura, glava obrnuta prama zapadu, a kao prilozi jedan kamenit streličin šiljak, srebrn naušnjak i rbine. Fiala misli, da su te lešine ovdje sahranjene u raznim perijodama. Samo su dvije lubanje nagjene.

Lubanja br. 32. Muž po prilici tridesetih godina. Brahikefal srednje veličine bez podine i lica. *Gore:* Okruglasta; švovi vrlo tanki, gusto nazubljeni, čelo široko, šljepoočnice svedene, zatiljak širok, ravan. *Otraga:* Visoko okruglasta; potiljak velik, peterokutan, ravan, gladak, njegov interparietalni dio velik. *Dolje:* Široka; zatiljak kao splošten luk, *receptaculum* vrlo kratak. *Po strani:* Vrlo kratka, visoka; čelo okomito, s razgovjetnim *arcus supracil.*, tjeme se gore uzdiže, otraga gotovo strmo opada, zatiljak posve ravan, sisasti nadrastci veliki. Vilica velika, ogranci strmi, široki (razmak kutova 97 *mm*), zubi prilično odbrušeni.

Druga jedna, d j e t e ć a l u b a n j a, od ulomaka za nevolju sastavljena, pa se ne može pouzdano odrediti; po obliku je isto tako ekskvizitan brahikefal gotovo krugljaste podobe.

U ovom mjestu nagjeno je dakle najviše brahikefala od svih do sad pretraženih grobova, i to slično kao u Potpećinama, same kratkoglave, pri čemu dakako valja u vidu držati i neznatni im broj.

VII. Lubanje iz Rusanovića, koje selo leži zapadno od Rogatice u brdovitom kraju, dosta udaljenom od Glasinačkog polja, a pripada općini Sočicama.

Lubanja br. 33. iz jedne gromile, poznate u narodu pod imenom Djevojčin grob, a ipak je to lubanja od starca po prilici šezdesetih godina. Vrlo velik, tanak, visok dolihokefal bez podine, šljepoočnih udubina i lica. *Gore:* Duga, usko eliptična; čelo usko, šljepoočnice vrlo ravne, zatiljak široko osječeno izbočen. *Otraga:* Uska, visoko peterokuta; tjeme strehasto, potiljak vrlo velik, jako sveden, gladak. *Dolje:* Para-

bolična. *Po strani:* Duga i visoka; čelo okomito, glatko, u srednju ruku svedeno; svedeno tjeme se gore uzdiže pa se onda opet spušta; zatiljak visok, vrlo sveden; sisasti nadrastci veliki i debeli. Vilica jaka, ogranci joj strmi, zubi konkavno odbrušeni; razmak njenih kutova (dônja širina lica) 107 *mm*. Kao prilog nagjena je željezna oštrica.

U gromili 35., kojoj je premjer pri temelju nešto veći (12 *m* i 14 *m* pri visini od 0·9 *m*), ležalo je u sredini glavom na sjever obrnutih osam kostura s ovim prilozima: od bronca: jedna narukvica, dva prstena, špiralne cijevi, zrna; — od željeza: oblučasta fibula sa dvije petlje, jedan nož sjekač, jedan kolut, nadalje jantarevo zrno, koštano zrno, brus i ilovaste rbine. U istočnom dijelu mrtvačka paljevina.

Lubanja br. 34. Muž, po prilici tridesetih godina. Posve oštećen, debeo, velik, ekskvizitno brahikefalan krov. *Gore:* Veoma širok oval; svi švovi krupni, na rijetko nazubljeni; čelo usko, šljepoočnice svedene, zatiljak vrlo širok, ravan. *Po strani:* Čelo okomito, nisko, veoma svedeno, *arcus supracil.* tek se po tragu raspoznaje.

Mala gromila 36. (premjer pri temelju 8.5 *m* pri visini od 1 *m*); u sredini bijaše šest kostura, pet ih je imalo glave, okrenute na zapad, jedan na istok. Prilozi: Broncane špiralne cjevčice i jedna broncana narukvica. Na glavici gromile kasnije sahranjene lešine iz srednjeg vijeka.

Lubanja br. 35. Žena, od prilike četrdesetih godina. Dobro očuvan brahikefal srednje veličine, bez lica. *Gore:* Širok oval; svi švovi fino, gusto nazubljeni, čelo široko, od zatioka slabo se šta vidi. *Otraga:* Okruglasta; potiljak jako sveden, *linea muscul. sup.* razgovjetna, interparietalni dio velik. *Dolje:* Oblik zatioka široko paraboličan; *for. occ. magn.* malena, rombična, *condyli* bućasti. *Po strani:* visoka (Indeks visine 764), kratka; čelo okomito, veoma svedeno, tjeme gore ravno, otraga naglo opada do vrlo slabo izbočenog zatioka; *receptaculum* strm. Sivasti nadrastci vrlo maleni. Zubi u ulomcima gornje čeljusnice nešto jače odbrušeni.

Lubanja br. 36. Muž, oko pedesetih godina. Velik, visok, koštunjav brahikefal bez podine i lica. *Gore:* Veoma široko okrugla; svi švovi sitni no krupno nazubljeni, čelo vrlo široko, šljepoočnice svedene, zatiljak vrlo širok, posve ravan. *Otraga:* Visoka, okruglasta; potiljak ravan, gladak. *Dolje:* Oblik zatioka na splošten lûk. *Po strani:* Kratka i vrlo visoka; čelo okomito, vrlo svedeno, s razgovjetnim *arcus supracil.*, tjeme otraga gotovo strmo opada; sisasti nadrastci kratki. Vilica velika, široka (megju kutovima 117 *mm*), zubi kratki, vrlo odbrušeni; ogranci dugi, uski, naklonjeni.

U nešto većoj gromili 39. (premjer pri temelju 10·5 *m*, visina 0·9 *m*) bile su sahranjene četiri lešine; uz jedan kostur nagjen je ilovast pršljen, uz jedan drugi broncani zaponac, inače samo ilovaste rbine.

Lubanja br. 37. Valjda žena, dvadesetih godina. Dolihokefalan krov. *Gore:* Dug oval; švovi stranom gusto, stranom rijetko nazubljeni, u lambda-sastavku mnoštvo malih zaglavaka, čelo usko, šljepoočnice ravne, zatiljak vrlo izbočen. *Otraga:* Okruglasta; potiljak vrlo sveden, gladak, s malenim interparietalnim dijelom. *Po strani:* Duga; čelo okomito, vrlo svedeno, tjeme slabo svedeno, zatiljak izbočen; sisasti nadrastci maleni.

Ovih su pet lubanja dakle pretežno brahikefalne, naime tri (60 %) i samo po jedna meso- i dolihokefalna (po 20 %); indeksi širine toliko se

razlikuju (od 642 do 940), kao ni u kojem pregjašnjem mjestu, od kojih su gromile u Rusanovićima onima kod Mlagja u pogledu raznoličnih lubanja sasvim slične, dok se bitno razlikuju od Vrlazija, gdje brahikefali (14 %) spram dolihokefala (28·5 %) i mesokefala (57 %) vrlo zaostaju.

I lubanje iz Rusanovića obično nijesu velike, lijepe su podobe i bez mišičnih hrapavština.

Svih 38 lubanja, računajući amo i onu brahikefalnu dječiju glavu iz Rudina, što na skrižaljci mjera nije zabilježena, imaju dobro razvijene forme pri većinom sličnoj veličini i visini, imaju uz rijetke izuzetke okomita, veoma svedena čela, većinom bez obrvnog lûka, koji se samo u rijetkim prigodama raspoznaje, niti imaju onuda, gdje bijahu nasagjene mišice, razvijenih grebena i hrapavština; pače i *tuberositas occipit. externa* rijetko se kad raspoznaje. Još valja da se spomene otvoreni čeoni šav, koji se često vigja (u pet lubanja = 13 % i to u dva doliho- i tri brahikefala).

Od anatomičkih abnormalnosti valja samo istaknuti veliku interparietalnu kost na dugoglavi br. 2.

Megju ovima lubanjama ima po svoj prilici 29 muških, šest ženskih i tri, koje se ne mogu odrediti; pri odregjivanju spola (i doba) služila je temeljem stranom oblik lubanje, naročito čela, stranom razvoj pojedinih dijelova kosti (i odbrušenost zubova).

Što se tiče ono malo mjera, mogu se one ovako pregledno razvrstati:

U dolihokefala nalazimo najveću d u ž i n u g l a v e od 176 *mm* do 204 *mm*, najveću š i r i n u od 114 *mm* do 140 *mm;* u mesokefala dužinu od 172 *mm* do 193 *mm* pri širinama od 133 *mm* do 146 *mm*; najposlije u brahikefala dužine od 169 *mm* do 192 *mm* sa širinama izmegju 136 *mm* i 159 *mm;* sve ukupno mijenja se najveća dužina lubanje od 169 *mm* do 204 *mm* i najveća širina od 114 *mm* do 159 *mm*.

Širina čela kreće se izmegju krajnjih megja od 89 *mm* (izuzevši dijete i mladića) i 109 *mm*, i to u dolihokefala od 94 *mm* do 105 *mm*, u mesokefala od 91 *mm* do 108 *mm* i u brahikefala od 89 *mm* do 109 *mm*.

Visina uha mijenja se u dolihokefala izmegju 91 *mm* i 107 *mm*, u mesokefala izmegju 88 *mm* i 124 *mm*, dakle izmegju posve neobičnih *maximum*-a, a u brahikefala izmegju 89 *mm* i 117 *mm*, u svemu od 88 *mm* do 124 *mm*, ali u većini slučajeva dostiže znatan broj, naime izmegju 30 izmjerenih lubanja dvadeset puta 100 *mm* i više.

Horizontalni obim, koji se na žalost samo u 12 lubanja može izmjeriti, dostiže 490 *mm* do 550 *mm*, izmegju ovih samo tri lubanje do 530 *mm* i više.

U 20 lubanja izmjereni sagitalni obim iznosi u dolihokefala 340 *mm* do 373 *mm*, u mesokefala 355 *mm* do 407 *mm*, a u brahikefala 359 *mm* do 403 *mm*, dakle baš u dugoglava najmanje.

Poprečni obim, koji se samo u 16 lubanja može izmjeriti, mijenja se od 294 *mm* (mesokefali) i 340 *mm* (brahikefali).

Indeks širine veoma im je različit:

63—1	73—2	80—3	ne mogu se odrediti —3
64—1	75—5	81—3	
68—1	76—1	82—1	
69—1	77—5	83—1	
71—3	78—2	88—1	
72—2	79—1	94—1	

kako to ovaj prijegled pokazuje, u kome najveći brojevi dolaze na indekse od 75 i 77 (po 5).

Po podobi grupiraju se naše lubanje, gledeći na pojedina nalazišta ovako:

Čitluci	dolihokef. 5	mesokef. 6	brahikef. —	= 11
Mlagj	„ 1	„ 1	„ 3	= 5
Potpećine	„ —	„ —	„ 2	= 2
Borovsko	„ 2	„ 2	„ 2	= 6
Vrlazije	„ 2	„ 4	„ 1	= 7
Rudine	„ —	„ —	„ 2	= 2
Rusanović	„ 1	„ 1	„ 3	= 5
	11	14	13	= 38

Po tome megju njima u svemu imamo 29% doliho-, 37% meso- i 34% brahikefala, te prema tomu dugoglave podobe lubanja — dolihoidi — (11 + 14 = 25 = 66%) daleko pretežu, a brahikefali čine samo jednu trećinu.

Dakako da to prema pojedinim mjestima izlazi vrlo različito; dok iz Čitluka nemamo nikakvih brahikefala, nema u drugu ruku opet iz Potpećina i Rudina nikakih dolihoida; iz Mlagja i Rusanovića pretežu brahikefali, a iz Vrlazija nasuprot dolihoidi, dakle po mjestima, koja su jedna drugim posve blizu, nahode se obje podobe ili same, ili izmegju sebe u raznim razmjerima izmiješane. Pošto su oba tipa nagjena u istim gromilama pa i s jednakim i sličnim prilozima, ne može se po onome, što je dosele nagjeno, pouzdano suditi, da li jedna ili druga podoba lubanje pripada plemenu, koje je gospodovalo, a druga opet podjarmljenome plemenu, jer i u istim onim gromilama, u kojima su nagjeni ili samo dolihoidi ili samo brahikefali, bijahu u jednim i drugim slični prilozi od broncanog nakita i željeznog oružja.

Toliko barem stoji, da megju ovim prehistoričkim narodom dolihoidi daleko pretežu, ali da je onuda živjelo i brahikefalno pleme, dakako u znatnoj manjini.

Prije svega nameće se sada pitanje, kome narodu pripadaju one kosti? Fiala misli, da se pri tome samo može pomišljati na Ilire, kojim se

Albanezi ili Arnauti smatraju potomcima. Ako su ovi zbilja nekadašnji Iliri, što je u ostalom vrlo vjerojatno, onda bi se moralo u tvrdo reći, da je podoba lubanje u oba ta naroda ako ne posve jednaka, a ono vrlo slična, da se slabo razlikuju.

Na žalost su arnautske lubanje u zbirkama veoma rijetke, u bečkom su dvorskom muzeju tri, od ovih dvije brahikefalne, a Zampa[1]) navodi za četiri kao najniži indeks širine 86, dakle vrlo izrazite brahikefale; amo još pridolazi jedna lubanja s indeksom 915, koju Virhow spominje. To je od osam lubanja sedam brahikefalnih (87%), a to se posve podudara s mojim iskustvom iz Carigrada, gdje sam Arbanase, kojih ondje ima množina, mahom poznao kao brahokefale.

Ali u prehistoričkog naroda na Glasincu vidimo baš sasvim protivno, naime pretežnu većinu (66%) nebrahikefalnih, te će po tome glasinačke lubanje jedva potjecati od Arnauta, odnosno od Ilira.

Da li one ne će potjecati kakom trgovačkom plemenu, koje je amo došlo sa Apeninskog poluostrva, ili i od Grka, koji su svuda imali svoje naseobine, i koji su svakako lakše amo mogli doći putem Jadranskog mora, nego gorovitim, tegobnim, nepouzdanim kopnenim putem?

Na žalost veoma oštećeno stanje lubanja ne dopušta, da se isporede s lubanjama Rimljana, Etrušćana i Grka, u kojih mahom kao i u glasinačkog plemena pretežu dugoglave.

Pitanje o drevnom narodu Glasinačkog polja moći će se riješiti na osnovu boljeg i obilatijeg materijala i smjelijeg istraživanja.

Ja ću u ostalom ovdje iz Nikoluccijevih isto tako temeljitih kao opširnih i zanimljivih publikacija navesti prosječne glavne mjere lubanja od drevnih Rimljana i Grka: 63 rimske lubanje (44 ♂ i 19 ♀ u „Antropologia del Lazio". Napoli 1873.): Obim 519 *mm*, dužina 180 *mm*, širina 141 *mm*, visina 133 *mm*, indeks širine 785, indeks visine 739; izmegju istijeh: 12 doliho-, (19%), 32 mesokefala (50·8%), ukupno 70% dolihoida i 19 brahikefala (30%), te se oba ova razmjerna broja od razmjera na Glasincu vrlo slabo razlikuju. 26 grčkih lubanja (21 ♂ i 5 ♀ u „Sull'antropologia della Grecia". Napoli 1867.): Obim 523 *mm*, dužina 182 *mm*, širina 138 *mm*, visina 135 *mm*, indeks širine 757, indeks visine 741; megju njima 9 doliho-, (34·6%), 15 mesokefala (57·7%), dakle 92% dolihoida i samo 2 brahikefala (7·7%).

Kako se sad odnosi današnji narod prama prehistoričkom? Kako u svoj Bosni i Hercegovini, tako i u rogatičkom kotaru pripada narod jedino južnim Slovjenima, koji se u ovom kraju po vjeri luče na muslomane i istočno-pravoslavne, a zastupani su jedni i drugi gotovo pojednako,

[1]) Isporedna antropološka etnografija Apulije u „Zeitschrift für Ethnologie", XVIII., sv. B. Berlin.

naročito su se pak na Glasincu u drugoj polovici prošlog vijeka nastanili iseljenici iz Crne Gore.

Na osnovu ispitivanja naroda u obje pokrajine, koje sam pokrenuo, a još nije dovršeno, iznijeću ovdje okružje sarajevsko, kome i rogatički kotar pripada, da tako mogu navesti viši broj, pa da na tom temelju isporedim današnje žitelje s njihovim pregjima u prehističko doba.

Indeks 74— 1	Indeks 82—22	Indeks 89—13
76— 4	83—34	90— 8
77— 2	84—35	91— 5
78— 5	85—31	92— 7
79—11	86—40	94— 1
80—12	87—20	95— 2
81—17	88—11	281

U ovom prijegledu, koji obuhvata 281 muževa (vojnika) u doba od 20—23 godine, samo su 23 s indeksom širine od 799 pa niže (8·1%), 29 (10·3%) s takvim od 800 do 819, svi su ostali 229 (81·4%) s indeksima od 820 na više. Valja primijetiti, da se ovdje prikazuju indices živih glava, koji se nikako ne podudaraju s indeksima maceriranih lubanja, kako sam to utvrdio na temelju neposrednog ispitivanja dobro ugojenih lešina i njihovih maceriranih lubanja[1]); naročito za Slovjene Austro-Ugarske našao sam, da se indeks glave mora smanjiti za 2%, da se izjednači s indeksom lubanje. Za to u našem slučaju moramo žive indekse od 80 i 81 pribrojiti nebrahikefalnim, dolihoidima, dok brahikefalija počinje indeksom od 82.

Prema tome u današnjem narodu brahikefali (81%) u toliko prevlagjuju, da dolihoidi (18%) padaju na manje od jedne petine, dakle gotovo sasvim protivno od prehistoričkog.

Pa i ako na oko uzmemo rogatički kotar sa 36 izmjerenih muškaraca, od kojih 3 imaju indexe od 79 niže, 7 od 80 i 81, svih ostalih 26 one od 82 na više, to dobivamo 10 dolihoida (27·8%) i isto tako pretežno brahikefale (72·2%).

Iz svega toga mora se zaključiti, da je prehistorički narod Glasinačkog polja po obliku svojih lubanja bio posve drugi, dugoglavi, nego današnji kratkoglavi.

1) „Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien“. Sv. XIX., str. (198)., 1889.; dužina i širina glave i lubanje.

Prijegled mjera u lubanja sa Glasinca.

Mjesto	Redni broj	Gromila	Spol	Životno doba	Dužina	Širina	Širina čela	Visina	Visina uha	Dužina temelja u lubanje	Horizontalni (obim)	Sagitalni (obim)	Poprečni (obim)	Širina indeksa	Primjedba
Čitluci	1.	I	m.	50 g.	184	140	96	—	96	—	—	362	—	760	
	2.	II	m.	40 g.	193	133	—	—	—	—	—	373	—	689	Os interpariet.
	3.	II	m.	?	185	135	105	—	100	—	—	376	—	729	Otvoren čeoni šav
	4.	II	?	dijete	178	131	89	131	100	87	500	372	302	735	
	5.	II	?	?	176	130	94	—	91	—	490	340	284	738	
	6.	II	ž.	20 g.	176	133	91	127	92	92	495	355	294	755	
	7.	II	m.	50 g.	172	133	94	—	101	—	495	361	300	773	
	8.	II	m.	50 g.	182	141	97	—	98	—	520	365	300	774	
	9.	III	ž.	20 g.	178	127	95	—	—	—	—	—	—	713	
	10.	III	ž.	?	188	142	—	—	—	—	—	370	—	755	
	11.	III	m.	?	175	138	—	—	88	—	—	—	—	788	
Mlagj	12.	IV	m.	50 g.	185	134	95	—	93	—	—	—	—	724	
	13.	IV	m.	?	178	141	—	—	90	—	—	—	—	792	
	14.	IV	m.	?	172	140	—	—	89	—	—	354	—	813	Otvoren čeoni šav
	15.	IV	m.	?	171	143	—	—	98	—	—	371	—	836	dto.
	16.	IV	m.	?	169	—	103	—	—	—	—	359	—	?	Brahikefal
Potpećine	17.	VIII	m.	mladić	169	136	88	—	101	—	—	348	295	804	
	18.	VIII	m	?	179	145	103	—	98	—	518	357	310	810	Otvoren čeoni šav
Borovsko	19.	II	ž.	20 g.	179	114?	—	—	—	—	—	—	—	636	Otvoren čeoni šav
	20.	II	m.	40 g.	185	128?	96	—	—	—	—	366	—	691	
	21.	II	m.	50 g.	193	146	108	—	110	—	550	407	323	756	
	22.	II	m.	50 g.	188	146	—	—	106	—	—	—	—	776	
	23.	II	m.	?	191	156	102	—	110	—	550	403	340	816	
	24.	II	m.	40 g.	177	146	—	—	100	—	—	349	—	824	
Vrlazije	25.	I	m.	30 g.	196	140	100	—	102	—	530	—	308	714	
	26.	I	m.	30 g.	178	138	—	—	114	—	—	—	—	775	
	27.	III	m.	?	187	141	98	—	106	—	—	—	—	754	
	28.	IV	m.	mladić	187	134	—	—	107	—	—	—	—	716	
	29.	IV	m.	20 g.	184	139	—	—	107	—	—	—	308	755	
	30.	VI	m.	40 g.	180	145	96	—	105	—	516	—	310	805	
	31.	X	m.	40 g.	192	151	107	—	124	—	—	—	325	786	
Rudine	32.	VII	m	30 g.	170	150	95	—	117	—	515	362	328	882	
Rusanović	33.	Djevojčin grob	m.	60 g.	204	131	—	—	106	—	—	—	310	642	
	34.	XXXV	m.	30 g.	—	148	89	—	—	—	—	—	—	?	Brahikefal
	35.	XXXVI	ž	40 g.	174	140	100	133	113	99	510	370	310	804	
	36.	XXXVI	m.	50 g.	169	159	109	—	117	—	—	—	—	940	
	37.	XXXIX	ž.	20 g.	176	137	—	—	108	—	—	—	—	778	

Римски орао с отока Корчуле у Далмацији.

Приопћено

Вид Вулетић-Вукасовић.

Орао је од бронза. Тежи 388 *g*, а односна му је тежина 344 *g*. Састојина је у овоме омјеру 388 : 44 = 8·818, бива мало је ту коситера, а све је готово бакар. Орлу је висина с тјемена главе заједно с поданком (подлогом) 8 *cm*, а ширина му је с крилима у плећима 3·1 *cm*. Дуљина је од прсију до краја репа 5·2 *cm*. Овај знаменити предмет ископаше тежаци у баштини Моркану, између Смоквице и Блата (к мору) на отоку Корчули.

У колико ми је познато, ово је први предмет ове врсте, те се нашао на овијем странама, а сада је својина госп. Изака Толентина, ц. кр. судбеног пристава у Корчули[1]).

Морамо се питати, како је ова старина доспјела у Моркан, гдје није трага каквој римској насеобини. По подању види се, да је орао свакако био тврдо саливен уз какав други предмет. Био је, по свој прилици, уз кип каквог римскога цезара или на кипу Јупитрову; на орао легионарни никако се не може помишљати. Свакако нам овај орао засвједочава, да је римска власт сизала преко *Corcyre Nigre.*

Рекао бих, да је Корчула, уз оток Хвар, потпала под римско господство за Деметрија Фаријскога; за цезара Аугуста покушала је да се отресе римскога јарма, али како прича Апијан Александријски, Аугуст је предобије, те овако жестоко казни: „*Μελιτηνοὺς καὶ Κορκυρενούς, οἳ νήσους ᾤ κουν, ἀνέστησεν ἄρβην, ὅτι ἐλῄστενον τὴν θάλασσαν καὶ τοὺς μὲν ἡβῶντας αὐτῶν ἔκτεινε, τοὺς δ᾽ ἄλλους ἀπέδοτο*“ (Илир. 16.).

Прије него што је Корчула пала под римски уплив, већ је ондје постојала грчка насеобина; Сцимнус, Страбо и Плиниус пишу, да су житељи те насеобине дошли из Книдоса у Малој Азији.

Од Аугуста до Хераклија (до год. 642. п. Хр.), докле је ступила у неретвански савез, бијаше Корчула под римском влашћу[2]).

Орао је прилично правилно израђен и спада у класично доба, те никако не прелази преко другога стољећа послије Христа.

---

[1]) У Смоквици нађени су ови натписи: C. I. L. III 3069, 3070=10.084, а у Блату: C. I. L. III 3066=10.083, 3068=10.084.

[2]) „Compendio Storico dell' isola di Curzola“ per Nicolò Ostoich — Zara tip. di G. Woditzka 1878., стр. 6—7.

Izvještaj o iskopinama na Debelom Brdu kod Sarajeva godine 1894.

Priopćio

Franjo Fiala, muzejski pristav.

Prekopavanju na Debelom Brdu godine 1894. bila je u prvom redu ta svrha, da se posvema otkopa rimski zid na visoravni, onda da se nastavi ispitivanje prehistoričkih slojeva, koji su preostali na sjevernom obronku brda. Novijeh zidina nije se našlo. Kako lanjske godine[1]) tako je i sada većina rukotvorina iz rimskog doba i iz vremena seobe naroda nagjena u opsegu zidina na zaravanku, dok su prehistorički objekti nagjeni u slojevima na sjevernom obronku. Potonji pripadaju većinom halštatskoj i la-tenskoj perijodi; rukotvora iz broncanog doba nagjeno je samo nekolicina, ali su oni dovoljni, da našoj naseobini spram istarskih kastelijera dadu osobit lokalni kolorit. U raspravi, što ovdje slijedi, samo je ono raspravljeno i prikazano, što je u bitnosti novo. Pri ukrašenim rbinama od sugja prikazane su i pojedine neznatne varijacije s tom namjerom, da se pruži što potpuniji prijegled o ornamentici ilovastog sugja bosanskih kastelijera.

Ilovaste rukotvorine.

O materijalu prehistoričkih ilovastih rbina sa Debelog Brda već sam se jednoć izjavio[2]); preostaje mi samo još popunjavanje ornamentike i forme. U manjih i finijih posuda preteže jednostavno usavaćeni, od pravih crta, tačaka i poredanih crtica kombinovani ornamenat. Tako se vrlo često ističu kao motivi dekoracije: vučji zub, — *tab. I., sl. 13.*, $^1/_2$ nar. vel.; krivi gajtanasti ornamenat, — *tab. I., sl. 6.* i *8.*, $^1/_2$ nar. vel.; motiv riblje kosti, — *tab. I., sl. 4.*, $^1/_2$ nar. vel.; nizovi trokuta, šrafiranih u površinu, — *tab. I., sl. 1., 6., 9.* i *16.*, $^1/_2$ nar. vel.; grupe paralela, koje su kadšto i konvergentno smještene jedna spram druge, — *tab. I., sl. 2., 3., 7., 11., 12., 14., 15.* i *17.*, $^1/_2$ nar. vel. — Nego se ovdje ornamenat od pravih crta,

---

[1]) i [2]) „Glasnik“ 1894., I. sv.: „Jedna prehistorička naseobina na Debelom Brdu kod Sarajeva“.

rjegje doduše, nahodi u drugoj tehnici. Šare su duboko i široko savaćene gotovo kao da su izdubljene dubilom, te po njima posude izlaze kao prešana roba. Na *tab. II.* prikazani su te ruke tipi u *sl. 4., 5., 7., 8., 12., 13., 14., 17., 18.* i *19.*, $^1/_2$ nar. vel.

Treću vrstu tehnike zastupa relijefni ornamenat. U svom primitivnom načinu kao pràva prijećka od piknjica, — *tab. III., sl. 14.*, $^1/_2$ nar. vel.; prijećka od piknjica na obluk, — *tab. III., sl. 4.* i *5.*, $^1/_2$ nar. vel.; prijećka na oblik brnjice, — *tab. III., sl. 6.*, $^1/_2$ nar. vel. — i rešetka od prijećki, — *tab. III., sl. 8.* i *12.*, $^1/_2$ nar. vel., — nahodi se većinom na debelim prostim posudama za potrebu.

Relijefni ornamenat i dekorativni motivi od pràvih crta zajedno kombinirani, krase često finije posude, koje su valjda služile za sakralne svrhe; — *tab. II., sl. 2., 3., 6., 10., 11., 14.* i *tab. III., sl. 7., 9.* i *13.*, $^1/_2$ nar. vel. — Ornamenti od krivih crta veoma ce rijetko nahode; ja sam ih mogao konstatovati samo na tri fragmenta, — *tab. III., sl. 1.* i *tab. IV., sl. 3.* i *10.*, $^1/_2$ nar. vel. — Što se tiče ručice, može se na nagjenim rbinama posmatrati cijela njezina geneza; naprosto probušen bok, — *tab. IV., sl. 9.* i *13.*, $^1/_2$ nar. vel.; bradavičasti nastavci, — *tab. III., sl. 3.* i *tab. IV., sl. 12.*, $^1/_2$ nar. vel.; prijećke, — *tab. IV., sl. 11.* i *14.*, $^1/_2$ nar. vel.; u bokove utisnute i izvučene cjevaste ručice, — *tab. IV., sl. 8.* i *10.*, $^1/_2$ nar. vel.; ručice na obluk, — *tab. III., sl. 1., 10., 11.*, $^1/_2$ nar. vel.; ručica na oblik drška, — *tab. III., sl. 2.*, $^1/_2$ nar. vel.; ručica upoprijeko pregragjena, — *tab. IV., sl. 6.*, $^1/_2$ nar. vel.; ručica s nastavkom za upiranje palca, — *tab. IV., sl. 5.* i *7.*, $^1/_2$ nar. vel.; ručice s krilastim nastavcima, — *tab. IV., sl. 1., 2., 3., 4.*, $^1/_2$ nar. vel.

Čitavih posuda iz prehistoričkog doba iskopano je 29, megju njima bijaše pet žličastih zdjelica s ručicama, osam zdjelica, tri zdjelice s ručicama, osam loncima sličnih posuda, jedna posuda nalik na žàru, dva vrča sa po dvije ručice. Od novih òblika prikazani su na *tab. V.* u $^1/_2$ nar. vel. ovi:

Slika 1. Žlici ili crpalu slična zdjelica, dônji kraj ručice gotovo pri dnu pričvršćen; dužina 60 *mm*, širina 40 *mm*, a visina 18 *mm*.

Slika 2. Lončić sa dvije ručice, 52 *mm* visok, s neobično prikraćenim grlom i konkavnim dnom; premjer pri zjalu 33 *mm*, premjer u najširem dijelu trbušine 64 *mm*.

Slika 3. Žlici ili crpalu slična posuda s ručicom, pričvršćenom uz bok, dužina 82 *mm*, širina 48 *mm*, visina 24 *mm*.

Slika 4. Zdjelica s jednom ručicom, ilovača crveno pečena; visina 52 *mm*, premjer zjala 60 *mm*, premjer dna 35 *mm*. U oči udara suženi gornji dio posude, koji se uzdiže iznad oštre medijalne linije.

Slika 5. Vrč sa dvije ručice s konkavnim dnom, 63 *mm* visok, premjer pri zjalu 40 *mm*, u najširem dijelu trbušine 72 *mm*.

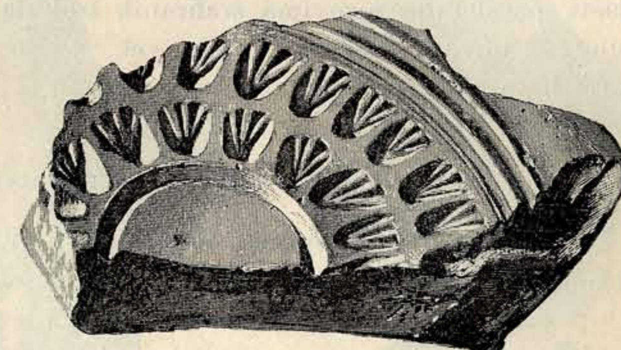
Slika 6. Lončić sa dvije, ušicama slične ručice po strani, 75 *mm* visok, pri zjalu 50 *mm*, u najširem dijelu trbušine 85 *mm* širok; premjer dna iznosi 38 *mm*.

Slika 7. Zdjelica sa četiri bradavičasta nastavka na kolobaru, koji trbušinu dijeli od grlića; visina 64 *mm*, premjer pri zjalu 89 *mm*, premjer dna 42 *mm*.

Slika 8. Vrč s ručicama, na trbuhu iznad medijalne linije našaran zaparanim kosim linijama. Dno konkavno. Visina 92 *mm*, premjer zjala 72 *mm*, premjer trbušine u najširem dijelu 92 *mm*.

Slika 9. Zdjela od fino staložene ilovače, s ravnim dnom i ugnutim okrajkom. Visina je 81 *mm*, premjer zjala 158 *mm*, a dna 61 *mm*.

Posuda je vrlo elegantno izragjena, brižno pečena, te gotovo sjeća na gradnju na točilo. Po naprednoj tehnici smatram je la-tenskom radnjom.

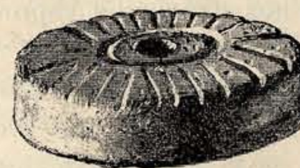
Slika 1.

Od posuda rimske provincijalne tehnike nagjena je množina rbina s valovitim ornamentom, prijesan vrč s ručicom i fragmenat jednog tanjura ili jednog pladnja s neobičnim, duboko usavaćenim ornamentom, sličnim vraninoj nozi, *slika 1.*, $^1/_1$ nar. vel. Komad italskog je importa u *slici 2.*, $^1/_1$ nar. vel., prikazani fragmenat. To je ulomak rgjasto i žućkasto oličene vaze. Boja se danas još tako sja, kao da je prevučena firnisom.

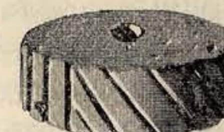

Slika 2.

Megju inim prehistoričkim ilovastim rukotvorinama dominiraju tkalački pršljeni; iskopano je nenašaranih, koničkih, bikoničkih, kolutastih krugljastih i plojkastih preko 200 komada. Od iskopanih pršljena samo su tri

Slika 3.

Slika 4.

Slika 5.

našarana: jedan plojkasti komad paočasto našaran, *slika 3.*, $^2/_3$ nar. vel., isto takav s dekoracijom od ravnih crta na periferiji, *slika 4.*, $^2/_3$ nar. vel.,

i jedan krugljasti s utisnutim jamicama, *slika 5.*, $^2/_3$ nar. vel. Rijetko su kad nagjene omanje ilovaste bobice; u *slici 6.* ima jedna s narovašenim obodom; u *slici 7.* naslikana je jedna u obliku kotačića, $^2/_3$ nar. veličine.

Slika 6.

Slika 7.

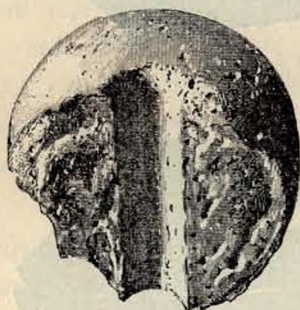

Slika 8.

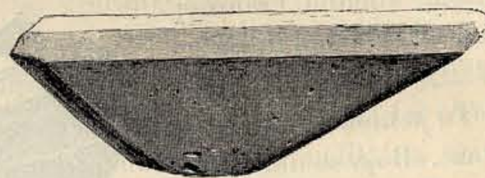

Slika 9.

Jedan mosur, *slika 8.*, $^2/_3$ nar. vel., i jedan piramidasti, paralelnim nizovima šrafiranih trokuta našaran uteg za mreže, *slika 9.*, $^1/_2$ nar. vel., to su za našu naseobinu novi oblici.

Kameniti rukotvori.

Od neulaštenih sprava nagjeno je 10 noževa od jašme, rožnjaka i kremena, 4 strugalice i 3 streličňa šiljka od jednakog materijala, 2 strugalice od opsidijana, šest ivera od tog materijala, mnogi nukleji, odlomci i pilotina od prije spomenutih materijala. Od ulaštenih sprava valja spomenuti malu bradvu od vapnenog škriljevca, polovicu jedne probušene kamenite kruglje od vapnenca, *slika 10*, $^2/_3$ nar. vel., i jedan trobrido izbrušeni nož strugač od vapnenog škriljevca, *slika 11.*, $^2/_3$ nar. vel. U nakit valja ubrojiti jednu probušenu mramornu plojku, *slika 12.*, $^2/_3$ nar. vel., i jednu škriljastu probušenu plojku, na kojoj ima usavaćenih crtica, *slika 13.*, $^2/_3$ nar. vel.

Slika 10.

Slika 11.

Slika 12.

Slika 13.

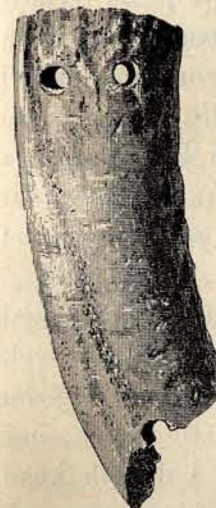

Slika 14.

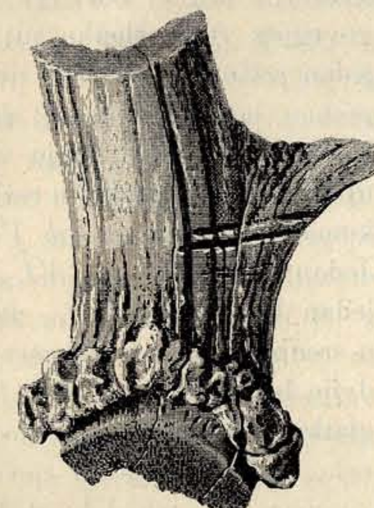
Brusa nagjena su 4, dva probušena. Uz put ću ovdje još spomenuti i dva kalufa za talenje, koji su nagjeni pri ovogodišnjem prekopavanju.

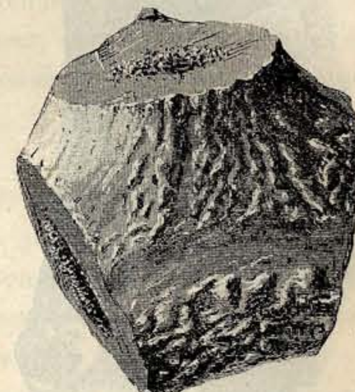
Jedan je kaluf za bočku, drugi, *slika 14.*, $^1/_1$ nar. vel., od pješčenjaka kaluf je za kopljani šiljak s raširenim tulcem.

Koštani rukotvori.

Šila od metakarpalnih kosti preživača ili od cjevanica malih grabljivaca vrlo se često nagju na Debelom Brdu; tip je prikazan na *tabli VI.*, *slika 11.*, $^1/_1$ nar. vel.; u veličini se veoma razlikuju. Isto su tako česti fragmenti jelenovih rogova u svim mogućim formama i štadijama izrade. Znamenito je to, da prerezi i tragovi zareza svuda odaju kov, bronc ili gvožgje, koje se je upotrebljavalo, a nikada kamen. Po nekim podebljim komadima rogova i ružica mogao sam sasvim lijepo konstatovati upotrebljavanje kovne pile.

Slika 15.

Slika 16.

Slika 17.

Slika 18.

Moglo se je nadalje razabrati, kako se pri dubljenju ovećih komada upotrebljavala vatra.

Jelenje rogove u prvom štadiju izrade pokazuju nam *slike 16.* i *18.*, $^2/_3$ nar. vel.; onaj jedan, *slika 16.*, oštro je prorezan ponešto iznad ružice; s naličja je izdubljen, a na konveksnoj površini pokazuje duguljaste i poprečne proreze; drugi, *slika 18.*, na jednom je kraju dljetasto zaoštren. Jedan parožak po dužini prepolovljen i uglagjen, na kome se vide tri zglavkaste jamice, *slika 15.*, $^2/_3$ nar. vel., čini se, da je imao biti nožev držak. Zanimljiv je komad, prikazan u *slici 17.*, $^2/_3$ nar. vel. To je sredina jednog jelenjeg roga s odrezanim izdankom; na široj prereznoj plohi vide se tragovi, gdje se je otpočelo dubsti je. Ja

mislim, da je taj objekat imao za to služiti, da se njime sastavi mala kamenita bradva; u širu odreznu plohu, koja je već ponešto izdubljena, imao se je zataknuti uži kraj bradve, a u užu držak.

Najljepši je komad izmegju nagjenih stvari onaj objekat, što je prikazan na *tab. VI., sl. 1a.* i *1b.*, $^1/_1$ nar. vel. To je agrafa za pojas, izdjelana iz ružice jednog jelenovog roga. Zanimljivo je, kako je gravirana. Načinjeni su mali kolobari sa centriranim središtem; nekoji su kolobari spojeni tangencijalnim linijama. Sličan se dekorativni motiv vidi na dršku noža, prikazanom na *tab. VI., sl. 2.*, $^1/_1$ nar. vel., i na fragmentima, *slika 7.* i *12.*, $^1/_1$ nar. vel. Rezbarije od vrhova govegjeg roga rijetke su; ja sam našao samo jedan jedincati, na vrhu oštro prorezan, iznutra pomno očišćen komad, *slika 19.*, $^2/_3$ nar. vel. Nasuprot se često nagju vrhovi kozjih rogova, upotrebljeni za različitu rezbariju; takav je jedan komad prikazan na *tab. VI., sl. 3.*, $^1/_1$ nar. vel. Jedan pršljen, — *tab. VI., sl. 4.*, $^1/_1$ nar. vel., — jedan klip, *slika 5.*, $^1/_1$ nar. vel., jedan valjak u sredini duboko narovašen, *slika 6.*, $^1/_1$ nar. vel., dvije bočke, *slike 8.* i *9.*, $^1/_1$ nar. vel., i jedan glatko ulašten komad kosti, *slika 10.*, $^1/_1$ nar. vel., načinjeni su od cjevanica i drugih kosti.

Slika 19.

Već iz rimskog doba potječu na *tab. VI., sl. 14.* i *15.*, $^1/_1$ nar. vel., prikazani fragmenti dvostranih češljeva; nagjeni su u opsegu rimskih zidina. Na *tab. VI., sl. 13.*, $^1/_1$ nar. vel., prikazani jednostrani češalj reprezentira tip iz doba seobe naroda. Karakterističan je na tome komadu zglavcima s njime sastavljeni pridodatak, koji mu služi za ojačanje. Slični su češljevi poznati iz franačkih i alemanskih poredanih grobova[1]), iz grobova sa žarama iz doba seobe naroda u Brandenburgu[2]), Škotskoj[3]) i drugim zemljama.

Broncani i željezni rukotvori.

Jedan broncani kelt ugarskog oblika i jedan broncani fragmenat srpa uz dva fragmenta keltova, reprezentiraju najstarije nahogjaje, koji valjda potječu iz ranijeg broncanog doba. Ostali objekti gotovo podjednako

1) Lindenschmidt: „Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit", I. knj., IX. sv., tab. 6., sl. 1. i 2. 1864.

2) Voss i Stemming: „Vorgeschichtliche Alterthümer a. d. Mark Brandenburg", Berlin 1890., Dio VI. tab. 8., 6 *b*.

3) „Catalogue of the National Museum of Antiquities of Scotland", Edinburgh 1892., str. 232.

pripadaju halštatskoj, la-tenskoj i rimskoj kulturi. Na *tab. VII., sl. 1.* i *2.*, $^1/_1$ nar. vel., prikazane dvogube bočke od bronca, kao i broncani privjesak, *slika 5.*, na istoj tabli, $^1/_1$ nar. vel., nagjeni su u gotovo posve jednakim eksemplarima u glasinačkim gromilama halštatskog doba[1]).

To isto vrijedi za broncanu oblučastu fibulu s jednom petljom i četverouglastom nožnom plojkom, — *tab. VII., sl. 6.*, $^1/_1$ nar. vel.; tehnika je toga eksemplara spomena vrijedna, jer je izragjen od jednog traka broncanog tenećeta, a ne ljeven.

Novi su oblici za bosansko nahodno područje: toka od ljevenog bronca, nataknuta na perastom traku broncanog tenećeta, — *tab. VII., sl. 4.*, $^1/_1$ nar. vel., — kao i broncano teneće (okovica), dekorirano šestarom usavaćenim špiralama, — *tab. VII., sl. 10.*, $^1/_1$ nar. vel. — Od la-tenskih fibula nagjene su tri male fibule srednjeg la-tenskog doba od broncane žice, i jedna fibula iz kasnijeg la-tenskog doba s isprutanom stremenkom, — *tab. VII., sl. 8.*, $^1/_1$ nar. vel.

I ulomaka, za tim nedovršenih broncanih la-tenskih fibula u radnji, — *tab. VII., sl. 7.*, $^1/_1$ nar. vel., — prikupljeno je više eksemplara. Od tipičnih rimskih fibula valja pribilježiti jednu broncanu fibulu sa šarnijerima, s rasporenom stremenkom, — *tab. VII., sl. 9.*, $^1/_1$ nar. vel.; — dvije željezne fibule sa šarnijerima, nožicu sa stremenkom sastavlja poprečni mostić, — *tab. VII., sl. 11.*, $^1/_1$ nar. vel.; — isto takva broncana fibula s nasavaćenom stremenkom, — *tab. VII., sl. 12.*, $^1/_1$ nar. vel.; — isto takva od srebra, — *tab. VII., sl. 13.*; — i ulomak jedne željezne fibule, na stremenki inkrustirane broncom, — *tab. VII., sl. 15.*, $^1/_1$ nar. vel. — Sumnjive je provenijencije i značenja željezni fragmenat, — *tab. VII., sl. 14.*, $^1/_1$ nar. vel. — Fragmenti broncane počelice, broncanih dugmeta, broncanih šivaćih igala, broncanih špiralnih prstenova, zgužvano broncano teneće, broncane žice različite debljine, broncano ljeveno grumenje, — čine inventar, koji se za cijelo pojednako može pribrojiti halštatskom i la-tenskom vremenu. Fragmenat željezne bočke, — *tab. VII., sl. 3.*, — $^1/_1$ nar. vel., pripada po mome sudu prije halštatskom neko la-tenskom vremenu.

Od tipičnih rimskih rukotvorina, koje su nagjene u opsegu zidina, napominjem još ove: tri broncane brnjice za pojas, 27 raznolikih željeznih noževih oštrica i njihovi fragmenti, jedna željezna motika, dvije željezne brnjice, jedno željezno plosnato dlijeto, pet željeznih kolutova, dva željezna pràva dlijeta, jedno željezno žljebasto dlijeto, jedan željezni žličasti svrdao, jedan željezni streličin šiljak i mnoštvo ulomaka od različitih željeznih sprava.

1) „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina", Beč 1893., I. knj., str. 96., sl. 137. i 139.

Različito.

Novaca, i to rimskih, nagjeno je već lanjske godine na zaravanku Debelog brda. Ovogodišnje prekopavanje iznijelo je jedan srebrni novac grada Dyrrhachia s pečatom novčara „Philotas“, *slika 20.,* $^1/_1$ nar. vel., jedan broncani novac Konstantina Velikog i veoma čisto održani srebrni novac Konstantina II., *slika 21.,* $^1/_1$ nar. vel.[1]). Zanimljivi su još, ali ne

Slika 20.

Slika 21.

posve razjašnjeni objekti dvije male kovne plojke (bronc), koje su na jednoj strani sasvim glatke, na drugoj pak imaju duboko usavaćen monogram. Jedan komad, *slika 22.,* $^1/_1$ nar. vel., težak je 0·795 *g*, — drugi, *slika 23.,* $^1/_1$ nar. vel., 1·49 *g*. Razmjer težine po tome je u oba ova komada od prilike 1:2. Onaj komad, koji je 0·795 *g* težak, prevučen je jakom zelenom patinom, drugi je kao zadahnut crnom mjedenkom. Ja mislim, da su oba objekta komadi jednog rimskog utega iz kasnijeg rimskog doba. U tome nazoru još me to utvrgjuje, što su blizu nahodišta obiju plojki god. 1893. nagjeni sastojci dviju broncanih vaga[2]). (Valjda bizantinske provenijencije.) Više težina jednoga komada za 0·05 *g* spram polovice drugog, koja se eventualno može smatrati normalnim utegom, sasvim se lijepo može protumačiti jačom oksidacijom.

Slika 22.

Slika 23.

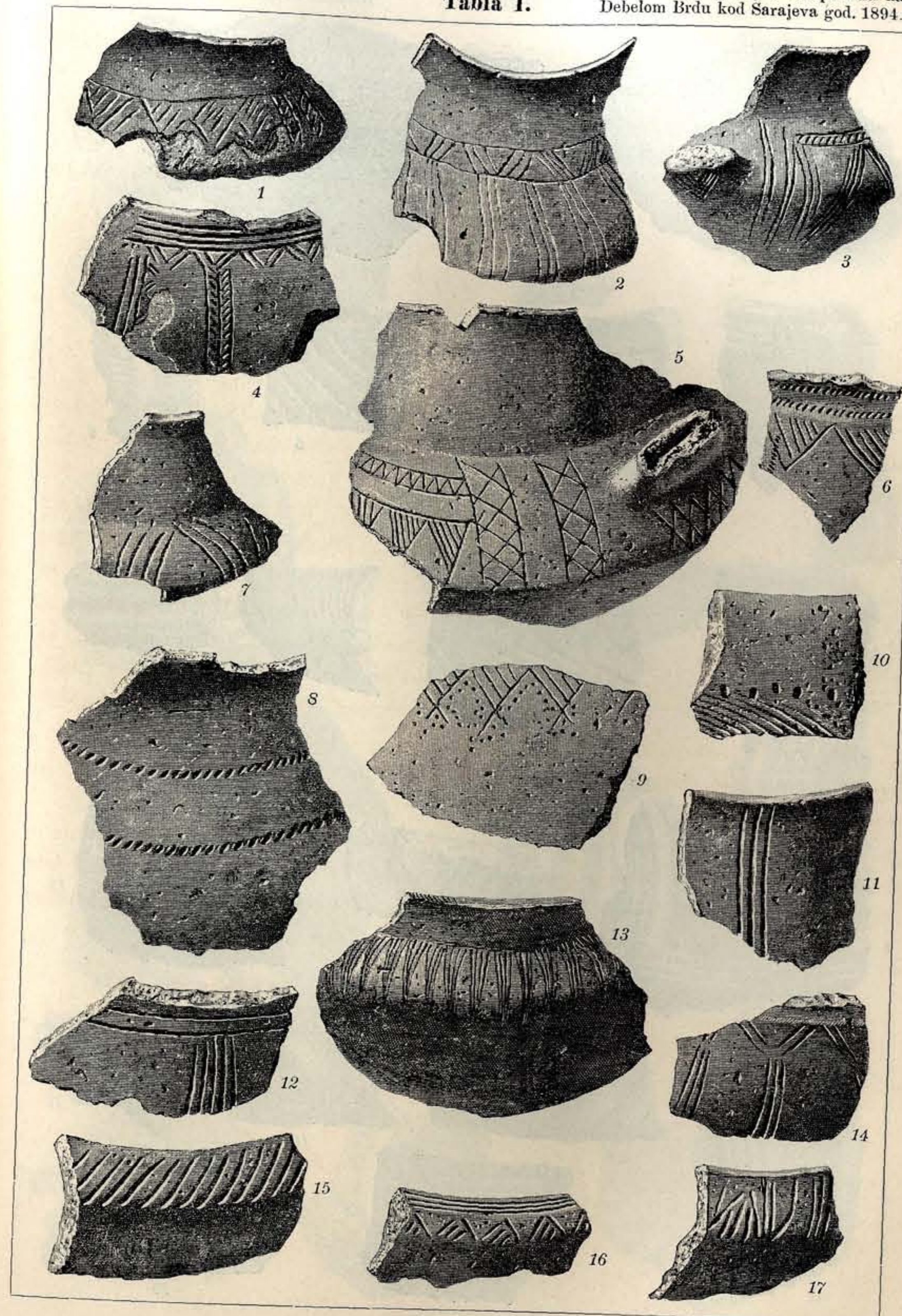
Taj izvještaj o nahogjajima valja još popuniti time, da se spomene jantareva bobica s rezbarijom, jedna velika zelena staklena gmiza, isto takva u vidu kaplje, razni fragmenti rimskog staklenog sugja, i jedan komad kristaliničkog sumpora, sve iskopano na zaravanku.

¹) Cohen, VI. knj., tab. VI., sl. 20., sličan, ali mjesto R. stoji pod Viktorijom CONS.

²) „Glasnik“ 1894., I. sv.: Jedna prehistorička naseobina na Debelom Brdu kod Sarajeva.

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1895. VII. 1.

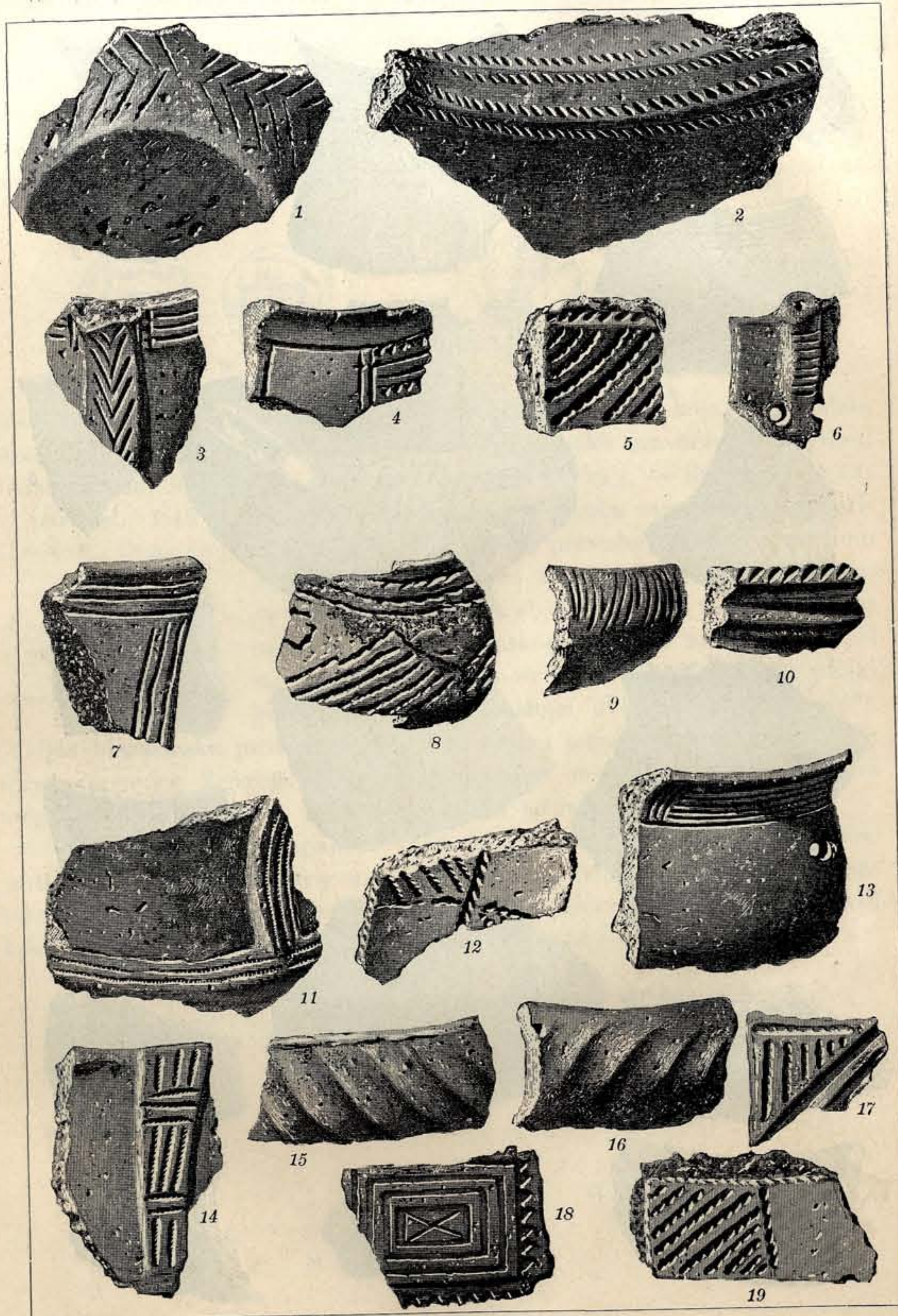
Tabla I. Uz članak „Izvještaj o iskopinama na Debelom Brdu kod Sarajeva god. 1894.“.

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1895. VII. 1.

Tabla II.

Uz članak „Izvještaj o iskopinama na Debelom Brdu kod Sarajeva god 1894.“.

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. 1895. VII. 1.

Tabla III.

Uz članak „Izvještaj o iskopinama na Debelom Brdu kod Sarajeva god. 1894.“.

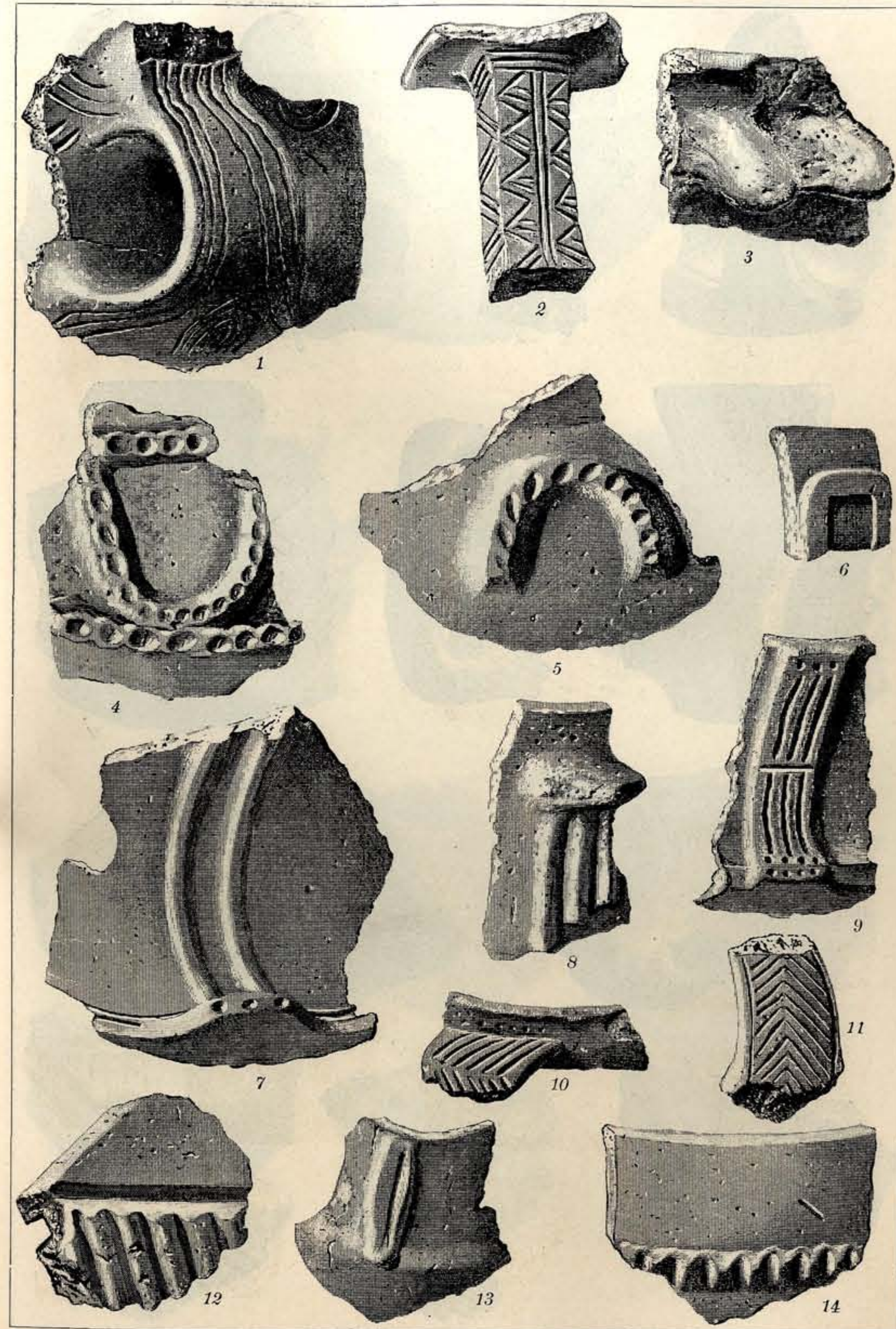

Tabla IV.

Uz članak „Izvještaj o iskopinama na Debelom Brdu kod Sarajevu god. 1894.“.

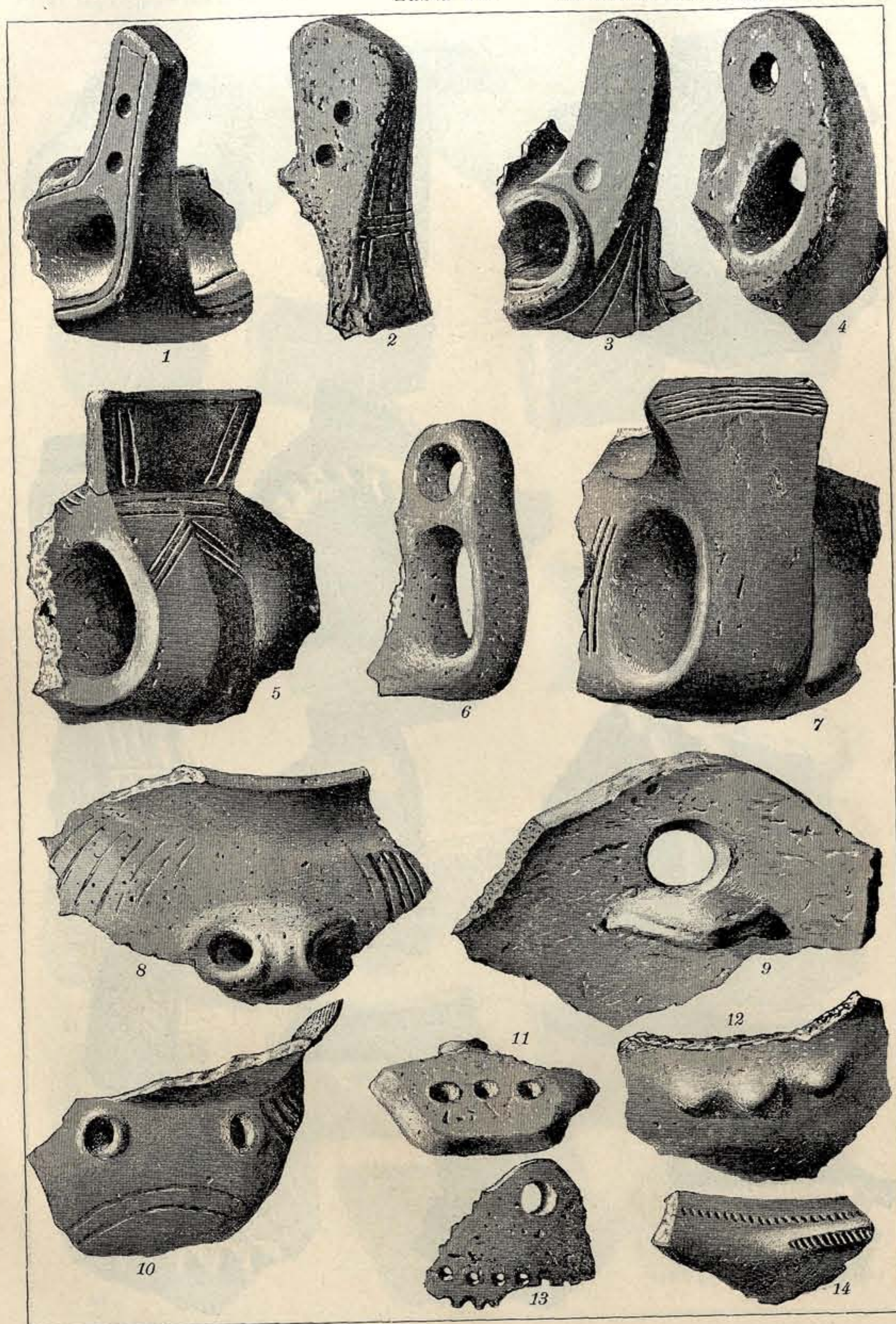

Tabla V.

Uz članak „Izvještaj o iskopinama na Debelom Brdu kod Sarajeva god. 1894.“.

Tabla VI. Uz članak „Izvještaj o iskopinama na Debelom Brdu kod Sarajeva god. 1894.“.

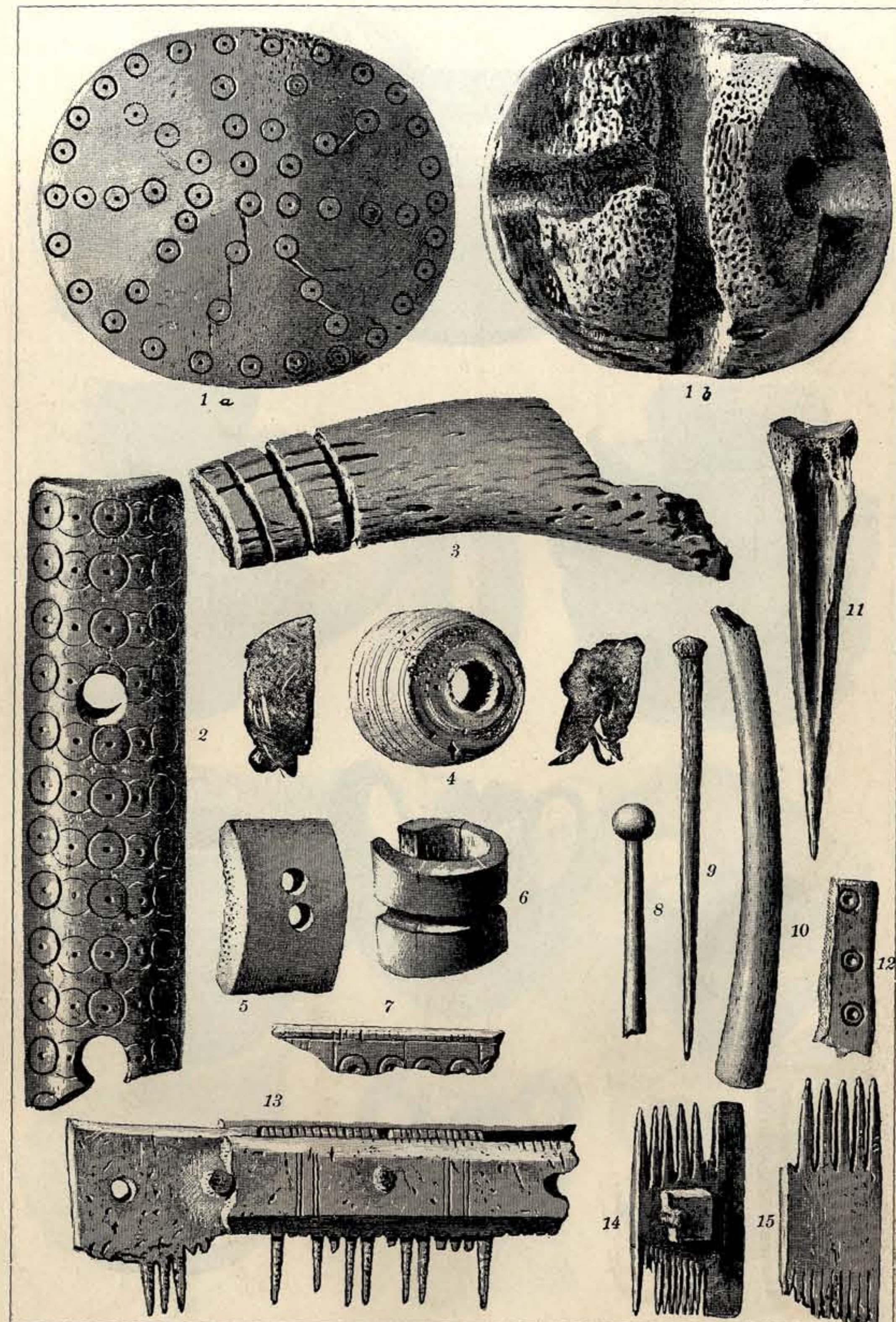
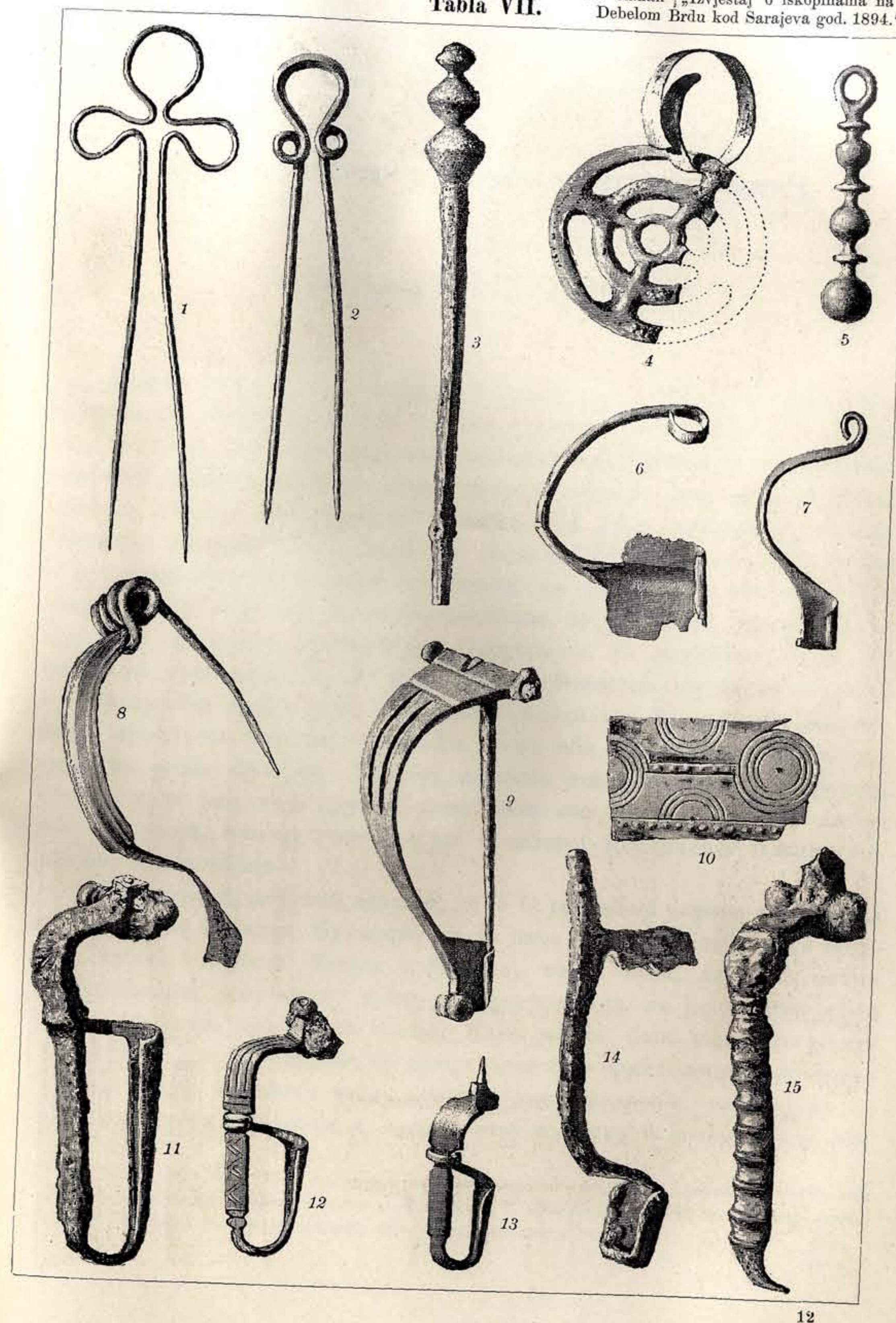

Tabla VII. Uz članak „Izvještaj o iskopinama na Debelom Brdu kod Sarajeva god. 1894.“.

Крунасте шеве у Босни и Херцеговини[1]).

Приопћио

Отмар Рајсер, кустос земаљског музеја.

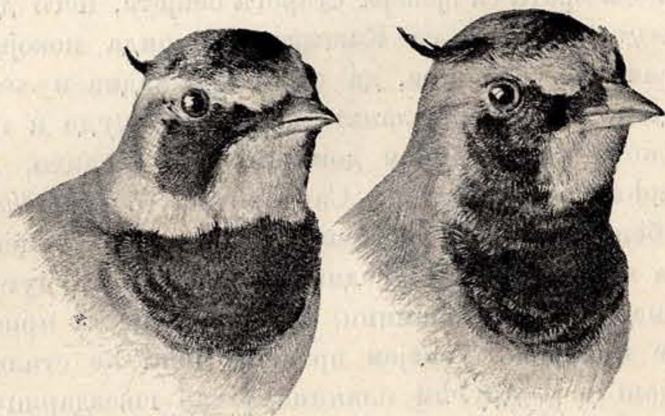
Године 1889. и 1890. нађоше се орнитолози у не малом чуду, када је пошло за руком утврдити, да она крунаста шева, која се је у зими год. 1889./90. у великој множини појавила код Сплета и Ливна, није она опће позната врста са сјевера старога свијета, него да је то слабо позната *Otocorys penicillata* са Кавказа. Од онда покојни надшумар Гешвинд мислио је већ онда, да се та прикладна и љепушна птица и љети находи по босанским планинама, па да онуда и гнијезди. Тек године 1892. пође ми за руком доказима то утврдити, пошто сам у друштву помоћног препаратора Сантариуса *O. penicillata* видио на највишим гребенима Врана недалеко од босанско-херцеговачке међе с полетарцима крајем јуна, а поједине екземпларе 18. аугуста напрема овоме мјесту на Чврсници планини, те на оба мјеста прикупио и конзервирао више примјера. Течајем времена поћи ће стално за руком, утврдити је још и у другим планинама као гњездарицу, ма да се, како се чини, многих (тако на пр. босанског централног планинског склопа) посве клони.

Пошто сам ја међутим доказао, да је *O. penicillata* управо карактерна птица виших планина Бугарске, те је паче нашао по највишим врховима грчких планина (Киона и Коракс), то се чини, да је та птица по балканском полуострву веома распрострањена, па јој ја за то дајем име балканска крунаста шева. Како ми се баш каже, господин др. Рајхенов је у фебруарској сједници њемачког орнитолошког друштва у Берлину ту крунасту шеву означио као *sub-species*, сматрајући по мени истакнута обиљежја и слике глава мужјака и женке, онда јаја,

---

[1]) За ову врсту није се до сад могло утврдити народно име. Имену „планинска шева“, које се у нашој знанственој литератури уобичајило, могло би се приговорити, пошто се ова птица находи на сјеверу такођер у таквим предјелима, који немају планински карактер.

довољнима, да јој даде ново име *Otocorys penicillata balcanica.* Ја сâм нијесам се усудио то учинити, пошто ми је са Кавказа премало материјала за испоређивање било при руци, и пошто ми се чини, да се тамошња крунаста шева уопће премало познаје. До 27. јануара т. г. био сам увјерен, да је у Босни већ 1882. балканска крунаста шева први пут убијена, али не препознана, пошто је у јануару речене год. господин Бишоф недалеко Сарајева (вила Ченгић) из јата од некојих 20 комада убио четири до пет птица, које је онда господин барун Шилинг означио крунастим шевама, али, колико ја знам, на жалост нијесу конзервиране. Данас опет морам да о томе сумњам, јер готово на истом мјесту, на војничком вјежбалишту недалеко некадашње Ченгића виле убио је 27. јануара 1895. госп. К. Јакш, враћајући се са безуспјешна лова, једним метком четири птице, које му ударише у очи, те их је срећом изручио музеју, гдје сам их одмах препознао као типичне *Otocorys alpestris* — сјеверне крунасте шеве.

Otocorys alpestris (L.) *Otocorys penicillata balcanica* (Reichenow).

Надајући се, да ћу стићи још више тих ријетких гости, одох 28. јануара у Сарајевско поље, али ништа те руке не нађох.

29. јануара био је помоћни препаратор Сантариус при великој мећави боље среће, јер је у 9 сати прије подне видио три комада, који му над главом прелетјеше, и које је добро распознао. Мотрио је правац, којим су му се у снијегу губиле из ока, до села Блажуја, па ме је онда са Илиџа брзојавом позвао у помоћ. Тако нам у заједници пође за руком те око $^{1}/_{2}4$ сата послије подне близу цркве на Ступу убисмо све три крунасте шеве.

Између ових седам, за Босну и Херцеговину за цијело веома ријетких гости, била су четири мужјака и три женке.

Сјеверна крунаста шева у овом се разликује од балканске:

1. мањим димензијама свих дијелова, нарочито кљуна и прста,

2. риђим (а не сивим) перјем по леђима,

3. тиме, што је црна пјега на лицу од црног штита на прсима јасно одвојена жућкасто бијелим подвољком.

Под 1. и 3. назначена обиљежја јасно се виде на слици глава оних ексемплара, који су у овим земљама убијени.

О животу сјеверне крунасте шеве дакако мало што умијем рећи. Као права дјеца љутог сјевера није их се могло наћи на цести уз шеврљуге и врапчију дружбу, него би се вазда спуштале у кукурузу и по стрништима насред снијега.

Убити их не бијаше тешко, па би једна за другом падале од наше дивно прокушане сачме број 20.

О животу балканске крунасте шеве насупрот већ умијем да прикажем малу животну слику.

Нетом на највишим, големим вапненастим прудом сасутим гребенима Балкана окопни снијег, већ се и ове шеве ту нађу. Мужјак већ отпочне ћурличући дозивати, па се поједини парови већ стално удруже. Баш као наша пољска шева, тако и крунаста шева лети високо у чисти горски зрак, док женка доље, брзином као миш изабере подесно мјесто за гнијездо. Док у највишем шумском појасу подручје гњездишта од неугодне посјете пастира с њиховим стадима чува снијежни бедем, преко кога једино, ако се може пријећи крпљицама[1]), већ се почетком маја лепушно, од алпинског биља, а нарочито од трави савијено гнијездо удеси у какој јами на земљи. У једном леглу буду три или четири јајета, која су највише слична јајима шеврљуге, те по жућкасто-бијелом темељу имају лугасте, љускасте и глинасто мрке горње пјеге. Када ко узнемири женку на гнијезду, онда она најприје погурена донекле трчи, па се иза тога тек уздигне, тако да се гнијездо мало кад нађе. Младићи имају врло шарено перје, па како немају репа ни крунастих пера, никако нијесу слични старима. Ако је љето повољно, гнијезди пар и по други пут. Тако смо онда на Врану у друштву полетараца вазда виђали само старе мужјаке, док су ваљда женке лежале на другим јајима. Кад у јесен преко хридова душе ледена бура, па је касније ондје горе све затрпано под снијегом и ледом, онда се и балканска крунаста шева нађе принуђена, да сађе у долове и да се ондје стара за своју прехрану. Тако су онда дошле до Сплета, а онда видио

---

[1]) Крпљице су врста обуће, којом се наши сељаци служе, кад по великом снијегу полазе у планину.

их је код Травника надшумар Гешвинд 21. јануара 1891., код Мостара (сјеверни окô) натпоручник Р. Сехарс (Seehars) 2. и 5. јануара (100 комада) и 6. фебр. 1895. (20 комада); а непосредно код Сарајева 31. јан. 1895. препаратор Целебор једног инокосног мужјака, па су у свим тим пригодама земаљскоме музеју намакнути примјери.

Али како у прољеће наступи блаже вријеме, нестане ових шева из долова, па траже висове, свој прави, необични завичај. Желимо туристама, да могу срце надовољити, посматрајући ту птицу у нашим планинама, куда ће у будуће за цијело у великом броју долазити из близа и далека, да ступају куд још туристичка нога није ступила, и да се надиве необичним красотама нашијех планина.

Legio VIII. Augusta u Dalmaciji.

Ta je legija u Dalmaciji ostavila natpisa kako na kamenu, tako na opeci.

a) Natpisi na opeci:

1. C. I. L. III 6435 (= 10.181$_{11}$ = 13.338$_{2}$; nagjen u Gračinama kod Ljubuškog): *leg. VIII Aug.*

2. C. I. L. III 10.181$_{2}$ (isp. 13.338$_{1}$; nagjen u Asseriji): *leg. VIII Aug.*

b) Natpisi na kamenu:

3. C. I. L. III 2865 (nagjen u Nedinumu): *[. . . Octavius . . ., vet]er. [Aug . . .?] le(gionis) VIII, L. Octavio . . . f. Cla. Frontin(o) fratri.*

4. C. I. L. III 8375 (isp. 12.750; nagjen u Gracu kod Sarajeva): *D. M. Aurel. Super, veter[a]nus ex [l]eg. VIII Aug., memoriam sibe vi(v)us et Ver(a)e coniugi, Maximinae et Victorino filis nostris, filiam diffunctam, vixit annos XXVIII.*

5. C. I. L. III 2766 a (isp. p. 1035) = 8374 (nagjen u Svrakinom selu kod Sarajeva): *I. o. m. tonitratori T. Aur. Maximus ve[t(eranus)] Aug(ustorum)*[1]).

U Gračinama i u Asseriji nagjeni pečati na opeci najbolje svjedoče, da je ta legija bila u Dalmaciji, a naročito u oba ona mjesta; jer, da su opeke po jednoj fabrici, koja je bila na jednoj od obiju tačaka, dobavljane za drugu četu na drugom mjestu, to se ne može misliti po velikoj razdaljici izmegju Gračina i Asserije, i po njihovoj velikoj daljini od mora, koje je i za veće daljine lako sredstvo komunikacije.

Samo ova dva mjesta bijahu po materijalu, koji je pred nama, garnizonska mjesta ove legije u Dalmaciji. Ostali natpisi samo spominju veterane, koji pri takim pitanjima ne dolaze u račun, pošto im bijaše od volje, da sami biraju obitališta, gdje im drago. Da li su Asserija i Gračine u isto doba imali posade, ili da li je jedno od ta dva mjesta iza drugog dobilo garnizonu, ne može se utvrditi. Da je ono prvo bilo, onda bismo se mogli pouzdanije o tome izjaviti, da je sva legija bila u zemlji.

[1]) O upućivanju toga natpisa legiji VIII Aug. isp. Glasnik 1894., str. 341 i d.

Mommsen [1]) i Hirschfeld [2]) misle, da je legija za života cara Augusta pripadala eksercitu dalmatinskome, i da je pri diobi Ilirika na Dalmaciju i Panoniju bila povjerena legatu pošljednje provincije.

To povremeno fiksiranje nije pouzdano, kako je to natuknuo i sam Mommsen. Cigle same upućuju na kasnije vrijeme:

„*Tegulae autem eius cum ne in Pannonia quidem adhuc certe repertae sint, sane mirum est iam eas proferri ex Dalmatia, quas partes legio reliquit Augusto vivo. Accedit, quod Augusti aetate nec consuetudo tegularum inscribendarum videtur obtinuisse nec legionum cognomina in titulis frequentabantur*“ kaže Mommsen C. I. L. III str. 1039.

Ne treba, da se je veteran u n. 3. u Nedinumu naselio u ono doba, kad je legija bila u Asseriji. Mogao je to biti domaći, koji se je po navršenom vremenu službovanja vratio u svoj zavičaj. Iz Nedinuma poznati su mnogi Octavii: C. I. L. III 2864 (= 9960). 2869. m. 2870 (isp. p. 1037). 2872 (isp. p. 1632). 2874. A· to izlazi još vjerojatnije time, što on svome bratu postavlja nadgrobni kamen.

L. Octavius ima *cognomen*, po tome bi se prije moglo nagagjati kasnije, nego Augustovo doba. Što nema pridjevka legije, to je pojava, koja se može posvjedočiti i iz kasnijih decenija i vijekova [3]). Oba kamena iz sarajevskog kraja pripadaju bez svake sumnje najmanje drugoj polovici drugog vijeka.

Za mnijenje, da je legija u Augustovo vrijeme bila u Dalmaciji, može se dakle samo navesti susjedstvo Panonije, gdje se legija spominje god. 14. p. Hr. (*Tacitus ann.* I. 30.) i gdje joj se prvi put može zasvjedočiti mjesto, pa onda i ta posve osnovana pretpostavka, da je legija za to, što je učestvovala u suzbijanju velikog ustanka god. 6—9 po Hr., došla u Dalmaciju. Za to nije od potrebe, da je onda morala biti stalno štacionirana u Dalmaciji.

Legija je još duže boravila u blizini Dalmacije. Ona je pod carem Klaudijem premještena u Moeziju, otkud je god. 46. učestvovala u bojevima, koji su bili prije, nego što je Tracija pretvorena u rimsku provinciju [4]). U Moeziji bila je i pod Neronom [5]), te je slavno učestvovala u megjaškim bojevima legata Plautija Silvana [6]).

Poslije smrti Neronove učestvovala je ona u gragjanskim ratovima na korist Otha i Vespazijana. Pod ovim pošljednim carem došla je u gornju Germaniju.

[1]) C. I. L. III str. 1039. isp. 280., 482.

[2]) Hermes XXV., str. 353., isp. sada i A. Bauer: „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ XVII., str. 135.

[3]) Isp. n. pr. O. Schilling: „De legionibus Romanorum I Minervia et XXX Ulpia“, str. 26. 40. i d.

[4]) Mommsen E. E. II., str. 259. Primj. 2.

[5]) Tacitus hist. I. 79. II., 85. ispor. Mommsen C. I. L. III str. 482.

[6]) A. pl. Domaszewski: „Rheinisches Museum“ 1892., str. 211. i d.

Moglo bi dakle biti, da je legija prije ili poslije svoga boravka u Moeziji bila kod nas. Ali ja bi još dalje pošao. U posebnoj raspravi, koja će u ovom listu izaći, mislim dokazati, da je pod carem Piom (138.—161.) u Dalmaciji, naročito u sjevernom kraju bio ustanak protiv rimskog gospodstva, pa da su tu za to pojačane čete. Asserija, to jedno garnizonsko mjesto legije, leži u području najjačeg tadašnjeg otpora. Možda je u ono doba u Dalmaciju došla legija ili jedna njena veksilacija. Germanija, gdje su legije bile nastanjene, bila je za ono doba sasvim mirna [1]), tako da su se odovud lako mogle odašiljati. Godine 161. bila je porajnska legio I Minervia takogjer odregjena na istok, u boj na Parte [2]).

Kao što se je jedan dio pretorijanaca, koji su dobili zapovijed, da uguše ustanak, pošto je dovršena honesta missio, sam nastanio u području ustanka, tako su se valjda i oba veterana *Augustorum* (n. 4. i 5.) pod carevima Markom Aurelom i L. Verom u sarajevskom polju pod starost smirili.

Da je boravak legije ili jednog dijela njenog u Dalmaciji bio kratak, to možemo otuda zaključiti, što se nijesu u nas našli nikaki natpisi, koji bi se odnosili na njene aktivne vojnike. God. 170. za cijelo više ne bijaše ovdje, jer su za utvrgjivanje Solina upotrijebljene veksilacije obiju novo obrazovanih legija II i III *Italica* (C. I. L. III 1980. [isp. str. 1030; n. 8570]).

Sarajevo, u februaru 1895.

Karlo Patsch.

[1]) Isp. Schilling n. dr. mj., str. 58. i d.

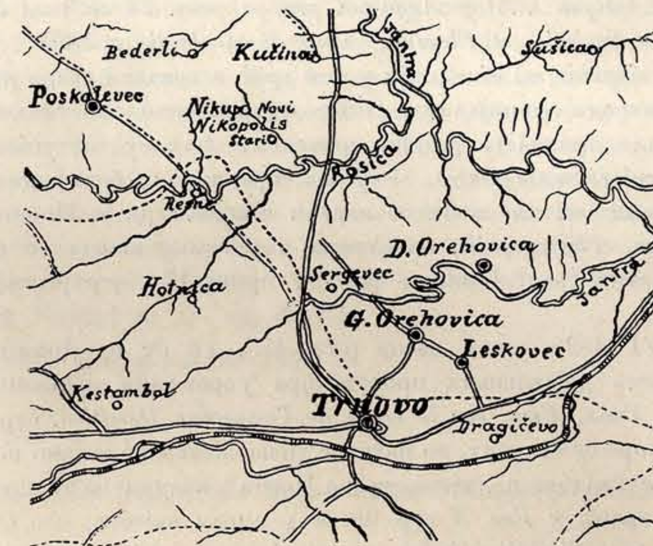
[2]) Schilling n. dr. mj., str. 60. i d.

Књижевност. — Književnost.

D. Kalopothakes: „De Thracia provincia Romana“. Инаугурална дисертација. Берлин, 1893. Р. Хајнрих (Heinrich) 81 стр., 8°.

Писац је себи ставио задаћом, да испита, *„qua condicione Thracia fuerit sub imperio populi Romani“*. У префацији говори он о врелима, која у то име стоје на располагање и наводи литературу, која амо засијеца. *Cap. I.* намијењен је одређивању међа Трације; у другом одсјеку претреса се о положају Керзонеза прама тој провинцији; у *Cap. III.* је испитивање о стратегијама, котарима трачким. *Cap. IV.* и *V.* запремају пријегледи градова и намјесника. Закључак чине два екскурса и један Lateraculus *„oppidorum Thraciae, quae quidem apud scriptores melioris aetatis commemorantur, de quibus vero nihil memoriae dignum traditum est“*.

Не може се рећи, да је Калопотакес (Kalopothakes) посве ријешио свој задатак. Не гледећи на то, што се по моме суду повијест једне провинције данас мора на

много ширем темељу оснивати, недостаје нам у тој радњи неколико пута нужна оштрина и дубљина. Најбоље му је успјело испитивање о стратегијама, али испореди и ту примједбе H. Kiepert: *Formae orbis antiqui.* Прилог XVII., стр. 1., примј. 9. стр. 2., примј. 10.

Стр. 5. (испореди стр. 7. 37.) стоји: *Provinciae . . . addita est sub imp. Traiano regio Nikopolis ad Istrum.* То не може бити; то је подручје још године 136. припа-

дало Мезији, пошто је један међашки камен С. I. L. III., стр. 992.: *Antius Rufinus inter Moesos et Thraces fines posuit* нађен у Ходници ј у ж н о од Никопоља — Никуп, а не, како писац вели на стр. 7., пр. 5.: *lapis terminalis a. 136. inter Moesiam Inferiorem et Thraciam positus repertus est* supra *Nicopolim* septentriones versus. (Испореди придодану картицу по бугарској генералној карти). Погрјешки је ваљда повод дао навод у *C.: stetit Hodnitzae hora una a Nikopoli ad orientem, duobus a Turnovo* (= Трново) *ad septentrionem sur la rive gauche de la petite rivière Rouchitza* (= Росица), *au-dessus de son confluent avec l'Intra* (= Јантра[1]).

Момсен се је у „Römische Geschichte" V[3], стр. 282., примј. 1., опрезније изразио: „Мјеста, гдје су нађени Хадријанови међаши, чини се да га (Никопољ) такођер придружују Трацији". Киперт (Kiepert) вели н. др. мј., стр. 2., опћенитије: „Пошто је овдје у раније царско доба провинцијална међа Трације захватала далеко на сјевер преко Хемуса близу Дунава".

Острва Тасос, Самотраке и Имброс, која припадају Трачкој, посве су испуштена при означивању подручја.

Стр. 28. нема *Aquae Calidae;* по С. I. L. III. п. 1335. код данашњег Урум-Јеникој недалеко Бургаса.

Код Топира (стр. 46.) није се покушало локализовати град; Момсен је смјештавао у „Römische Geschichte" V., стр. 281., „недалеко Абдере", у Киперта н. др. мј. XVII. сјеверозападно одонуд.

О одношају Трајанопола (стр. 46.) према Дориску (стр. 27.) испореди сада Киперт н. др. мј., стр. 2., примј. 14.

Код Перинта (стр. 40.) вриједило је споменути оба натписа С. III. 7394: *L. Pullaieno Gargilio Antiquo . . . leg. Augustor. pro. pr. prov. Thrac.*[2]) *ess designato, Gaius Alexander et Aelius Sacerdos et Flavius Valens cornicularii,* и 7395 . . . . . (непознат намјесник) *equites singular(es) eius*[3]). Ни у ком другом трачком граду нијесу се нашли натписи о намјесниковим официјалима. Пошто су споменици постављени различитим намјесницима, дакле припадају разним временима, пак су заступана два разреда принципала, *cornicularii* и *singulares,* те су ови, противно од бенифицијарија, служили у најближој околини легата, може се изрећи мнијење, да је Перинт био столица трачког намјесника. *Philippopolis,* од Севера *μητρόπολις*, можда се само у толико може назвати „главни град" (Киперт стр. 2., примј. 17.), јер је ту било сједиште *κοινὸν τῶν Θρακῶν*.

Из С. I. L. VI. 3828. узети назор (стр. 47.), д а су од Домицијана преторијански легати мјесто дојакошњих прокуратора управљали провинцијом, у новије доба отклања Ст. Гсел, *Essai sur le règne de l'empereur Domitien,* стр. 138.

Непоњатан мора се свакому, ко натписе Доње Мезије иоле само познаје, учинити покушај, да „савез градова с лијеве стране Понта" излучи из те провинције. Што вриједе она разматрања у *Exc. B.* стр. 68. и д. спрам вијести, као С. I. L. III. 762. (*Odessus*): *Imp. Caesare T. Aelio Hadriano Antonin[o Aug. Pio p. m.] p. p. civitas Odessitanorum aquam novo [ductu addu]xit curante T. Vitrasio Pollione leg. Au[g. pr. pr.]*[4]).

[1]) При другом камену међашу С. III. 749, на жалост је одвећ опћенито назначен нахођај: „venisse eum ex Nikopoli ad Haemum".

[2]) За вријеме Piusa и divi fratres, испореди Либенам (Liebenam): „Forschungen zur Verwaltungsgeschichte", стр. 391., Калопотакес, стр. 52.

[3]) Испореди: Момсена adnotatio.

[4]) О намјеснику испореди Момсенове примједбе уз С. III. 6125 = 7420. В. Либенам н. др. мј. I. стр. 280.

или С. III. 7537. (*Tomi*): *Imp. Caesari . . . Traiano . . . res publica Tomit. Q. Roscio Murena Caelio Po[mp]. Falcone leg. Aug. pr. pr.*[1]) (испореди и С. III. 7539., 7540. [Tomi])? Та ови натписи уче чисто и јасно, да су *legati Moesiae inferioris* надзирали извађање опћинских градња у Томима, Одесу и т. д., па да је по томе савез градова припадао њиховој провинцији. Надаље намјесници у тим градовима подижу како боговима тако и царевима олтаре и споменике: С. III. 7529. (Tomi) 7586 (Callatis), па их паче и овдје њихови официјали почитују: С. III. 767. = 7542 (Tomi). 6154. (испореди стр. 1358. Tomi). Испореди А. Е. М. XVII. стр. 89., н. 15. У Томима је по својој прилици штацијониран један одио *exercitus* Доње Мезије, *cohors VII. Gallorum* (С. III. 7548., испореди Момсен С. III. р. 2020.). Тијесну свезу грчких градова са земљом у залеђу потврђује то, што је један *civis Tomitanus* служио у једном викусу код Шумле као магистер[2]).

Када писац вели: *Accedit denique, quod nec Pentapolis neque Hexapolis Ponti Laevi κοινόν vel conventus provinciae fuisse videtur. Nam sacerdos provinciae Troesmi*[3]) *fuit; si vero Pentapolis vel Hexapolis conventus provinciae fuisset, appellata esset τὸ κανὸν τῶν Μυσῶν (sicut τὸ κοινὸν τῶν Θρᾳκῶν), sacerdos autem eius Μυσιάρχης dictus esset. Tamen et Hexapolis τὸ κοινὸν τῆς Ἑξαπόλεως τοῦ εὐωνύμου Πόντου et sacerdos Ποντάρχης appellatur, ita ut appareat societatem illam ad provinciam non spectare,* то је он посве из вида пустио институцију засебних сабора за дијелове једне провинције. Либурнум, Тесалија, имали су своја засебна концилија, па ипак никоме не ће на ум доћи, да их за то отргне од Далмације, Македоније?

У погледу питања, који су градови припадали савезу, К. (стр. 66. и д.) донекле посредује између назора Момсенова („Römische Geschichte" V[3], стр. 283., примј. 1.) и Маркарта (Marquardta стр. V., I[2], стр. 304 и д.). Из С. I. G. 2053 *d* изводи он попут Маркарта, да је Пентаполис састојала од градова Томи, Истрос, Одесус, Месембрија и Аполонија. Кад је Аполонија стала пропадати, онда да је на мјесто ње наступила Калатис. Хексаполис да је (под крај другог вијека) обухватала Истрос, Томи, Калатис, Дионисополис, Одесус и Месембрију. Марцијанополис брише К. из савеза, наводећи основане разлоге. — Ја мислим да би се баш и то могло питати, да ли је некоћ егзистирала Пентаполис, пошто је онда трајно слиједила Хексаполис; или да ли нијесу били наизмјенце петоградi и шестоградi савези. По дугом трајању те институције и то је могло бити. То нам још није посве јасно. Испореди Киперт н. др. мј., стр. 3.

С а р а ј е в о, крајем године 1894.

Карло Пач.

O. Schilling: „De legionibus Romanorum I Minervia et XXX Ulpia". Lipsiae 1893., 8°, str. 76.

Ova je disertacija i opet rječit svjedok za ozbiljnost i prilježnost, kojom se obragjuju klasičke študije u historičkom seminaru lipiske univerze, kojim upravljaju Kurt Wachsmuth i C. Cichorius. To je dostojna našljednica Ritterlingove Povijesti

[1]) Либенам н. др. мј. „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen" XVII., стр. 107.

[2]) О 7484. испореди сада „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen" XVII., стр. 112. и д.

[3]) У С. III 7506. попуњује А. пл. Домашевски (Domaszewski) Tib. Vitales ex[bf?] vet. leg. V. Mac [sa]cerd(os)q(ue) provin[c(iae)]. Гледећи на високи цивилни положај, што су га имали Виталес, читао бих ја [ex ⌣| = centurione] испореди „Revue archéol." 1888., стр. 397. . . . praefecto fabrum, tribuno militum cohortis [Bel]garum, sacerdoti Romae et Augusti ad confluentem.

legije X gemina. Jasno, stvarno, često oštroumno obragjuju se ovdje vrijeme postanja, sudba, pridjevci i kotari novačenja obiju legija, koje su pripadale *exercitui* Germanije *inferioris*. Uz priliku ističu se i rješavaju i druga pitanja, koja se odnose na sveze četa. Znamenit je ekskurz o broju legija, koje je Vespazijan razriješio (34. i d.).

Za našu provinciju za to je zanimljiva legia *I Minervia* jer su, kako je Mommsen (*Ephemeris epigraphica* V. str. 202.) iz lijonskog natpisa *Boissieu* str. 59.: *Anfanis matronis et matribus Pannoniorum et Dalmatarum Ti. Cl. Pompeianus trib. mil. I Min(erviae)* zaključio, pod kraj drugog vijeka po Hr. u njoj služili Dalmatinci (isp. Schilling str. 30.).

Ja mislim, da se barem s nešto vjerojatnosti može odrediti, otkada se je u nas za legiju počelo rekrutirati. Ona je (isp. Schilling str. 60. i d.) pod Markom Aurelom i L. Verom učestvovala u partskom ratu. U ovim bojevima, a valjda i od kuge, koja je pod tim carevima vladala, biće da je tako stradala, da se je, prolazeći kroz *Illyricum* u ovim krajevima kompletirala i od onda jedan dio svoje momčadi odovud uzimala. Poznato je, da su baš u ono doba, kada su vladali *Divi Fratres*, peregrine u velikoj množini uzimali u vojsku.

Ne stoji Schillingova tvrdnja str. 69.: *„cohors III urbana, quae eind ab Augusti temporibus usque ad secundi saeculi finem Lugduni tetenderat“*. *Cohors III* je valjda štamparska pogrješka, treba da stoji *cohors XIII.*; ali ta kohorta nije od Augustovih vremena garnizonirala u Lionu. Ovdje je stajala po Vespazijanu ustrojena *cohors I urbana*; taj je bataljun tek po svome odlasku u Kartagu zamijenjen kohortom XIII.[1])

Za legio XIII. *gemina* valjalo je upotrijebiti str. 71. primj. 5. E. Schultze: *„De legione Romanorum XIII gemina“*.

Karlo Patsch.

„Starohrvatska Prosvjeta“, glasilo hrvatskog starinarskog društva u Kninu. Uregjuje Frano Radić, učitelj u Korčuli. Godina I., broj 1. Štampa Dioničke tiskare u Zagrebu.

Ovo je naslov lista, koji je početkom ove godine počeo izlaziti kao glasilo kninskog starinarskog društva te je sebi, kako uredništvo piše na uvodnom mjestu, stavilo u zadatak, da izučava i objavljuje arheološke i historijske prilike u razdoblju od VII. do XII. vijeka.

Osnivanje ovog lista dobar je korak za napredak u onoj grani nauke, kojoj list hoće da posluži. Na polju hrvatske povijesti prilježno se i do sad radilo i mnogo se uradilo, ali se pri tome radu do sele nije u dovoljnoj mjeri u pomoć prizivala arheologija. Arheološki Vjesnik zagrebački, koji je prije nekog vremena prestao da izlazi, nastojao je doduše da kultivira tu granu znanosti, ali valja istaći, da toj zadaći s mnogijeh uzroka nije mogao da zadovolji u onoj mjeri, kako to sam predmet zahtijeva po svojoj znamenitosti. I tako je specifično hrvatska arheologija dosta slabo napredovala, sve dok se je vrijedni predsjednik kninskog starinarskog društva, gosp. fra Luigj Marun nije prihvatio.

Nalazeći se na klasičnom upravu tlu, okružen spomenicima iz doba narodne dinastije Hrvata, nastojao je Marun da sačuva i pribere ove drevne starine. Uz

---

[1]) Mommsen E. E. V. str. 120.; Marquardt-Domaszewski St. V. II² str. 482. primj. 4.: „U Lionu nagjeni natpisi coh : XIII urb. ne dosižu do u Flavijsko doba“. Isp. i K. J. Neumann: „Der römische Staat und die allgemeine Kirche“ I., str. 29., primj. 6.

pripomoć malenog broja prijatelja on je prije nekoliko godina utemeljio starinarsko društvo u Kninu, minule mu godine proveo preustrojstvo, udarivši u isto vrijeme temelj tamošnjem muzeju, u kome se pribrao već priličan broj spomenika iz tamošnjeg kraja.

Marunova je zasluga, što se evo sada pokrenula i „Starohrvatska Prosvjeta“. Na čelu prvog broja ovoga lista čitamo program, u kome se razlaže smjer, kojim će list udariti, te se onda redaju ovi članci:

Frano Radić: Tegurij starohrvatske biskupske crkve sv. Marije u Biskupiji kod Knina.

Fr. Stipan Zlatović: Topografske crtice.

Ot. Ivan Barbić: Stari šibenički kodeks u samostanu oo. franovaca — konventualaca.

A. Iv. Evans i Frano Radić: Ulomak pilastra iz VI. ili VII. vijeka.

Petar pop Kaer: O stećcima.

Frano Radić: Hrvatska biskupska crkva sv. Marije u Biskupiji i kaptolska crkva sv. Bartula na sadašnjem kapitulu kod Knina.

Vid Vuletić-Vukasović: Starobosanski natpisi.

Ot. Andrija Vukičević: Dalmacija i arbanaški jezik.

Grgur Urlić-Ivanović: Nečven kula, starohrvatska tvrgjava u kninskoj županiji.

Iza tijeh članaka slijede: „Izvještaj upraviteljstva društva o radu i napretku“, „Pitanje na prijatelje domaćih starina i hrvatske prošlosti“, „Bibliografija“ i konačno „Pravila društvena“.

Za nas su naročito zanimljiva ona dva članka Petra popa Kaera i učitelja Vuletić-Vukasovića, koji se odnose na Bosnu i Hercegovinu. Gosp. Kaer je, kako se razabire, iz uvoda, raspravu svoju zasnovao na širokoj podlozi. Nadamo se da će cijenjeni pisac u nastavcima svoje radnje objektivnom kritičnošću prosugjivati materijal.

Natpis iz Vlahovića u ljubinskom kotaru, o kojem govori gosp. Vuletić-Vukasović, objavio je M. Bijelić još godine 1890. u Glasniku bos.-herc. muzeja (str. 226). Bijelić je taj natpis svakako bolje čitao, nego što nam ga sada tumači gosp. Vukasović u „Starohrvatskoj Prosvjeti“. Izreka, gdje pokojnik o sebi veli: И ЗАГИБОХЬ НА РЗМИРНОИ КРАИНЕ СА МОГА ГОСПОДИНА ne da se drukčije tumačiti nego И ЗАГИБОХЬ НА Р(А)ЗМИРНОИ КРАИНИ[1]) ЗА МОГА ГОСПОДИНА.

Gosp. Vukasović čita ovo mjesto drugojačije i kako se nama čini pogrješno [И ЗАГИБОХЬ НА РОМИРНОИ КРАИ НЕСА МОГА ГОСПОДИНА], jer je sasvijem nevjerojatno i lokalno ime Romirna i osobno ime Nesa. Eksistenciju tih neslovjenskih imena trebalo bi tek zasvjedočiti. Ono pozivanje na današnje selo Romani u kotaru fočanskom nekako je usiljeno, jer ko će reći, da bi se ime ovog sela dalo izvoditi iz Romirna. U ostalom ističemo, da se čitanje vlahovičkog natpisa u našem listu osniva na samom originalu i na fac-similu, koji je vjerno snimljen upravo s natpisa. —

Uz pojedine članke donaša „Starohrvatska Prosvjeta“ dobro izragjene slike, štampane u tekstu i table. Članovi kninskog društva dobivaju list besplatno, ostali uz cijenu od 4 for. na godinu (za inozemstvo 4 for. 50 novč.). —

---

[1]) Ovo Є je starinski suffix locativa te nije upravo rijedak u starobosanskih natpisa.

Различито. — Različito.

Народно глумовање у цуцком Трешњеву.

Приопћио **Ј. Ф. Иванишевић.**

Године 1893. у 3. књ. „Гласника земаљског музеја за Босну и Херцеговину“ на првом мјесту изашао је чланак дра. Лазе Костића, под насловом „Народно глумовање“, у којем учени др. Лаза међу осталим спомиње и мене као цуцког учитеља у селу Трешњеву и један мој допис, донекле штампан у „Гл. Црногорца“ од 2. фебруара 1891. год. — То ме покрену, да у интересу ствари, у реченом чланку изложене проговорим неколике, увјерен, да ће драго бити и дру. Лази, што ћу изнијети узрок онако кратког дописа и што ћу проширити оно, о чему будем имао биљежака.

Још док сам био ђак, волио сам и радо зароних у народни друштвени живот, гдје ће сваки истраживаоц из дана у дан наћи новога полета за своје настојање. Па, пребирајући врела супротних својстава у народном животу, опазих појаве богате грађе самоникле народне умјетности у нашој неписатој књижевности и дођох на ту мисао, да из неписменог народа, из те недочитане „живе књиге“ прибирам богату грађу и чисти производ самониког народног умовања, јер опажах, да та чисто самоникла народна умјетност ширењем просвјете и образовања све се ближе примиче своме крају. Тога посла прибирања прихватих се још 1889. год. те, како о н а м о то бјеху онда, као што су и данас — б е с п о с л и ц е, а ја млади учитељ, чувах се, да ми ко не замјери, па се мало јављах правим именом, но „постави седло на магаре“ и потпиши име другога.

На дугијем мратињскијем ноћима сам више пута био по сеоским сијелима и — само се по себи разумије — примјетио сам, да сељаци избирају између себе највјештије, који и умију и знају приказат гледаоцима, да им се боље свиди и допане њихов приказ, што и јест главно у појавима самоникле народне умјетности. Па, ако ћеш, да остане онај живи огањ вјечите лепоте самониклог појава народне умјетности и у твом писменом приказу, то је тешко постићи, ако немаш хитрог биљежника — а, ако ти то народ опази, онда „ти водиш некакву полетику“.

Прибирах грађу сваковрснијех умотворина, а у томе је богато (особито играма) цуцко Трешњево и све Цуце, кад ми стиже глас, да потребом службе морам оставити Трешњево. И пошто не бјех најболье смотрио и упазио рад и говор у оним, дром. Лазом приказаним играма тог дописа, а немах прилике даље их виђети, е је *repetitio mater studiorum,* написах их и послах онако кратке, без ријечи, пошто нешћех сам крпити и састављати, јер се за то хоће и вјештине и времена, и рада и помоћи, па да се изнесе чистијем народнијем говором, да буде од што боље свидљивости и допадљивости читаоцима, слушаоцима, гледаоцима.

Колико су ми позната нотња сеоска сијела, не сјећам се, да су сељаци богати п а н т о м и м и м а, нити сам узроком својих пресуда, да ли вриједи забиљежити и ријечи, па макар оне прешле маличак и границе учтивости, само кад се употребљују у друштвеном народном животу — кратио и крњио игре, но сам увјек биљежио и што видим и чујем, у колико запамтим — и то народним говором и изразима.

Познато ми је, да то по мишљењу „велеучених“ раде само беспосличари и да су то данас још више „беспослице“, јер има и тамо „изображенијих“ људи, који се не би могли спуштити у такву простоту, што не би у те народне умотворине долили маличак и своје велике — мудрости, те својим примјесама засјенили онај огањ вјечите љепоте.

Ја имам поуздане биљешке говора из игре „В р а т и л о“, те ћу стога по савјету дра. Лаза говор о тој игри у свој простоти својој изнијети пред штована читаоца.

На сијелу једне ноћи од главе до пете се обуче Милован у прње; мјесто капе на главу стави овнујску кожу; зађеде за пас древни нож; о пасу објеси торбицу напуњену пепелом, а мјесто пушке узе у руку дугачку тољагу и тобож изненада, посагнут уђе преко прага, цотајући, једва се држећи на ногама од жалости:

— Обло веце!

— Топла ти срећа! — одговори му Периша, стари мајстор играча. Милован стаде на сред куће плакат, тужит и јецат, али му нијеси могао разумјети ријечи, док ће га запитати Периша:

— А дану ти пожнаниче, што ти је? Што плачеш? Кажи ми, да и ми жнамо, не бисмо ли ти што помогли?!

— А што цу ви казеват, мој блате? Имах једнога блата ка' нико; јунак да му нема пала; висок ка' копље, а танак ка' ђевојка; лумен ка' була, а јак ка' међед — аох! Блате, зељо зива! Па ево неколико дана дође помален, окошт и танак цојак без косуље и бос, лијеп и добал, ка' зло блијеме; изазва ми блата, плевали и посјеце; скиде халине с њега, па утеце. Те ја скоци за њим у поцељ и тлази га од сјутла на јутло до синоц на веце и од ондан веце до ономадне на подне — није га наци — кимника!

— А би ли га по чему познао? — настави Периша.

— Како не бих кимника!? Бих за Бога, само да ми га је ђе опазити!

— А по чему би га познао?

— По свацем, м-и-л-и б-л-а-т-е — поново зајеца — по наказном облику, цлном облазу и дебелим лилицама (уснама), по избуљенијем оцима, по кљукатом носу и конскијем зубима — б-л-а-ц-к-о-г-а к-и-м-н-и-к-а — по длакавијем лукама и глибавијем ноктима, по плслијем петама и клвавијем хаљинама и по свацем. Ој! кимника! Куку блате— —е! Лано моја! Сто цу сада!? О! да ми га је утлефити — појуначи се — када ми би блат озивио! А-ооох! Блаааа— —! и не мога даље од плача.

Бива, да ви бих био досадан, кад бих докрајчио ово писање започетим начином сеоског говора, јер је допадљивија гласна ријеч сеоска, с тога даље и пишем ријечи чистијем изговором, премда сељаци тијем — назовимо га — муцавијем говором и доврше своје улоге. Никола узе једно вратило, натаче капу на врх њега и обмота је пасом — чалмом; на вратило обуче џемадан, гаће и гуњ, а проз рукаве гуња прођеде дугачки штап мјесто руку; преко гуња га опаса пасом и зађеде за пас двије кратке палице — мале пушке, па с једнијех побочнијех врата помаљаше и укриваше вратило као кад се оно ђеца баукају и сакривају једно од другог. Милован то

није опазио ни примјетио тобож нико од гледалаца, премда се вратило све то више указиваше, па га подоцкан опази Периша и викну:

— Пожнаниче! Пожнаниче!

— Ај! Што је! — трже се Милован као из сна.

— Неко се намаља с поља, но пази, да ти није оно крмник?!

Истрешти Милован очи, стави руку на чело, тобож да заклони очи од сунца и погледа, куд му Периша руком показује, а у то се цијело вратило показа иза вратнице. Стрекну Милован, спушти руку низа се и лати се оружја, а вратила нестаде. Опет стави Милован руку на чело, па заминује и заскаче, да боље види вратило, а све се дохваћа за оружје; у томе се вратило поново показа на вратима, подижући се и навијајући као да кога плаши.

— Ето га! Оно је он! Јест! Мој крмник! Овамо га! — викаше Милован, дижући нож и дофаћући се торбе с пепелом; омјери пушком и пуче пушка: просу се шака пепела, а Никола поче јаокат и врискат, поскакујући вратилом у напријед пут Милована, те се Милован поче измицати, стрецати, крити, уметати и бјежати између гледаоца од вратила.

— Стан, крмничко котило, дођу и тебе врх главе — кликташе Никола (вратило) притркујући за Милованом — доста сте јели сиротињску муку, нека и земља почине од вас!

Милована угризе срамота пред оноликим свијетом од једнога бјежати и то од крвника његова брата, па искочи на средину и викну:

— Није, куго љуцка, како ти велиш и оћеш, но како Бог дâ; — ако си њега преварио, нашао си онога, ко ће ти вратит тај зајам, е ја за своје и свога дајем имање и живот, али не част и поштење! — па још једном испали пушку и одбаци је, а извађеним ножем прилеће вратилу, удари га по рамену, па одбаци и нож, а поче се јакати и хрвати с њим по средини куће.

Окрећу се и јакају, шкргући и шкрипући зубима, варкају се и одиже он вратило, а вратило њега, баш као кад се оно два јака момка пофатају. Носише се неколико по кући, па обали вратило врх себе; поче појекнивати, хукати и копрцати се, док се варкну и преврати вратило под собом. Тако се вратило неколико пута окрета под њим и он под вратилом, док најпошље умородави вратило и притиште га под собом; притиште га доњим трупом, а рукама га стискаше за грло, туцаше му главу о земљу, гризаше га зубима за нос, те пошље дохвати нож и откиде му главу — стаче му капу и чалму. Разумије се, да је Никола одступио од вратила онда, кад га је Милован шчепао у своје руке.

Он поче нарицати и исплака се на брацкијем хаљинама, па му узе глибаву капу, којој бјеше испрскано и доње дно, те је вирио кроз њу перчин:

— Е — поче Милован — има двадесет мучнијех и труднијех година, како му је покојни тато купио у Џабодаваловића за дванаест јест, није бијелијех пара; вјерно му главу топљаше, а и он је чуваше од прања и сваке муке, те му доживље оволико година, а и јошт ћаше, да бруку срамота љуцка не изједе. Греота је и срамота, да и моја глава под њом јад јадује и на брацке ме ране сјећа, но имам ли међу вама топла пријатеља, који ће ову залогу по јевтиној цијени узети, да зло макнем са огњишта.

— Имам ја, ако се погодимо! — прије му Марко.

— Погодићемо, како не!

— Пошто?

— Осам оћеш, нећеш, излизанијех пара!

— Ако може бити шест и јест за мене, не ли, тражи другога муштерију?!

— Ево ти је и сретња ти била, под њом те ни глава не забољела, ни нос окинуо! — пружи му је Милован.

— Тамо та' твој! — Марко је прими и однесе.

— Ево му пустога гуња — поче га Милован ширириват — покојна му прабаба Трља много је муке виђела, док је покупила, опросила и покрала по свему селу тринке и очинке, те их скрпила и гуњ саставила, намјењујући га несретњему праунуку за упокој њезине проклете душе, да је Бог помилује и намјести у рају вјечите муке, као што је овај гуњ многогодишњијем неопрањем и дерањем у власти њезина праунука гнијездио у себе легла ушију и бува. Брацком ми је крвљу натопљен, а на нечовјечнијем плећима ношен, па ми је крвав и гледат, а нека ли га носит; но имам ли међу вама јошт којега врућега пријатеља, да ме сачува и од ове муке и узме гуњ за јевтину цијену, а у спомен велике бруке, која се догодила?

— Бићу ја, ако се погодимо без надметања — прије му Мило — но пошто је?

— Као тебе не ћу скупо, е си чојак и од боце уља; ево ти га за шездесет мање двије лажи — мажи мједенијех пара!

— Није скупо, није — скочи Периша и још неколицина — ако мишлите и ви паринскијем путевима поћи!

— Ни ми отишли, нити не ви не замијенили! — одговори им Мило и прими гуњ.

— Тек сада се сјетих — дофати Милован пас — да му је ову утегу донијела покојна ми матер из рода, пошто је (утега) дуго година била подпруг на самару једне старе коњине нашега ујака, па урасао у њу глиб, те се уличила и брату ми се умилила, да се њом опашује, е никакав коњ не ћаше раздријет по толико потпруга, колико он пасова. А, пошто му је у томе шличан Ђуро Николин, то ћу му и дароват ову утегу, дако и њему у брзо изброји године и надживи га! —

Сличним начином предаје пушку, чалму и гаће и тим се игра свршава.

Но, како ви се допада?

Свиђа ли ви се? Јесу ли ови разговори старијег или новијег укуса? То ви сами разбирајте и пресуђујте, ја се за сада ограничавам на овоме, а даном приликом проговорићу коју и о другим нотњим играма, које ми буду познате, па и о неким дневним играма, а могуће је, да ће ми замјерити велики књижевници, изображени људи, разображени надрикњиге, многостручни приповједачи, сваковрсни савремени пјесници-појачи и остала њихова браћа, што се забављам овијем и овакијем беспослицама, али ми опростите ви дозрели старчеви, што ве овијем заглушујем, е је вредније по потоку злато купити, но по ваздуху прах сијати.

Bajanje.

Prilog narodnog ljekarstva Bosne i Hercegovine.

Priopćio **H. Fazlagić.**

Narodno se maštanje nigdje nije u tolikoj mjeri razvilo, koliko u liječničkoj narodnoj struci. Ne zadovoljava se samim preogromnim bilinskim carstvom, već prekoračuje u carstvo životinja i ruda, ali se ni tude ne ustavlja, već ide i u carstvo duhova i traži u njemu pomoći u nevolji.

Čudnovata vrsta narodnog liječenja jest „bajanje", koje — rekao bih — zauzima posebno poglavje u narodnoj patologiji.

Sama riječ „bajanje" donekle navješćuje, kakvo je to liječenje, jer bajati upravo znači: u sebi nešto mrmljati.

One osobe, koje tim bajanjem liječe, zovu se bajalice, a obično su to stare, iznemogle i za svaki posao nesposobne žene. Kako ta vrsta liječenja nije časna, to su bajalice obično stare ciganke, ali ipak ih ima pa i nijesu od tog mileta; — vrlo rijetko vrše taj posao i muški.

Za onog, koji pati, kaže mu se, da mu je bajanje. To su bolovi u pojedinim člancima tijela, kao u ruci, nozi, vratu itd., kad od jednom bol nastupi. Narod kaže za ovake bolove: sijeva mu u nozi, u ruci, u vratu itd.

Pošto se sve vrste narodnog liječenja upotrebiše i „travaricama" kao i ostalim nije pošlo za rukom pomoći nevoljniku, to onda potraže bajalicu, kao najzadnju instanciju. Bajalica ponosna, što i ona i njezina moć ima pristupa u narodu, dogje i dostojanstvenije se drži, nego obično, kad privatnim poslom ulazi u kuću.

Najprije se raspita za narav bolesti u dotičnog bolesnika i onda obično potvrdi, da mu je bajanje, i da se dobro uradilo, što se ona na vakat pozvala, jer bi bajanje zastarjelo i onda bi ga teže bilo istjerati. Ona počinje svoje operacije ovako:

Ispruži, recimo, bolesnu nogu bolesnikovu. Uzme u ruke što god od gvožgja, n. pr. nož, bašliju ili nožice (makaze). Počne makazama ili drugim obabranim gvozdenim orugjem tegliti od kuka, pa sve do dolje, biva do prsta, a pri tome govori bajući, da se nikako ništa ne može razumjeti, nego se samo čuje mrmljanje. Formula pri bajanju glasi.

„Izigji pogana poganice!
U visoke visine,
U duboke dubine,
U široke širine,
U visoke planine,
Gdje sjekira ne sječe,
Gdje vo ne riče,
Gdje ovca ne bleji,
Gdje koza ne veći,
Gdje kokot ne pjeva,
Gdje koka ne kokoće."

Ako je bajanje u vratu, onda se bajalica služi drugom formulom; ova glasi:

„U sijerme[1]) devetero djece;
Od devetero — osmero,
Od osmero — sedmero,
Od sedmero — šestero,
Od šestero — petero,
Od petero — četvero,
Od četvero — troje,
Od troje — dvoje,
Od dvoje — jedno,
Od jedno — nijedno."

Bajalica to neprestano govori, povlačeći makazama kao i prije. Nikad ne će povratiti makaze uz nogu, nego kad je došla do prsta, podigne ih i spusti na kuk, pa ponovo niz nogu. Svojta bolesnoga kao i bolesnik zapanjeno gledaju u bajalicu. Gledaju, hoće li se bajalici početi zijevati. Ako se u dobar čas počne bajalici zijevati, to joj je ta bolest i njoj samoj dokunisala i bolest je konstatirana, namjerila se vila na Halila jer bajalica šale ne pušta, dok je sa svim ne istjera. Jà, da vi je onda vidjeti bajalicu! Njezina je sada dolina! Pitaju je: je li bajanje, a ona potvrgjuje mahanjem glave i Bože sačuvaj, da bi i riječcu progovorila. Najdostojanstvenije je sjela, pa sve udovima baca komandu. Ona okom, a ukućani skokom dodaju joj, što joj treba.

Pošto se nabajala, onda prestane i počine.

U odsutnosti bajalice treba takogjer pomoći bolesniku. Bajalica, kad je počinula, donesu joj haptovine *(Sambuccus Ebulus)* ili pomoćnice *(Solanum nigrum* L.) te nabaje na

[1]) Sijerma se valjda zove bolest bajanje.

te biljke, koje imadu istu snagu kao i sama bajalica i tim travama oblože bolesne udove. Čim sjutra dan na novo dogje bajalica, izgube svaku dalnju bajalačku moć.

Pasja lubanja igra veliku ulogu u ovoj vrsti narodnog ljekarstva. Kad nije moguće naći bajalicu, to onda obično traže pasju lubanju. U mnogim kućama imade nabajatih pasjih lubanja i one imadu trajnu moć bajalačku, samo ako je na nju već jednom bajano. Metnu lubanju na bolesno udo, te je ondje drže kroz neko vrijeme, a gdjekad i povlače lubanjom po bolesnom udu.

Tako se tim bajanjem liječi sve dotle, dokle se bolesniku ne okrene na bolje, ili se ne vidi, da mu nema baš nikakve koristi od bajanja i onda se utvrdi, da mu nije bajanje, pa se na novo traži pomoć u drugih.

Дарови босанско-херцеговачком земаљском музеју.

Течајем године 1894. стигоше музеју између осталог ови већи дарови:

Археолошко-хисторијском одјељењу:

Госп. Геза пл. Сирмај (Szirmay), кот. предстојник, више пршљенова од иловаче из Чунгараи разне бронце из Градине, за тим два римска новца.

Госп. Вилим пл. Сирмај (Szirmay) чланкасти прстен од бронца из Мутника.

Госп. Филип Балиф (Ballif), грађевни савјетник, бронцана фибула из Тијесна на ријеци Врбасу.

Госп. Хуго Једличка, инжинир, 43 предмета од иловаче, кости, камена и бронца из Чунгара; за тим збирку разних прехисторијских и средњевјековних предмета од иловаче и гвожђа, нађених пригодом градње цесте у долини Врбаса.

Госп. Иван Јакубовски, кот. предстојник, наруквице од бронца и уломак бронцаног предмета из Јајца.

Госп. Иван Келнер, грађевни савјетник, два камена бата из Присапа крај Ливна.

Госп. Мајсторовић, учитељ у Герзову, двије бронцане сјекире, једно гвоздено копље, фрагменат бронцане фибуле, разне уломке од иловастих посуда и један камен за брушење, све нађено на Пјануши.

Заповједништво оружничке постаје у Неуму, пробушени камени чекић.

Заповједништво оружничке постаје у Отоци, два шиљка од гвозденог копља.

Госп. музејски пристав Фрањо Фиала, разно камено и рожнато оруђе из моравских пећина.

Госп. Вилим Свобода, управитељ духанског откупног уреда у Љубушком, један гвоздени мач из доба сеобе народа и једну бронцану коњску орму, оба предмета из Љубушког.

Госп. Петар Бошњак, опћ. тајник у Метковићу, 18 комада римског новца.

Госп. Виктор Апфелбек, музејски пристав, један колут од бронца и један конзуларни денар.

Госп. Људ. пл. Талоци (Thálloczy), један бановски денар и двије брактеје.

Госп. Оскар Веселски, рударски мештар у Доњој Тузли, девет комада бакреног римског новца.

Госп. Др. Јустин Карлински, један илирски денар, један бронцани новац Филипа II. макед. и један римски новац.

Госп. Иван Зовко, учитељ у Коњици, један конзуларни новац из Горњег Вакуфа.

Госп. Сава Мандић, учитељ у Дервенти, један талијер.

Госп. Едуард Рада, надинжинир, накитни крст од бронца, нађен у гробу код хана Пролога.

Госп. Зухди ефендија Бакаревић, кајмекам у Рудом, двије руком грађене посуде, нађене у Рудом и Соколовићима.

Госп. Тома Драгичевић, оружнички стражмештар у Власеници, двије римске земљане посуде и више рбина од иловаче из градине код Кусоње.

Госп. Александер Шенбухер (Schönbucher), рударски мештар у Фојници, разно рударско оруђе и оправе, нађене у старом рудокопу у Чемерници крај Фојнице.

Госп. Ото Колб, управитељ минералних врела у Сребреници, рударске справе из старог рудокопа крај Сребренице.

Природознанствено одјељење:

Госп. Јосип Сукуп (Soukup), посједник мајдана у Фојници, неколико лијепих комада руде из Баковића.

Госп. Јосип Мартерер, шумски мештар, двије терцијарне окаменине из околине Прњавора.

Госп. Ђорђо Костић, трговац у Дервенти, три лијепе окамењене шкољке.

Госп. Фрањо Рихтер (Richter), управитељ угљеног мајдана у Зеници, збирку окаменина и горског камења из околине зеничке.

Госп. Тома Драгичевић, оружнички стражмештар, овећу збирку мармарошких дијаманата из Папраће у власеничком котару.

Госп. Др. Теобалд Крипер (Krüper) у Атини, велику скупину рептилија и конкилија у шпириту, за тим разних геолошких предмета.

Поједине животиње подарише пак за зоолошке збирке господа: геометер Ангстер у Прњавору, надзорник лова Бахтиг у Пазарићу, надлугар Бек у Коњицу, управитељ пријеДорске штације Гиронколи, ц. и кр. управитељ љекарства Хеданек у Сарајеву, капетан Јаски (Jaschi) у Сарајеву, директор Караман у Сарајеву, инжинир Каут у Бабин-потоку, професор Кнотек у Сарајеву, надпоручник Лауб у Рогатици, инжинир Љомински у Дôњем Вакуфу, надзорник лова Љузецки у Фојници, шумски инжинир Миклау у Сарајеву, трговац Ракић у Метковићу, надлугар Редер у Санском Мосту, тајник поштарске управе Шеф у Сарајеву, натпоручник Сехарс (Seehars) у Мостару, надлугар Сторел у Дубоштици, управитељ испоставе Вилхар у Суторини, надлугар Вајдл (Weidl) у Гламочу и натпоручник Цајлер (Zeiller) у Невесињу.

Коначно дароваше: музејски пристав Апфелбек око 5000 инсеката, сабраних на острву Крфу и у околини Вида; збирку инсеката с Иван планине у 10.000 екземплара и око 1000 инсеката, сабраних у алпинској регији Татра планине; — учитељ Петар Шарјановић у Д. Храсну збирку инсеката, сабраних у околини Г. Храсна.

Свим дароватељима изриче овиме дирекција музеја своју најусрднију благодарност.

Ocjene djela „Ornis balcanica, II. Bulgarien (einschliesslich Ostrumeliens und der Dobrudscha)“.

Ovo djelo našeg kustosa Otmara Reisera, u kome je izložen rezultat proučavanja ptičijeg svijeta kneževine Bugarske zajedno s Istočnom Rumelijom i Dobručom[1]), razaslalo se, kako se to čini i s drugim publikacijama bosansko-hercegovačkog muzeja, mnogijem zoološkim zavodima i stručnjacima na polju prirodnih nauka.

Tim su nam povodom stigla pisma, u kojima se izriče laskavi sud o tom djelu i mi držimo, da se ne ćemo ogriješiti o skromnost, ako ovdje iznesemo odlomke nekojih od ovih pisama.

Njegova kr. Visost, knez bugarski Ferdinand, koji se u velike zanima ornitologijom i drugim granama prirodne nauke, blagohotno je primio dostavljeni mu primjerak djela te je od predstojnika njegove privatne kancelarije stiglo pismo od 9. februara (28. januara) o. g., iz koga vadimo ovo:

„*Imam čast dojaviti Vašem gospodstvu, da sam uz Vaše cijenjeno jučerašnje pismo primio jedan eksemplar Reiserove* „Ornis balcanica, II. Bulgarien“, *koji je namijenjen mojem premilostivom gospodaru.*

Njegova kr. Visost blagoizvoljela je narediti, da umolim posredovanje Vašeg gospodstva u to ime, da se priopći bosansko-hercegovačkoj zemaljskoj vladi Njegova iskrena blagodarnost na ovom vanredno zanimljivom i bogato opremljenom djelu.

Njegova kr. Visost umoljava Vaše gospodstvo, da izvolite njegovu ličnu blagodarnost do znanja staviti preuzvišenom gospodinu c. i kr. zajedničkom ministru financija pl. Kállay-u na tome, što je odredio, da mu se rečeno djelo dostavi, te je ujedno blagovoljno na znanje uzelo izraze blagodarnosti bosansko-hercegovačke zemaljske vlade na pripomoći, koja je pružena gosp. Reiseru pri znanstvenom istraživanju njegovom u Bugarskoj.“

„*(Ich beehre mich, E. E. den Erhalt des geschätzten Briefes gestrigen Datums und des demselben anverwahrten, für meinen Allergn. Herrn bestimmten Exemplares:* „Reiser's Ornis balcanica, II. Bulgarien“ *anzuzeigen.*

S. k. H. der Fürst geruht mich zu beauftragen, die liebenswürdige und gütige Vermittlung E. E. anzusprechen, auf dass der bosnisch-hercegovinischen Landesregierung der besondere Dank meines Agn. Herrn für die Ueberreichung dieser so sehr interessanten und reich ausgestatteten Publication zum Ausdrucke gebracht werde.

S. k. H. würde E. H. ersuchen, Seiner Excellenz dem k. und k. gemeinsamen Finanzminister von Kállay Höchstseine persönliche Erkenntlichkeit für die Aufmerksamkeit übermitteln zu wollen, mit welcher Seine Excellenz die Zusendung des obgenannten Werkes an S. k. H. veranlasst hat. Von dem Ausdrucke des Dankes von Seite der bosnisch-hercegovinischen Landesregierung für die Förderung der wissenschaftlichen Expedition Reiser's hat S. k. H. allerhuldvollst Kenntniss zu nehmen geruht.)“

Direktor prirodno-historičkog muzeja u Bernu (Švicarska) gosp. Edmund pl. Fellenberg piše:

„*Od Vaše Preuzvišenosti primio sam prije više vremena Reiserovo djelo:* „Ornis balcanica“. *Za ovo znamenito i dragocjeno djelo, koje je naročito za naš muzej od velike vrijednosti, imam čast u ime muzejske komisije izraziti najtopliju zahvalnost, žaleći pri tome, da to nijesam prije učiniti mogao.*

[1]) Vidi „Glasnik zem. muzeja“, god. VI. (1894.) svezak.

„(Aus dem Ressort Euer Excellenz ist dem Unterzeichneten von längerer Zeit ein Exemplar von „Reiser's Ornis balcanica" *richtig zugekommen. Diese, namentlich für unser naturhistorisches Museum sehr werthvolle und wichtige Publication beehrt sich der Unterfertigte namens des Museumscommission* wärmstens zu verdanken *und spricht sein Bedauern aus, dass letzteres wegen Krankheit nicht früher hat geschehen können.)"*

Zoološki muzej u Turinu (Italija):

Zajedničkom ministarstvu u Beču izjavljuje svoju osobitu blagodarnost Lorenzo Camerano za interesantno djelo Reiserovo „Ornis balcanica, II. Bugarska".

„(Vielen Dank sendet dem gemeinsamen Ministerium in Wien Lorenzo Cameram, für den interessanten Band „Reiser's Ornis balcanica, II. Bulgarien.)"

Profesor Dr. Antun Dohrn, direktor carsko njemačke zoološke štacije u Napulju piše:

„Imam čast Vašoj Preuzvišenosti dojaviti svoju smjernu zahvalnost za dostavljeno mi djelo „Reiser: Ornis balcanica, II. Bugarska". *Ovo vanredno pohvalno djelo pohranio sam u knjižnici zoološke štacije".*

„(Euer Excellenz beehre ich mich, für das mir übersandte Werk „Reiser's Ornis balcanica, II. Bulgarien" *hierdurch meinen ergebensten Dank auszusprechen. Die höchst schätzenswerthe Publication ist der Bibliothek der zoologischen Station einverleibt worden.)"*

Vladimir grof Dzieduszycki, utemeljitelj i upravitelj muzeja, što ga je ova grofovska familija u Lavovu utemeljila, Zoološko-botaničko društvo u Beču, profesor Dr. Marchesetti u Trstu i P. Erich Brandis, učitelj pri velikoj gimnaziji u Travniku izraziše se uz blagodarnost svoju veoma pohvalno o toj publikaciji, pri čemu P. Brandis još dodaje: *„Neka mi bude dozvoljeno, da izrečem nadu, da će našoj zemaljskoj vladi biti moguće postići još i druge znamenite uspjehe na polju prirodnih nauka".*

Sličnim načinom dojaviše svoju blagodarnost i ocijeniše djelo Reiserovo megju ostalim ovi zavodi i ovi zoološki stručnjaci: barun d' Hamonville, generalni savjetnik okruga Meurthe-Mosell u Francuskoj; Dr. G. Radde, carsko ruski tajni savjetnik i direktor muzeja u Tiflisu; R. Collett, profesor u Christianiji u Norveškoj; kralj. muzej u Berlinu (zoološko odjeljenje); direkcija kralj. zoološkog, antropološkog i etnografskog muzeja u Dražgjanima; Dr. H. Nitsche, profesor šumarske akademije u Tharandu (Njemačka); pl. Burian, poslanik i upravitelj c. i kr. diplomatske agencije i glavnog konzulata u Sofiji; c. i kr. ministarstvo za bogoštovlje i nastavu u Beču; ornitološko društvo u Beču; magjarski narodni muzej u Budimpešti; István Chernelházi Chernel u Köszegu (Ugarska); Ivan pl. Csató, podžupan u Nagy Enyedu (Ugarska); britanski muzej (odjel za prirodne znanosti) u Londonu (British Museum, Natural-history).

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.

ISPRAVCI.

Cijenjeni čitatelj neka izvoli u članku gosp. Frana Radića *„Gotička oltarna slika u crkvi Svih Svetih u Korčuli"* (Glasnik 1894., četvrti svezak) pod tačkom 11. poslije riječi: „Ima dosta punu ali" ovo prilijepiti:

oblu i kratku bijelu bradu i brkove. Lijevom rukom stiska biskupsku štaku sa zavojicom, okrenutom na polje. Natpis mu je:

S̄ BLA
SIVS

t. j. *S(anctus) Blasiu(s).*

12. Nad sv. Katarinom je poprsje sv. Nikole putnika. On je gologlav s kolutom svetinje. Ogrnut je ružičasto-rumenim plaštom sa palijem kao i sv. Vlaho. Na paliju su crni krstovi, ali bez ikakva uresa megju njima. Okrenut je put desne gledaoca kao i sv. Vlaho, malo da ne u potpunom profilu. I on drži podignutu desnu ruku u položaju blagosivanja sa pruženim kažiputom i srednjakom; drugi su prsti stisnuti; ali mu je dlan put vanka više okrenut nego u sv. Vlaha. U njega je puna ali kratka obla bijela brada kao što su mu i brkovi. Lijevom rukom podupire se o crnu knjigu, koja ispod plašta vodoravno leži. Pred njim je natpis:

U četvrtom svesku godišta VI. (1894.) potkrala se pogrješka, koja treba da se ispravi. Na stranama 758. (5. redak odozgo) i 759. (4. redak odozgo) treba mjesto: *god. 1100.—1500.* da stoji: *1100.—500. prije Hrista.*